

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE AARBØGER

I. Halvbind

1945

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

Horsens Landbobank A/s

Horsens

Kontortid: 9 $\frac{1}{2}$ —12 $\frac{1}{2}$ og 2 $\frac{1}{2}$ —4 $\frac{1}{2}$

Aktieselskabet

Landbobanken i Skive

SALLING BANK

Telefon 700 . Skive

Kontortid 9-12 og 2-5, Lørdag 9-2

Indmeld Dem i

„Historisk Samfund
for
Sønderjylland“

og
tegn Abonnement paa

„Sønderjydske
Maanedsskrift“

Reserveret „B.“

Gudrun Gregorsen

„**Kommen
af Skarnsfolk**“

*Romanen, der sejrede i den
danske Romankonkurrence*

Kr. 7.75

De, der søger det ægte og oprindelige, det primitivt danske uden uvedkommende Overbroderinger, vil glæde sig over, at denne i bedste Forstand folkelige Roman sejrede i Konkurrencen. Blot vi havde flere af den Slags.“

Redaktør N. P. Jensen.

Fremstillingen er naturlig og letflydende og Sproget af stor Charme.“

Aalborg Stiftstidende.

Bogen er skrevet ud af kvindelig Følsomhed, men ogsaa med betydelig Styrke — den er paa sine Steder sat meget kraftigt op, men den er overalt fin i Tonen.“

**Richardt Gandrup
i Aarhus Stiftstidende.**

Allerede 3. Oplag

25.000

GYLDENDAL

Sønderjydske Aarbøger

1945

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen

Hans Lund

Johan Hvidtfeldt

INDHOLD:

Holger Hjelholt: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Slesvig	Side 1— 19
M. Mackeprang: Løgum Kloster og dets gods	» 20—127
Johan Hvidtfeldt: Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden	» 128—169
Vilhelm Marstrand og Johan Hvidt- feldt: Om Tønder bys historie	» 170—183
Aage Bonde: Skolevæsenet i Sønderborg fra re- formationen til 1864	» 185—254
Anmeldelser:	
Troels Fink: Hids af Sønderjyllands Hi- storie (ved M. Mackeprang)	» 255—258
Gudmund Schütte: Sønderjylland kalder (ved Claus Eskildsen)	» 258—261
Frode Gribsvad og Johan Hvidt- feldt: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele (ved Caroline Emilie Andersen)	» 261—265
P. V. Glob: Studier over den jyske Enkelt- gravskultur (ved H. Neumann)	» 265—269
Holger Hjelholt: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721 (ved Troels Fink)	» 269—271
Johan Nordentoft: General Hans Chri- stoph Hedemann 1848 (ved Gordon Norrie)	» 271—274
A. Lorenz Büchert: En Sydslesvigens Gen- forening med det danske Folk i Løbet af et halvt Hundrede Aar (ved Troels Fink)..	» 274—276
Anders Bjerrum: Fjoldemaalets Lydsy- stem (ved Kr. Hald)	» 276—278
Hanne Jensen og Margrethe Løbner Jørgensen: Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet III (ved Johan Hvidt- feldt)	» 278—279
Morten Kamphøener: Møllens Røst (ved Johan Hvidtfeldt)	» 279—280
Niels Madsen Carlsen: Et vestslesvigsk Smaakaarshjem (ved H. Lausten-Thomsen)....	» 280—281
P. A. Callø: Sønderjyllands Kreditforening gen- nem 25 Aar (ved Nis Chr. Nissen)	» 281—284
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann: Beretning og Regnskab	» 284—290
Medlemsfortegnelse	» 291—311

Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Sønderjylland.

Af Holger Hjelholt.¹⁾

I en afhandling, der blev skrevet under forrige verdenskrig, og som har den talende titel „tysk historievidenskab og de moderne behov“, fremsætter Fr. Meinecke den udtalelse, at i sidste instans er det med vort eget livsblod, at vi forsøger at hēsjæle fortidens skygger.²⁾ Det er en udtalelse, der konstaterer den indlysende sandhed, at selv den mest objektive historieforskning aldrig vil kunne frigøre sig for et vist subjektivt moment.

Men når forholdet er sådant, at vi til en vis grad i hvert fald må se fortiden i vor tids spejl, så følger deraf, at billedet af fortiden skifter fra slægt til slægt. Man kan selvfølgelig meget vel tænke sig, at nye tendenser i tiden fører til en sandere og fyldigere forståelse af beslægtede tendenser i fortiden, men mon man ikke gør klogt i også at regne med, at sådanne nye tendenser i høj grad farver — eller ligefrem forvansker — billedet af fortiden? Thi man vil af denne i stedet for den rene anskuelse af de historiske hændelser kræve våben i en standende strid, våben til den åndelige, økonomiske eller politiske livskamp, der føres.

Et grelt udslag heraf oplevede man i den tid, der gik forud for sprængningen af den dansk-tyske helstat. Både den liberale og den separatistiske slesvig-holstenske bevægelse krævede af historien våben til dens kamp og forvanskede herved i meget høj grad billedet af den forudgående tid. Det er herom, jeg gerne vil gøre nogle bemærkninger ud fra det spørgsmål, hvor-

¹⁾ Foredrag holdt den 19. Oktbr. 1944 i Det kgl. danske selskab for fædrelandets historie. — I almindelighed henviser jeg til min fremstilling i Sønderjyllands historie, III, samt til et snart udkommende skrift: Inkorporationen af den gottorpske del af Sønderjylland i kronen 1721. — Det utrykte materiale beror i rigsarkivet.

²⁾ Fr. Meinecke: Preussen und Deutschland im 19. u. 20. Jahrhundert (1918), s. 468.

vidt den danske kongelov af 14. novbr. 1665 med dens enevældede havde gyldighed i hertugdømmet Slesvig.

Thi det er jo ganske rigtigt, sådan som den kendte sønderjydske retshistoriker Nicolaus Falck siger i sit skrift fra 1816: „Das Herzogthum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältniss zu dem Königreich Dänemark u. zu dem Herzogthum Holstein“, dette spørgsmål vilde måske aldrig være blevet fremsat, hvis der ikke i hertugdømmerne som i andre lande var opstået et levende ønske om genoprettelse af de gamle landstænder eller om indførelse af en forbedret folkerepræsentation. Frihedsrørelsen i Tyskland i det 19. århundredes begyndelse blev, som bekendt, til en vis grad imødekommet ved den i forbundsloven af 8. juni 1815 optagne, men noget vagt formede bestemmelse (§ 13), at i hver forbundsstat skulde der findes en landstændersk forfatning. Da hertugdømmet Holsten var optaget i det tyske forbund, havde dette altså krav på en slig forfatning, og man kunde med rimelighed påberåbe sig den gamle, ganske vist for længst hensøvede ländagsforfatning. Nu havde denne imidlertid været fælles for Holsten og Slesvig, og ud fra dette forhold som på grund af den snævre administrative forbindelse mellem de to hertugdømmer er det forståeligt, at kravet rejstes om, at den forfatning, Holsten kunde vente, også måtte komme til at omfatte Sønderjylland. Her stødte man imidlertid på det fra et liberalt synspunkt meget ubehagelige spørgsmål, om Sønderjylland faktisk ikke lå under den enevældige kongelov.

At dette var tilfældet, blev således gjort gældende i en lille, i 1815 anonym udkommen pjece: *Patriotische Gedanken über Landstände in den Herzogthümern Schleswig u. Holstein.*³⁾ Fra denne betragtning tog professor Fr. Chr. Dahlmann i Kiel skarpt afstand i sin berømte afhandling „Ein Wort über Verfassung“, der offentliggjordes i 1. bd. (1815) af „Kieler Blät-

³⁾ Sml. J. S. M. Østenfeld: *Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten (1815—20)*. (1909). s. 99 ff.

ter, herausgegeben von einer Gesellschaft Kieler Professoren“. Redaktionen bestod af Dahlmann, Falck, Twesten og Welcker, af hvilke 4 professorer kun den i Nordslesvig fødte Nicolaus Falck forblev knyttet til Kiel universitet. Dahlmanns udtalelser fremkaldte som modskrift det i vinteren 1815—16 udgivne „Das wahre Verhältniss des Herzogthums Schleswig zum Königreich Dänemark“, hvilket skyldtes godsejer Chr. Schleiden på Ascheberg, og det bar som motto „La vérité! Rien, que la vérité!“ Endelig forfægtede Falck i sit udførligere, ovenfor nævnte skrift fra 1816 samme mening som Dahlmann, at kongeloven ikke gjaldt i Slesvig, og at dette hertugdømme havde et krav på en stændersk forfatning

Omkring et årstid efter denne litterære strid, hvori der fremkom en lang række andre indlæg end de nævnte, kom der for regeringen til at foreligge en anledning til at tage stilling til spørgsmålet. I august 1816 nedsatte kongen nemlig en kommission til at udarbejde en forfatning for Holsten alene, og dette bevirkede, at der efter Dahlmanns tilskyndelse og formodentlig efter hans direktiver indsendtes en række petitioner fra de sønderjydske byer om, at Sønderjylland måtte få del i den hertugdømmet Holsten tilsikrede forfatning.⁴⁾ Kongen pålagde som følge heraf præsidenten for det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, Otto Joachim Moltke, at kancelliet skulde afgive betænkning om, hvorvidt man efter statsretlige grundsætninger kunde antage, at Sønderjylland havde ret til en stændersk forfatning. Betænkningen afgaves den 20. januar 1817, og et flertal, bestående af kancellipræsidenten samt de deputerede Fr. Christoph Jensen, — Jensen, der var morbroder til Dahlmann, havde i 1797 sammen med D. H. Hegevisch udgivet „Privilegien der schlesw.-holst. Ritterschaft“ — H. C. Hammerich, J. O. F. Spiess og J. Fr. Prehn, besvarede spørgsmålet

⁴⁾ S. H. L. Kanc. C. IX. Slesvigs forhold til Holsten og en holstensk stænderforsamling 1815—18. Adresser og betænkninger. 1 pk. — Sml. Sønderjyllands historie. IV. s. 101 ff.

bekræftende. Et mindretal, nemlig den deputerede Andreas Bjørn Rothe, en søn af den kendte forfatter Tyge Rothe, hævdede derimod, at i hvert fald i den forhen gottorpske del af Slesvig var den stænderske forfatning retslig ophævet. Nogen kongelig resolution faldt der ikke i sagen. Forestillingen kom fra kongen tilbage til kancelliet uden resolution.

I flertalsindstillingen, der er paraferet af Jensen som 1. deputeret og altså har denne som forfatter, hævdes det, at den danske kongelov (med dens uindskrænkede enevælde) aldrig er blevet indført i Slesvig, heller ikke i 1721, medens begivenhederne dette år derimod bevirkede, at hertugdømmerne ikke længere kunde anses for at udgøre eet statslegeme, men herefter statsretlig måtte anses for to adskilte lande. Når man tænker på den rolle, som statsakterne i 1721 ikke så længe efter kom til at spille i striden om arvefølgen, er det for så vidt ret mærkeligt at se, at akterne her — i flertals- som i mindretalsindstillingen — kun drøftes ud fra spørgsmålet om deres betydning for kongelovens enevælde. Det var den liberale, ikke den separatistiske slesvig-holstenisme, som i disse år var aktuel.

Flertalsindstillingen, hvis historiske fremstilling jeg iøvrigt ikke i alle enkeltheder skal komme ind på, søgte udførligt at imødegå betragtningerne i Rothes særvotum, og om dette skal jeg først fremsætte nogle bemærkninger. I begyndelsen af Rothes indstilling hedder det, at han ikke vil miskende vægten af de grunde, der anføres for, at Slesvig stadig har ret til en stændersk forfatning: „De hyppigt forekommende mangler, tvetydigheder og ubestemtheder i de forhåndenværende, denne genstand angående akter; den i vore tider ikke let forklarlige undladelse af den højtidelige indførelse af kongeloven i hertugdømmet Slesvig, de stedfundne ytringer med hensyn til landdagene og flere omstændigheder af denne slags kan rigtignok fremkalde betydelige tvivl om den sande tilstand af de

forhold, der hersker mellem provinsen Slesvig og monarkiet Danmark“.

Imidlertid mente Rothe dog med bestemthed at kunne fastslå, at i hvert fald i den tidligere gottorpske del af Slesvig bestod efter begivenhederne i 1720—21 en stændersk forfatning retlig ikke mere. Ved erhvervelsen i 1720 var den gottorpske del blevet garanteret den danske konge, „ikke kongen af Danmark som tillige hertug af hertugdømmet Slesvig, men den danske konge som konge af Danmark“, og der var ikke ved denne lejlighed blevet udtalt noget om bibeholdelse af forhen bestående rettigheder for indbyggerne i det erobrede land med hensyn til statsforfatningen. Ved hyldingseden i sept. 1721, hvis udtryk ganske vist ikke fuldkommen stemte overens med patentet fra august s. å., var den gottorpske del igen blevet inkorporeret i kronen som et gammelt ved tidernes ugunst afrevet stykke.

Hvad de statsretlige følger af denne erhvervelse og inkorporation måtte være, begrundede Rothe nærmere ved en omtale af kongelovens § 19. Denne paragraf indeholdt efter hans opfattelse to bestemmelser: den ene gik ud på, at rigerne og alle dertil hørende provinser skulde forblive udelte, den anden gjaldt, at samtlige besiddelser, der dengang hørte til kongeriget, og de, som senere erhvervedes, skulde forblive under samme „uindskrænkede suveræne, med den i rigsgrundloven bestemte uindskrænkede monarkiske magt regerende konge“. En sådan fortolkning af paragraffens indhold stemte, hævdede Rothe, både med ånden i kongeloven og med dens ordlyd. Men i henhold hertil, fortsatte han, kunde kongen ikke inkorporere den erhvervede gottorpske del af Slesvig på anden vis, end at den underlagdes den for kongeriget gældende absolute monarkiske regering. Med en sådan regering var en stændersk forfatning i egentlig forstand uforenelig, og den tidligere stænderforfatning måtte derfor anses for afskaffet i 1721 i det got-

torpske Slesvig. De efter Frederik IV følgende danske konger havde også, skønt formaliteten med bekendtgørelse af den danske kongelov i hertugdømmet Slesvig var blevet undladt („formodentlig af tilfældige, nu ikke længer forklarlige årsager“), stedse regeret dette hertugdømme efter samme grundsatninger og med udøvelse af samme regeringsmagt, som gjaldt for kongeriget, og uden at dette hidtil havde fundet modsigelse fra de slesvigske undersåtters side. Landdage var heller ikke siden blevne afholdte.

I den kongelige del af Slesvig mente Rothe derimod ikke, at stænderforfatningen retslig var ophævet, selv om Frederik IV vel havde tilsigtet det. Den her forhen bestående stænderiske forfatning var ikke ved en højtidelig regeringshandling blevet forvandlet til en uindskrænket monarkisk regering.

Medens Rothe ved sin opfattelse af givenhederne i 1721 lagde hyldingseden til grund, holdt flertalsindstillingen sig til patentets udtryk, at kongen havde besluttet at forene den gottorpske andel med den kongelige del. Men ved edsformularen var der ganske vist efter flertallets mening to mærkværdigheder: først udtalelsen om inkorporationen i kronen og dernæst det forhold, at de nye undersætter måtte sværge kongen og hans arvesuccessorer „secundum tenorem legis regiae“ troskab. Det kunde derfor, fandt flertallet, være tvivl underkastet, om det ikke havde været Frederik IV.s hensigt ved denne ed at underlægge hertugdømmet Slesvig kongeloven. Mod en sådan betragtning anførte flertallet imidlertid adskillige grunde. Om den første af disse grunde: at eden kun aflagdes af den gottorpske og den fælles andel, ikke af den kongelige, må man dog vel sige, at den i hvert fald ikke kan modbevise Frederik IV.s eventuelle hensigt at lade kongeloven gælde for de nævnte andele. Den næste grund bestod i, at patentet ikke sagde noget om en inkorporation i kronen eller indførelsen af *lex regia*. Yderligere henviste flertallet til, at udtrykket

„secundum tenorem legis regiae” meget vel alene kunde gælde arvefølgen. Det er ganske ejendommeligt at se, at dette udtryk, som senere slesvig-holstenske separatistiske skribenter fandt så dunkelt: det måtte endelig ikke betyde en arvefølge efter kongeloven, her netop skal betyde dette — for at fjerne udtrykket fra en eventuel forbindelse med ordet troskab! Endelig talte flertalsindstillingen om, at havde Frederik IV villet indføre kongeloven, måtte der dog vel have været udstedt en deklaration herom, og *lex regia* havde måttet publiceres. Og selv om man nu vilde antage, at hyldingseden med udtrykkene „secundum tenorem legis regiae“ var tilstrækkelig til at binde undersåtterne til kongeloven, så måtte eden dog i hvert fald have været aflagt også af de kongelige distrikter — en betragtning, som flertalsindstillingen jo nu allerede een gang havde anført.

Hvad Rothes udtalelse angik om, at den gottorpske andel 1720 garanteredes kongen af Danmark som konge, ikke som hertug, så mente flertallet ikke at kunne lægge vægt herpå. Efter dets opfattelse var den gottorpske del blevet inkorporeret i den kongelige, Slesvig var også forblevet et eget hertugdømme, og det havde beholdt sin egen forfatning og lovgivning.

Kancelliet kunde heller ikke dele Rothes opfattelse af kongelovens § 19, men hævdede, at denne paragraf kun indeholdt, at de til riget hørende provinser ikke måtte deles mellem kongelige prinser og prinsesser. Paragraffen bestemte, at alt, hvad kongen besad, eller hvad han og efterkommerne erhvervede, skulde forblive under een Danmarks og Norges uindskrænkede arvekonge, men den bestemte ikke, at kongen skulde være uindskrænket hersker over alt, hvad han besad, eller hvad han kunde komme til at besidde. Havde paragraffen haft den første mening, måtte kongen allerede før 1721 have været uindskrænket hersker i Slesvig (dermed må menes den kongelige del), hvad Rothe heller ikke troede at kunne

påstå. Nogen særlig god imødegåelse af Rothes opfattelse af § 19 i forbindelse med 1721 forekommer disse udtalelser mig nu ikke at yde.

Til Rothes omtale af, at de slesvigske undersåtter ikke havde protesteret mod den hidtidige regeringsform, bemærkede flertallet endelig, at det havde de ikke haft nogen anledning til, da de ikke havde fået bekendtgjort en forandret regeringsform med hensyn til kongeloven.

Den afvisning af kongelovens formelle gyldighed i Sønderjylland, som vi møder i kancellikollegiets flertalsindstilling fra 1817, virker egentlig ret påfaldende — navnlig også, fordi man i indstillingen tillige synes at afvise kongelovens enevældes faktiske gyldighed. Kollegiet repræsenterede jo dog regeringstraditionen og måtte vide, hvorledes styrelsen faktisk havde formet sig, men det var kun Rothe, der i sit særvotum fremhævede, at kongen stedse havde régeret hertugdømmet efter samme grundsætninger og med udøvelse af samme regeringsmagt, som gjaldt for kongeriget. Kollegiets standpunkt virker yderligere påfaldende, når man tænker på en udtalelse som retshistorikeren Falcks, at spørgsmålet om kongelovens gyldighed i Sønderjylland måske aldrig vilde være bleven rejst uden den liberale bevægelses opståen i det 19. århundredes begyndelse. Havde denne bevægelse da allerede nu, må man spørge, i forbindelse med de slesvig-holstenske ridderskabelige standsinteresser fået en sådan magt, at de var i stand til at præge opfattelsen hos en regeringsmyndighed?

I Falcks udtalelse ligger det, at man forud for den liberale bevægelse var gået ud fra nærmest som en selvklar sag, at kongelovens enevælde gjaldt i Sønderjylland. Herom foreligger der også tilstrækkelige vidnesbyrd, og jeg skal anføre nogle. I sit sidst i det 18. århundrede udkomne værk „Statistisk Beskrivelse af de fornemste europæiske Stater“ (2. del, s. 85 ff og 101 f (1796)) udtalte således statsretslæreren, pro-

fessor Joh. Fr. Wilh. Schlegel, at i Sønderjylland havde kongeloven afgjort forbindende kraft; efter begivenhederne 1713 og 1720 måtte hele Slesvig på ny anses som en del af Danmark og var ifølge kongelovens § 19 uadskillelig forbundet med dette rige. Lignende udtalelser som disse sidste møder vi i L. A. G. Schraders „Lehrbuch der Schleswig-Holsteinischen Landesrechte . . .“ I (1800), s. 279.

At der i Slesvig tilkom kongen suveræn, uindskrænket magt, hævdes endvidere kraftigt i en betænkning fra ca. 1800, som den daværende deputerede i tyske kancelli, rigsgreve Chr. Ditl. Carl Rantzau afgav om det slesvig-holstenske ridderskabs privilegier.⁵⁾ I Slesvig er, hedder det her, kongens uindskrænkede magt anerkendt såvel af fremmede magter som af undersåtterne, og et andet sted siges det, at ifølge den kongen i Slesvig anerkendt („anerkanntermassen“) tilkommende suveræne magt er omfanget og varigheden af alle privilegier i denne provins afhængig af hans vilje. Som vidnesbyrd herom henvises der til formen for Christian V.s bekræftelse af ridderskabets privilegier i 1684 og til Christian VI.s resolution fra 1732 om fortsættelsen af ridderskabets nexus socialis, for så vidt den ikke er kongen som deres suveræne og eneste landsherre til præjudits i hans høje rettigheder.

En snes år tidligere end disse vidnesbyrd er hovedpræsten i Rendsborg, Wolf Christian Matthiäs værk: *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (1778), og også her hævdes det (s. 9), at kongen i Slesvig har den uindskrænkede suverænitets, sådan som den udformedes i kongeloven.

Da kongen i 1760 lod foranstalte en almindelig jubelfest i kongerigerne i anledning af hundredåret for suverænitets indførelse, udgik der ligeledes befaling til det gottorpske overkonsistorium, at man i Slesvig skulde fejre begivenheden

⁵⁾ Se Rantzaus udkast til betænkningen i pk. 21 af Schimmelmanske papirer i rigsarkivet.

(„dass ein gleiches in Unserem Herzogthum Schleswig geschehe“), medens det derimod i befalingen til overkonsistoriet i Glückstadt hedder, at undersåtterne i den kgl. del af Holsten og Pinneberg skulde tage offentlig andel i glæden og lyksaligheden hos kongerigernes undersåtter.⁵⁾

Af de prædikener og taler, der blev holdt i Sønderjylland for at fejre hundredåret, foreligger en række trykt, og der er i disse nok af udsagn om, at man i hertugdømmet anså sig for undersåtter under den enevældige konge. Subrektoren ved Husum skole talte således om „vor suveræne konge“ og om, at de oldenborgske monarkers uindskrænkede magt blomstrede til pryde for det oldenborgske hus og til værn og velsignelse for „disse lande“.⁷⁾ Rektor Lorenz Biørnsen i Haderslev udtrykte håbet om, at Gud vilde bevare den uindskrænkede magt for vore konger, og talte om vore suveræne konger og deres bestræbelser.⁸⁾ Af provst Lundius i Flensborg fremhævedes den store velsignelse, som Gud for 100 år siden havde vist vor konge, det kongelige hus og derved os alle, den dag, da han havde ophøjet vore allerdyreste konger til et uindskrænket herredømme.⁹⁾ Pastor Matthias Schmidt i Flensborg dvælede ligeledes ved regeringsforandringens lykke: den, der ikke vilde glæde sig ved jubelfesten, var ikke i stand til at indse værdien af de velgerninger, som „vi“ havde nydt ved vore sidste fem danske monarkers suveræne regering.¹⁰⁾ Endvidere skal jeg nævne generalsuperintendent Adam Struensees udtalelser i hans

⁵⁾ Rescripten 1760, pag. 833 ff og 837 f.

⁷⁾ Husumsche Jubel-Sachen zum Andenken des daselbst Anno 1760 gefeyerten Dänischen Erb-Souverainitäts-Jubelfestes, zum Druck befördert durch Peter Schaumann (Flensburg, 1761), s. 27.

⁸⁾ Lorenz Biørnsen: Kurze Untersuchung der Frage: Was kan man sich von der Monarchischen Regierung des glorwürdigsten Gldenburgischen Stammes für gegründete Hofnung machen? (Haderslev, u. A.), s. [8].

⁹⁾ Christian Ernst Lundius: Die Dank-Opffer die wir in unserm Dänischen Zion heute Gott schuldig sind (Flensburg, 1760), s. 3 og 29.

¹⁰⁾ Matthias Schmidt: Die freudenvolle Glückwünsche treuer Dänischen Unterthanen an dem heutigen Jubelfest (Flensburg), s. 11 f.

prædiken i domkirken i Slesvig: priset være Gud, der lader os regere af en suveræn hersker, der begrænser sin fuldkomne magt og sit absolutte herskerdømme ved sin landsfaderlige nåde og behandler os, hans undersåtter, sådan at vort vel søges i alle måder.¹¹⁾ Først for 3 år siden var Struensee dog, som han nævnte, blevet regnet for værdig til at optages blandt de lyksaliggjorte danske undersåtter.¹²⁾ Til de tidligere anførte gejstlige røster fra Flensborg skal jeg endelig føje en verdslig sammestedsfra, nemlig den historisk interesserede borgmester Georg Clæden, der stolt og selvbevidst talte om, at ingen anden by i hertugdømmerne med større glæde og taknemlighed kunde fejre jubelfesten end Flensborg, og at alle Flensborgere havde beseglet for dem selv og deres børn den allerede aflagte ed om suveræniteten med deres „gamle danske blod“.¹³⁾

Skønt det er rigtigt nok, at der ikke i Sønderjylland skete en højtidelig publikation af kongeloven — det gjorde der jo for øvrigt heller ikke i kongerigerne — så var der dog en del af befolkningen, der i hvert fald ikke kunde være uvidende om, at de var et enevældigt styre undergivne, nemlig embedsmændene. Overfor dette styre måtte de forpligte sig i deres embedseder og bestallinger. I trykte edsformularer fra anden halvdel af det 18. århundrede for embedsmænd under rentekammerets tyske sekretariat udtaler den pågældende embedsmand således, at han vil være kongen som sin retmæssige arve-konge og herre huld og tro, og særlig vil han stræbe efter, at kongens absolutum dominium, suverænitet og arverettighed over hans kongeriger, fyrstendømmer og lande bevares ufor-anderlig og går over til hans retmæssige arvesuccessorer.¹⁴⁾ Og i bestallinger fra samme kollegium bruges der tilsvarende udtryk — jeg tager her et par bestallinger fra 1730 og 1758: ved-

¹¹⁾ Adam Struensee. Das schuldige Lob- u. Dankopfer der Dänischen Unterthanen (Altona), s. 23.

¹²⁾ Smst., s. 47.

¹³⁾ Sønderjyllands Historie. III, s. 389.

¹⁴⁾ Rtk. t. sekr. Diverse embedseder. (1684). 1723—29. 1766—1802.

kommende skal være kongen som sin suveræne og absolutte arvekonge og herre tro, huld og lydige og bestrebe sig på, at kongens absolutum dominium, suverænitet og arverettighed over hans riger og underliggende lande perpetueres for kongen og hans retmæssige arvesuccessorer.¹⁵⁾

De anførte embedseder og bestallinger stammer fra tiden efter begivenhederne 1720—21, men også fra tidsrummet før, da kongen kun besad den ene part af hertugdømmet, forpligtes hans embedsmænd der over for den kongelige envælde. Fra Frederik III.s sidste regeringsår og almindeligt fra Christian V.s tid hedder det i bestallingerne for de slesvigske embedsmænd — som i dem for de kongelige — at vedkommende skal være kongen som sin absolutte og suveræne arvekonge og herre tro, huld og lydige.

Der er ingen, der vil bestride, at regeringsforandringen i 1660—61 formelt ikke vedkom Sønderjylland, men det er rimeligt at betone, at et hovedpunkt i omvæltningen — indførelsen af arverettigheden — allerede tidligere var gennemført i hertugdømmet. Arveretten i kongerigerne blev, som A. D. Jørgensen siger, drevet over i en enevoldsret, men forfatningskampen var, som han fremhæver, dog ikke endt med hyldingsbrevene af 10. januar 1661.¹⁶⁾ På samme vis — blot i et langsommere tempo og under større uklarhed — foregik udviklingen i Sønderjylland. De hindringer, der her lagde sig i vejen for en hurtig udvikling, var dels det slesvig-holstenske ridder-skabs magtstilling og dels det værn, som denne i tiden før 1713 havde i det af de to oftest splidagtige fyrster udøvede fællesstyre. Som det hedder i en kongelig instruktion fra 1709 for en kommissær, der skulde føre forhandlinger med Gottorp,

¹⁵⁾ Rtk. t. sekr. Bestallingsprotokol 1720—30, nr. 160 (17/5 30) og bestallingsprotokol 1749—59, nr. 212 (14/2 58).

¹⁶⁾ A. D. Jørgensen: Peter Schumacher Griffenfeld I, s. 87 ff.

havde ridderskabet takket være Danmarks og Gottorps uenighed kunnet gøre indgreb i fyrsternes regalia og jura.¹⁷⁾

Særlig historisk er denne ytring ganske vist ikke, da forholdet var det omvendte, at det var fyrsterne eller i hvert fald kongen, der i pagt med tidsånden gjorde indgreb i ridderskabets privilegier og beføjelser og ikke længere vilde vide noget af de gamle forfatningsmæssige former. Faktisk og formelt — det sidste dog med nogen uklarhed — gjordes den kongelige enevælde gældende, og jeg skal omtale nogle træk i denne udvikling.

Til de gamle forfatningsformer hørte det, at fyrsterne ved deres tronbestigelse personlig lod sig hylde af stænderne (prælater, ridderskab og byer) efter forud at have hørt på deres klagemål og bekræftet ridderskabets privilegier. Således foregik også hertug Christian Albrechts hylding i januar 1661, men da Christian V i 1670 besteg tronen, var han ikke tilbids at overholde de gamle former, der i for høj grad havde karakteren af en pagt mellem konge og undersætter. På den landdag, der i 1671 indkaldtes for at hylde ham, indfandt han sig for det første ikke personligt, men lod statholderen Frederik Ahlefeldt modtage hyldingen, og endvidere gaves der ikke stænderne før hyldingen lejlighed til at fremføre deres klager, ligesom de heller ikke fik privilegierne bekræftede forud for denne. Hyldingen var noget, hvortil stænderne efter kongens mening var pligtige uden derfor at modtage nogen gengæld; nærmest forekom den vel den enevældige konge, kongen af Guds nåde, for overflødig og var ham imod. Også uden hylding, hedder det i en kongelig skrivelse til statholderen, anser kongen sig for tilstrækkelig overtydet om stændernes underdanigste troskab og lydighed.¹⁸⁾

¹⁷⁾ Neben-Instruction 5/1 1709 for Johan Neve i pk. T. Kanc. J. A. 1670—1770. VI. Diverse breve, forhandlingsakter og relationer m. m. vedr. forholdet mellem Danmark og S. H. Gottorp 1670—1770 (div. år).

¹⁸⁾ Skrivelse 6/5 1671 i pk. T. Kanc. J. A. B. (1670—1770). Landdagsakter 1670—81. 1708. I.

Medens Christian Albrecht havde bekræftet ridderskabets privilegier i den form, hvori det tidligere var sket, indsattes der i Christian V.s bekræftelse det forbehold, at de ikke måtte stride mod den i hertugdømmet Slesvig indførte „suverænitet“. I anledning af Ahlefeldts betænkeligheder fortolkede regeringen ganske vist ordet „suverænitet“ som værende ensbetydende med den i 1658 foretagne ophævelse af Slesvigs lensforhold til Danmark. Noget bestemt kan vistnok ikke siges om, hvorvidt dette virkelig oprindelig har været regeringens mening, men fortolkningen forekommer i hvert fald ikke særlig god. Gottorp havde jo også i 1658 fået suverænitet for sin andel, men derfor fandt det alligevel ingen grund til at omtale dette i privilegiebegræftelsen 1661. Oghvordan kunde egentlig ridderskabets privilegier og lensforholdets ophør komme i berøring eller i strid med hinanden? I suverænitetsdiplomet 1658 var opretholdelsen af ridderskabets privilegier desuden udtrykkelig tilsikret. Det synes mig egentlig mest nærliggende at antage, at regeringen har benyttet sig af ordet suverænitets flere betydninger — tænkt på enevælde, men overfor ridderskabets uvilje fortolket det som anført.

Da Christian V 1684 foretog den bekendte „reunion“ og forenede den gottorpske andel af Slesvig med den kongelige, måtte indbyggerne i de tidligere gottorpske amter og byer aflægge ed til kongen som deres eneste suveræne landsherre. Ridderskabet indkaldtes til at møde den 9. juli på Gottorp for at aflægge troskabseden, medens der til gengæld lovedes dem, at deres privilegier skulde blive bekræftede.¹⁹⁾ Kongen havde udnævnt en kommission på 3 medlemmer med statholderen Ditlev Rantzau i spidsen til at modtage ridderskabets ed, og kommissionen og ridderskabet samledes

¹⁹⁾ Se herom og om det følgende T. Kanc. J. A. B. (1670—1770). *Protocollum der Reunions Commission im Hertzogthum Schleswig*. 1684.

om formiddagen den 9. på rådhuset i Slesvig. Der udspillede her en række heftigt bevægede scener, men resultatet blev, at kongens vilje sattes igennem. Ridderskabsmedlemmerne forlod dog efter mødets afslutning rådhuset i vrede, de gik, som kommissionen meddeler i dens beretning, bort som de første „contre la bienséance“, d. v. s. mod god tone, og lod dem som kongelige kommissærer være de sidste!

Ridderskabets forsøg på i henhold til gammel skik forud for edsaflæggelsen at indgive en supplik til kongen og få privilegierne bekræftede afvistes med hårde ord af kommissionen. Ridderskabet havde som undersætter ingen ret til at ville foreskrive kongen noget; det var ham, det alene tilkom at befale. — Med hensyn til den ed, som forelagdes ridderskabsmedlemmerne til underskrift, må det sikkert siges, at den nok kunde gøre dem noget betænkelige. De forpligtedes i denne over for Christian V og hans retmæssige arvesuccessorer som deres eneste suveræne landsherre og lovede at gøre alt, hvad tro og lydige „Landsassen“ (ridderkabsmedlemmer) og arveundersætter var deres suveræne konge og landsherre skyldige. Det var i og for sig ikke så underligt, at ridderskabet under mødet sendte nogle deputerede med edsformularen til storkansler Frederik Ahlefeldt for at høre hans mening og få råd og vejledning. Men kommissærerne lod sætte efter dem, de blev indhentede på vejen og måtte vende om med formularen, som derefter blev underskrevet af samtlige tilstedeværende. Også Frederik Ahlefeldts underskrift findes på edsdokumentet.

Nogle få dage senere fik ridderskabet overrakt bekræftelsen på deres privilegier, men der var indsat en bemærkning om, at de kun konfirmeredes, for så vidt de ikke stred mod kongens suveræne eneregering over Slesvig og den fornyede hyldingsed. Om ridderskabets bønsskrift udtalte statholderen ved samme lejlighed, at det indeholdt mange punkter, der stred mod hyldingsakten og mod suveræniteten, og at ridderskabet

fremtidig havde at vogte sig for sådant! At udtrykket suverænitæt her skulde betyde „ophævelse af Slesvigs lensforhold“, vil ingen for alvor kunne påstå.

Da hertug Christian Albrecht 1695 efterfulgtes af sønnen Frederik IV, fandt der grundet på uenighed mellem fyrsterne ingen hylding sted, og heller ikke Christian V.s efterfølger, kong Frederik IV, lod sig foreløbig hylde — trods løfte om, at dette vilde ske. I sit skrift fra 1714 om det slesvig-holstenske ridderskabs privilegier udtalte den kongelige historiograf C. H. Amthor, at man fra fyrstelig side måske har tænkt, at det efter de nuværende, særlig de suveræne potentaters skik ikke var så nødvendigt som tidligere at modtage en højtidelig hyl- ding af alle stænder og undersåtter. Undersåtternes troskab forstod sig af sig selv. Det var også, hvad Christian V, som nævnt, i 1671 havde udtalt. Med hensyn til ridderskabets pri- vilegier lovede Frederik IV derimod ved forskellige lejligheder efter sin tronbestigelse at opretholde disse, og i 1712 blev de endelig højtideligt konfirmerede — dog bl. a. med de til kon- firmationen i 1671 knyttede forbehold.

Når man betænker Frederik IV.s opsatte hylding og hans løfte om at lade denne foretage, kunde man egentlig godt fri- stes til ligesom A. D. Jørgensen at betragte arvehyldingen i 1721 ved inkorporationen som gældende ikke blot den gottorp- ske, men også den kongelige del. Og ganske vist var hyerne ikke i 1721 sådan som i 1671 repræsenterede ved hyldingen, men hertugdømmets egentlige politiske stand var jo dog rid- derskabet. Noget bestemt lader der sig dog vistnok ikke sige om dette spørgsmål, og man må nøjes med at konstatere, at hyldingen 1721 holdt sig nær til forbilledet i 1684, skønt der da var gået en hylding i forvejen, omfattende tillige den kongelige del. Edsformularen i 1721 var bygget over formularen 1684, men med de bekendte indskud om inkorporationen i kro- nen og om arvesuccessorerne „secundum tenorem legis regiae“. Som i formularen 1684 lovede ridderskabet i edens slutning

at ville gøre, hvad tro og lydige „Land-Sassen“ og arveundersåtter var pligtige til over for deres suveræne konge og landsherre.

Under forhandlingerne forud for arvehyldingen havde Amthor bestemt advaret kongen mod at give ridderskabet nogle skriftlige privilegier, da de, om de erholdt noget skriftligt, let kunde finde på at lave en rettighed ud af det, hvad der ikke syntes at stemme med en suveræn monarks karakter. I overensstemmelse hermed undlod Frederik IV — trods gentagne bønkrifter fra ridderskabet — at udstede nogen konfirmation af privilegierne.

Medens arvehyldingen 1721 skulde forblive den sidste, indtog Frederik IV.s efterfølgere i spørgsmålet om ridderskabets privilegier et lidt mere moderat standpunkt end han. Således konfirmerede Christian VI i marts 1731 privilegierne, men med samme forbehold som Christian V 1684, at de ikke stred mod kongens suveræne eneregering i hertugdømmet. At ville påstå, at ordet suveræn her hentyder til lensophævelsen 1658, forekommer mig unægtelig ret absurd. Om forbeholdet ved konfirmationen 1732 af ridderskabets „nexus socialis“ har jeg allerede talt: den måtte ikke være til præjudits for kongens høje rettigheder som deres suveræne og eneherre. Lignende konfirmationer som i 1731 forekom ved Frederik V.s og Christian VII.s regeringstilrædelser. Også Frederik VI gav, men først i 1816 en konfirmation af samme indhold.²⁰⁾

I forholdet til ridderskabets privilegier undlod kongerne således at gribe til de yderste midler, en formelig kassation af privilegierne, hvormed der dog nogle gange truedes, og de nøjedes med de omtalte i privilegiekonfirmationerne indsatte forbehold. På noget lignende vis optrådte de over for den gamle landdagsinstitution, hvor prælater, ridderskab og byer var repræsenterede. En formel ophævelse af landdagene var i øvrigt heller ikke mulig under fællesstyrets tid, medmindre

²⁰⁾ Slesv. Holst. Lauenb. Kanc. Vorstellung 1816. III Nr. 41.

fyrsterne herom var enige. I Frederik III.s regeringsår skete indkaldelsen af landdagene regelmæssigt, men fyrsterne følte sig ikke absolut bundne af landdagens skattebevillinger, men udskrev ikke bevilgede skatter. Også i Christian V.s første regeringsår trådte landdagene regelret sammen, men den i 1675 indkaldte landdag kom grundet på fyrsternes splid ikke til at fungere, og nogen senere indkaldtes ikke i Christian V.s tid. Landdage, udtalte Christian V i sine optegnelser fra 1684 om „Fyrstendom Schleszwig“, stred mod suveræniteten og burde ikke sammenkaldes.

Under den store nordiske krig drev finansnøden og det deraf følgende behov for et klækkeligt bidrag fra ridderskabet fyrsterne til at tillade en sammenkomst af prælater og ridderskab. Fyrsterne havde ganske vist forud været enige om, at de ikke vilde hetjene sig af „en landdags formalitet“, og at de ikke vilde tilstede en forsamling af prælater og ridderskab andet end et rent rådgivende votum (et purum votum consultativum). Faktisk blev dog den sammenkomst, der skete sidst på året 1711, og som strakte sig ind i 1712, benævnt landdag, skønt byerne ikke var repræsenterede. Fyrsterne gav her løfter om ikke i fredstid at forhøje kontributionerne, men de vilde ikke indlade sig på forud for ekstraordinære pålæg i krigstid at indkalde en landdag, da dette, som de sagde, kun vilde forårsage megen vidtløftighed og mange omkostninger.

Landdagsforsamlingen 1711—12 blev den sidste landdag, der holdtes i hertugdømmerne. Ved arvehyldingen 1721 fremsatte det slesvigske ridderskab i en memorial til kongen nok på ny ønsket om landdage, men i kongens svar hed det meget diplomatisk, at fandt kongen konjunkturerne sådan beskafne, at nødvendigheden krævede en landdags udskrivning, vilde han herom resolvere sig nærmere. Noget ønske om landdage synes ikke senere i det 18. århundrede at være fremsat, og

kongerne fandt i hvert fald ikke konjunkturerne egnede til at genoplive den hensøvede institution.

Men lige så lidt som ridderskabsprivilegierne ganske kasseredes, lige så lidt ophævedes altså, som vi har set, landdagsinstitutionen formelt. Det er for så vidt ikke underligt, når man betænker det slesvig-holstenske ridderskabs livskraft og magtstilling, at man, da forfatningsbestræbelserne kom frem i det 19. århundredes begyndelse, kunde fatte den plan at ville genoplive det forlængst hensøvede. Mere mærkeligt forekommer det, som jeg allerede har fremhævet, at regeringskollegiet, når det så historisk på udviklingen i tiden efter 1660, ikke begreb, at denne udvikling havde medført, at den danske enevælde ikke blot faktisk, men også formelt — det sidste dog med nogen uklarhed — havde vundet gyldighed i hertugdømmet Sønderjylland.

Løgum Kloster og dets Gods.

Af M. Mackeprang.

I. Klosters almindelige Historie.

Takket være Arkitekt C. M. Smidts skarpsindige og indgaaende Undersøgelser, der ligger til Grund for hans 1931 udgivne, smukke Folioværk „Cistercienser-Kirken i Løgum“, har Sønderjyllands skønneste Kirkebygning faaet en Skildring, der er den værdig, og udover hvilken man paa vor Videns nuværende Standpunkt ikke kan naa. Selve Klosters Historie er derimod endnu ikke skrevet, naar man bortser fra et Par, over hundrede Aar gamle Redegørelser dels i Daugaards Bog „Om de danske Klostre i Middelalderen“ (1830) dels af Kuss i Staatsbürgerl. Magazin X, 496 ff. og den fyldige Skildring af dets Grundlæggelse og ældre Historie, der ganske naturlig indgaar som Led i Smidts Fremstilling, samt den mere kortfattede i Vilh. Lorenzens store Arbejde „De danske Klosters Bygningshistorie“ XI Bd. (1941).

Nu skal det villig indrømmes, at bortset fra et enkelt, ganske vist overmaade vigtigt Omraade er det just ikke alt for meget, vi ved om Klosteret. I nogen Grad hænger dette sammen med, at boglige Sysler ikke synes at have staaet synderlig højt i Kurs i Løgum.¹⁾ Synes, thi for ikke at gøre „de hvide Brødre“ Uret ved vi jo ikke, hvad der kan være gaaet til Grunde i Tidens Løb. Det tyder dog ikke helt godt, at da man i Slutningen af Middelalderen ønskede at faa en „Nyudgave“ af Klosters Dødebog d. v. s. Fortegnelse over dem, for hvem der skulde læses Sjælemesser i Kirken, lod man dette Ar-

¹⁾ Om de bevarede Rester af Klosters Bibliotek — ialt 5 Haandskrifter, af væsentlig theologisk Indhold — jfr. Ellen Jørgensen i Hist. Tidsskrift. 8. R. IV, 46 f. og Studien u. Mitteil. zur Geschichte d. Benedictinerordens. 1935. S. 407—11. Jeg skylder Dr. Ellen Jørgensen Tak for denne Henviisning.

bejde udføre i Sorø.²⁾ Og i hvert Fald er der ikke fra Løgum levnet os nogen middelalderlig Aarbog, saaledes som vi kender det fra Søsterklostrene i Sorø og Ryd (Lyksborg), endsiges da som fra Sorø en egentlig Klosterhistorie eller en Fortegnelse over de Stormænd, der var jordet i Klostrets Kirke. Til Gengæld er Hovedparten af dets Arkiv paa en Maade bevaret. Desværre dog ikke de originale Dokumenter, men en 1578 taget Afskrift, „Løgumbogen“ som den kaldes, der er trykt i 8. Bind (S. 1—258) af det store Samleværk af vore middelalderlige Kilder „Scriptores rerum Danicarum“.³⁾ Haandskriftets Titel „Udschrifft paa alle 453 Løgum Closters breffue Closters godts och eyendom . . . anrørende“ og den samtidige Indholdsfortegnelses Slutningsbemærkning om forskellige „unyttige“ og derfor ikke afskrevne Breve tyder paa, at det er bleven lavet til praktisk Brug indenfor Godsadministrationen, selvom denne ikke kan have haft synderlig megen Gavn og Glæde af de mange Pavebreve, det indeholder. Mærkeligt er det i saa Fald ogsaa, at Afskriveren, som baade det anførte Citat og Indholdsfortegnelsen viser, har benyttet sig af det danske Sprog. Thi Klostret tilhørte dengang Hertug Hans d. æ., og Administrationsproget i hans Kancelli var tysk. Heller ikke ved den netop 1578 afsluttede saakaldte „Koldingske Handel“, d. v. s. Afgørelse af Stridighederne mellem Kongen og Hertug Hans om Grænserne for den gejstlige Jurisdiction, hvor man i høj Grad førte gamle Dokumenter i Marken, kan der have været Brug for en saa omfattende Afskriftssamling.⁴⁾

Da der kun er bevaret yderlig faa Originaler, er det van-

²⁾ Scriptores rer. Danic. IV, 577.

³⁾ Efter i 18. Aarh. at have været i Privateje og sidst at have tilhørt Historikeren P. F. Suhm kom den med hans øvrige Samlinger til Kgl. Bibliotek, hvor den har Haandskriftsnumret Nye kgl. Samling 881. 2°. — Suhm fik den som Gave fra den bekendte Flensborgrektor O. H. Møller, Forfatter af det fortjenstfulde Storværk »Cimbria litterata« (1744), der maa have arvet den efter sin Fader Flensborgrektoren Joh. M.

⁴⁾ Om den »Koldingske Handel« jfr. Sønderjyllands Historie. II, 354 f. En Registrant over de der forelagte Akter fra Løgum er trykt i Ældste danske Archivregistraturer. 5. Bd. S. 763 ff.

skeligt at fælde nogen begrundet Dom om Afskrifternes Korrekthed. Svarende til de Krav, man nu omstunder stiller, er de naturligvis ikke, og paa ét, i og for sig meget vigtigt Punkt, har Skriveren aabenbart set stort paa det, selv om han ellers har gengivet Teksten korrekt. Det er Stednavnene, som han synes at have gengivet i den paa hans Tid brugelige Form uden smaalig Hensyntagen til Originalen. En af de Afskrifter, der kan kontrolleres, er et latinsk Testamente fra 1400, hvorved Klosteret — efter Originalen — faar noget Jordegods dels i „Apold in Tønderhæret“, dels i „Byarkaløf, parochie [Sogn] Ader“, hvilket i Afskriften (S. 80) er bleven til „Abyld in Tunderherret“ og „Bierkeleff, parochiæ Wodher“.⁵⁾ Som Stednavnekilde maa Løgumbogen derfor aabenbart bruges med Forsigtighed. Værre for vort Formaal er det dog, at undertiden har et Brev faaet et galt Aarstal eller et fejlagtigt Udstedersnavn, hvorpaa flere Eksempler senere skal fremdrages.

Endelig maa Titlen: „Udskrift paa alle 453 Lugum Klosters Breve“ ikke tages altfor bogstavelig. I sine historiske Samlinger har nemlig den flittige Odenselæge Cornelius Hamsfort (d. 1627) gengivet Udtog af en lille Snæs Breve, der ikke findes i Løgumbogen, og det ikke blot Breve om „Bansættelser og andre unyttige Handler“, som Afskriveren selv i Slutningen af Indholdsfortegnelsen jo udtrykkelig nævner som ikke-medtagne, men ogsaa en Række Privilegier, samt hvad der er mærkeligst ogsaa et Par Adkomstbreve paa Gods.⁶⁾

Trods disse Skavanker er Løgumbogen dog paa flere Omraader en fortrinlig Kilde til Klosters Historie, hvad der er saa meget heldigere, som den praktisk talt er vor eneste middelalderlige Kilde.⁷⁾ Den ovenfor nævnte Dødebog, der ligeledes

⁵⁾ Jfr. Kr. Erslev, Testamenter fra Danmarks Middelalder. Nr. 73.

⁶⁾ Bansbreve: Kr. Erslev, Repertorium Diplomaticum. Nr. 704 og 4708 — Adkomstbreve Nr. 83 og 1262. Jfr. f. ø. Arkivoversigten i Repertoriets 4. Bd. S. 120 f.

⁷⁾ For at undgaa de mange Fodnoter er Henvisningerne til den trykte Udgaves Sidetal optagne i selve Teksten.

er trykt i *Scriptores* (4. Bd. S. 575—87), er nemlig overmaade mager, opremser kun Navnene paa dem, for hvem der skulde holdes Aartid, oplyser ikke som andre lignende Bøger, hvorved de havde gjort sig förtjent af Klostret. En middelalderlig Jordebog, som den kendes fra andre Klostre f. Eks. Esrom og Æbelholt, er desværre ikke bevaret, men i ikke ringe Grad afhjælpes dog dette Savn ved et Skattemandtal fra Klostrets sidste Tid (1548)⁸⁾ sammenholdt med en i Rigsarkivet værende Jordebog fra 1607.

Foruden en talrig Række Privilegier, der fastlægger Klostrets retslige Stilling overfor den verdslige og gejstlige Øvrighed — altsaa Konger, Hertuger og Bisper, paa et enkelt ret vigtigt Punkt ogsaa selve Klosterbrødrenes Retsforhold, indeholder Løgumbogen Afskrifter af Klostrets Adkomstbreve, Lavhævder o. l. paa dets Gods og tillader os derfor i nogen Grad at følge dettes Vækst gennem Tiderne. Men ganske vist ogsaa kun i nogen Grad. Som det senere nærmere skal paa-vises, mangler der nemlig Adkomstbreve paa ca. en Fjerdedel af det Strøgods, det besad 1548, for slet ikke at tale om dets egentlige Stamgods. Til Gengæld indeholder Bogen talrige Breve paa Gods, der dengang ikke var i Klostrets Eje, noget man i og for sig ikke skulde vente. Da som nu blev nemlig ved hvert Godssalg Skøder o. l. ellers regelmæssig overdraget den nye Ejer og udgik altsaa af Klosterarkivet. Hvorfor dette langt fra altid er sket, er vi selvfølgelig ikke i Stand til at afgøre, men gaar man ud fra, at det har været Hovedreglen — og det maa vi antage — er det altsaa udelukket, at man paa Grundlag af Løgumbogen kan følge B e v æ g e l s e r n e indenfor Godsbestanden. Alligevel har ikke mindst denne Side af Klostrets Historie en betydelig Interesse baade i og for sig og tillige paa Grund af de særlige Forhold, der netop her gør sig gældende. Ved Herreklostrenes Sekularisering kortere eller

⁸⁾ Trykt i Falkenstjerne og Hude, Sønderj. Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. S. 387—90.

længere Tid efter Reformationen blev deres Gods som oftest ikke direkte indlemmet i det Len (Amt), hvori det laa, men vedblev at bestaa som et selvstændigt Len. Dette var ogsaa Tilfældet her, men medens de øvrige Klosterlen Tid efter anden gik op i det paagældende Amt, bevaredes det oprindelige Forhold med ægte slesvigsk Konservatisme for Løgums Vedkommende. Uagtet en Opløsning her var saa meget mere nærliggende, som Amtet saa langt fra udgjorde nogen geografisk Enhed, at det tværtimod var spredt over en Snes Kirkesogne, bestod det dog som en administrativ Enhed, indtil den præjssiske Kredsordning indførtes 1867.⁹⁾

Men nu fra Kilden til Værket.

Løgum tilhørte jo Cistercienserordenen, der o. 1100 havde skilt sig ud fra den store, gamle Fællesstamme Benedictinerne, hvis strænge Tugt var kommen paa Afveje. Fra sin Hjemstavn i Burgund fandt den hurtig vid Udbredelse ikke mindst takket være sin stramme Organisation og det Ry, der omstraaled dens egentlige Organisator, den berømte Bernhard af Clairveaux. Til Danmark naaede den 1144, da Ærkebiskop Eskil, der stod den hl. Bernhard personlig nær, indkaldte franske Munke til Herrisvad i Skaane. I den følgende Tid fulgte Kloster efter Kloster, og inden Aarhundredets Udgang havde Ordenen faaet 10 Huse herhjemme.¹⁰⁾

Stifterne var uden Undtagelse Stormænd: Konger, Kongsætlinge eller Bisper, hvilket ogsaa kunde gøres behov. Thi netop denne Ordens Klostre krævede et stort Tilliggende, der dog ingenlunde altsammen behøvede at være under Plov. Et Særkende for Cistercienserordenen var nemlig den stærke Be-

⁹⁾ En Oversigt over Amtets Tilliggende c. 1864 er givet i Trap, Hertugdømmet Slesvig. S. 97—100.

¹⁰⁾ En god Oversigt over Ordenens almindelige Historie er givet i E. Ortveds desværre aldrig fuldførte Værk »Cistercienserordenen og dens Klostre i Norden«.

toning af legemligt Arbejde ved Siden af det egentlige Fromhedsliv, og da Ordensreglerne paabød, at Klostrene skulde lægges i Skove eller Ødemark fjernt fra anden Bebyggelse, kom dens Munke til at virke som Nybrydere og Foregangs-mænd i Landets Opdyrkning omend vist mere i Udlandet end herhjemme.

Nogle af Ordenens Klostre var Nystiftelser, men ikke sjældent var det et ældre Benedictinerbo, der fik en ny Besætning af hvide Munke, som de kaldtes efter deres Kutters hvidgraa Farve i Modsætning til de sorte Benedictinere. Det var saaledes Tilfældet med det mest berømte af alle danske Klostre, Hvidernes stolte Stiftelse i Sorø, hvor Absalon 1161 lod de „hvide Brødre“ afløse de sorte, og det samme gælder for Løgums Vedkommende. Ogsaa paa et andet Punkt minder dets ældste Historie om en Række andre Cistercienserklostres. Flere af dem har aabenbart haft vanskeligt ved at finde deres blivende Sted. Munkene i Øm boede saaledes først i Sminge, derefter 3 Aar i Venge og 4 Aar paa den lille Ø Kalvø i Skanderborg Sø, førend de 1172 fandt deres endelige Hjem paa Tangen mellem Gudensø og Mossø, hvor Klostrets Ruiner i vore Dage er bleven blotlagte af C. M. Smidt. Rydkloster, det nuværende Lyksborg, laa først paa Guldholt i Isted Langsø, og ogsaa den første Spire til Løgum maa søges andetsteds, nemlig i Seem 5 km Østen for Ribe. Her laa der fra ældre Tid et Benedictinerkloster, der baade rummede Munke og Nonner, men som et Led i sin Udsoning med Cisterciensernes store Velnyder Ærkebiskop Eskil og med dennes Samtykke ombyttede Ribebispen Radulf Benedictinerne med Munke fra Herrisvad og skænkede dem Bispestolens Gods i Seem og Løgum Sogne. Han døde 1171, men da hans Efterfølger Stefan selv havde været Cisterciensermunk og tilmed Abbed i Herrisvad, var det en Selvfølge, at han stadfæstede hans Værk, og under ham flyttedesKlostret fra Seem til Løgum, hvis Kirke allerede Be-

nedictinerne havde ejet. Det maa være sket 1173, thi under dette Aar har Munkene i Ryd noteret i deres Aarvog, at „da kom Munkesamfundet til Locus dei, som kaldes Løum“.¹¹⁾

Locus dei d. v. s. Guds Sted var Klosters officielle Navn indenfor Ordenen, som det f. ø. maatte dele med et Par udenlandske Klostre. Hvis det paa nogen Maade var muligt, søgte Cistercienserne nemlig at latinisere de nationale Navne for Klostrene. Lod det sig gøre, oversatte man simpelthen Navnet, saaledes at Ryds Forgænger Guldholt blev til *Aurea insula* : den gyldne Holm og Holmekloster paa Fyen, det nuværende Brahetrolleborg, kom til at hedde *Insula dei* : Guds Holm. Men ellers lod man sig nøje med et latinsk Navn, der havde en vis Klanglighed med det hjemlige. Dette var saaledes Tilfældet med Løgum, der „latiniseredes“ til Locus, og med det af Valdemar d. Store til Tak for hans Frelse fra Blodnatten i Roskilde stiftede Vitskøl ved Løgstør, der ved en ren „Kældermand“ omdannedes til *Vitæ scola* : Livsens Skole, ligesom den hl. Bernhards Kloster Clairveaux omskrevs til *Claravallis* : den berømte Dal.

Naar man mindes Sorøs og ikke at forglemme Ryds Idyl ved den stille Skovsø eller det stormomsuste Vitskøls storladne Udsyn over Limfjordens Øhav, undrer man sig unægtelig over, at man lagde den nye Stiftelse i Løgum, synes næsten at Navnet „Guds Sted“ virker noget blasfemisk! Afgørende for Valget har vel været, at allerede Benedictinerne som nys nævnt ejede Kirken i Løgum, altsaa det nuværende Nr. Lø-

¹¹⁾ Ellen Jørgensen, *Annales danici*. S. 87 jfr. Colbatseaaarbogen sstds. S. 43. Man maa sikkert give disse Cistercienserkilder Fortrinnet fremfor den paa Reformationstiden levende Graabrødremunk Peder Olsen, der sætter Cisterciensernes Ankomst til Seem til 1173 og Flytningen til 1175. Sstds. S. 206 jfr. Indledningen. Det maa dog bemærkes, at Hamsfort, hvis Tekst viser, at han netop her har benyttet Klosterarkivet, lader Flytningen foregaa i Radulfs Tid, antagelig 1170 (*Scriptores I*, 278). — Hovedkilden til Klosters ældre Historie er Biskop Omers udaterede Brev, der maa sættes til Tiden 1190—1201, og Pave Innocents III's Brev af 1206 20/1 (*Scriptores VIII*, 182 f. og 193). Jfr. tillige Ribebispekrøniken i Kirkehist. Saml. 6. R. I, 28 ff.

gum.¹²⁾ Det er desuden et Spørgsmaal, om Stedet ikke paa de Tider havde en Betydning, om hvilken Mindet forlængst er gaaet tabt. At Sønderjyllands midterste Syssel havde Navn efter Ellum, der kun ligger en halv Mils Vej fra Klo-
stret, kunde jo nok tyde herpaa. For at være fuldt retfærdig maa det desuden tilføjes, at Egnen dengang var mere skovrig end nuomstunder, altsaa har virket mindre bar og trøstesløs end i vore Dage. Foruden Draved og Løgum Skov nævner Jordebogen fra 1607 tre nu forsvundne Skove Ulstruplund, Trelborglund og Kalvehave, „der ligger paa et Bjerg lige overfor Klostret“, og hvis Navn endnu er bevaret for en lille Sam-
ling Gaarde og Huse mellem den nuværende Flække og El-
lum. Selv om de tre sidste karakteriseres som ganske ringe eller smaa og stærkt forhuggede, har de utvivlsomt været baade større og mere ved Magt omkring 1200, hvilket sikkert ogsaa gælder Løgum Skov, der allerede i 1607 var „ringe paa Bøg og Eg“, og nu væsentlig er skrumpet ind til et Egepur og Krat paa Vognshøjs Skrænter. Her havde Klostret f. ø. i Slutnin-
gen af Middelalderen et „Falkeleje“, d. v. s. et Sted hvor der fangedes Jagtfalke, en kærkommen Gave til Fyrster og Stor-
mænd (230).¹³⁾ Og Lobækken gav to Ting, der var lige uund-
værlige for Munkene: Fisk til deres Bord og Vand til den

¹²⁾ Nr. Løgum som Modsætning til det Syd for Tønder liggende Sdr. L. bruges aldrig i Middelalderen, hvorimod man engang imellem træffer Formen Vester L. (f. Eks. 8 og 19). — F. ø. har Udeladelsen af »Nørre« givet Anledning til en Forveksling med selve Løgumkloster saaledes bl. a. i J. Helms for sin Tid udmærkede Beskrivelse af Klo-
sterkirken i Trap, Hertugdømmet Slesvig. Jfr. S. 78 Note 94.

¹³⁾ Hvor haardt Fortidens Vanrøgt tog paa Skovene, kan netop her bevises med tørre Tal. I 1568 kan der i Løgum Skov, Ulstruplund, Dra-
ved og Trelborglund i gode Aar fedes ca. 200 Svin (R. A. Kieler Aflev. A. XX 2184) og i Løgum Skov efter Jordebogen fra 1607 ligeledes i gode Oldenaar 100 Svin, medens Draved her karakteriseres som »uden Frugt«, da den mesten bestod af Birk, Bæverasp, El og deslige. I en Jordebog fra 1704 anslaaes de to sidstnævnte Skove derimod kun til 12 à 16 Svin, og de havde i 16 Aar kun været brugt to Gange. Draved, hvor der nu foruden en rig Underskov var Eg og gamle Bøge samt Bøgeopvækst, anvendtes til Græsning for Heste og 100 Stkr. Ungkreaturer, der for største Delen kom saa langvejs fra som fra Løjt.

Mølle, der var et fast Tilbehør til alle disse Klostre, og som jo her eksisterer den Dag i Dag. Og paa ubrudt Hede, som Munkene efter deres Ordensregler kunde tage under Plov, har der saavist ikke været nogen Mangel. Netop her er der et Punkt, hvor det vilde være af Interesse, hvis man kunde dokumentere Munkenes agrariske Virksomhed, men desværre svigter Kilderne saa nogenlunde. Efter Navnet at dømme ligger det dog nær at tro, at den 1288 omtalte By Nybo, en halv Mils Vej Vesten for Klostret, skylder dette sin Oprindelse (109). Stor var den dog ikke; efter Skattemandtallet og Jordebogen fra 1607 talte den to Helbolsgaarde med tre Fæstere.

Klostrets første Dage i Løgum var lidet lystelige. „Gud, hvis Domme er skjulte og afgrundsdybe“, hedder det i Biskop Omers tidligere nævnte Brev (193 f.), „ramte Stedet med mange og svære Hjem søgelser“. Brødrene blev syge, Kvæget fik Pest, Faarene druknede, to af deres Grangier (Ladegaarde) brændte, og dets „Omgang“ (Korsgangen) hærgedes af Brand, der fortærede næsten alt, hvad man havde af Indbo, Bøger og Klæder. Hvad Ilden havde skaanet, samlede man i Bagerset, men for at gøre Ulykken endnu større, blev dette faa Dage efter „et Offer for de graadige Flammer“. Ogsaa deres Privilegier og Brevskaber blev Luernes Rov, men „ved den Ret, der kaldes Skødning“, overdrog Biskoppen Abbeden Hr. Vagn alt, hvad han og hans Forgængere havde skænket Klostret, og til yderligere Sikkerhed bekræftedes dette af Ærkebiskop Absalon, der havde bivaanet Akten sammen med den fra sit Hjemland fordrevne Ærkebiskop Erik af Nidaros og talrige Klerke og Læg mænd. Nogle Aar senere stadfæstede den berømte Pave Innocents III deres Besiddelser og gav dem — sikkert som en Gentagelse af de brændte Privilegier — Tiendefrihed for den Jord, „de dyrkede med deres egne Hænder og paa egen Bekostning“, samt en Række af de sædvanlige Cistercienserbegunstigelser, først og fremmest Frihed for biskoppelig Indblanding (182—85).

Endnu en Gang ramtes Klostret af Ildsvaade, nemlig 1268, da Rydaarbogen beretter, at „Klostret i Løgum gik til Grunde ved Ild“. ¹⁴⁾ Nu skal man ganske vist være varsom med at drage alt for vidtgaende Slutninger af Aarbøgenes Notater om disse Brande, der i 13. Aarh. som en hel Epidemi hærgede en Række af vore store Kirker. Alligevel ligger det nær at sætte denne Begivenhed i Forbindelse med Opførelsen af den endnu bevarede Del af Klosters Østfløj med den smukke, rekonstruerede Kapitelsal, men det skal indrømmes, at Tidsfæstelsen af denne derved maaske rykkes lovlig langt ned i Aarhundredet. ¹⁵⁾

Senere hen hører vi intet om den Slags Ulykker, derimod adskilligt om den Overlast, Klostret og Munkene led.

Saa tidlig som 1234 udvirkede man — forøvrigt ligesom Sorø og Esrom — en pavelig Befaling til Rigets Prælater om at banlyse de Folk, der utilbørlig trængte sig ind paa Brødrenes Gods eller Huse eller uretfærdig tilbageholdt, hvad der var testamenteret dem. ¹⁶⁾ Da der samtidig udstedes en Række vigtige pavelige Privilegier for Ordenen i Danmark, drejer det sig her dog rimeligvis mindre om et særlig mod Løgum rettet Angreb end om almindelige Overgreb mod Klostrene, ligesom naar Rydaarbogen fortæller, at Erik Glipping plagede Klostrene med Heste og Hunde. Antagelig har han indlogeret sig hos Munkene, naar han var paa Jagt i deres Nabolag. ¹⁷⁾

Mere talende er en Række Tilfælde, der viser, hvor utrygt Livet kunde være for de hvide Brødre. I 1283 maa Ærkebissen saaledes paalægge et Par Ribekanniker at fælde Dom mellem Klostret og Ridderen Jon Iversen og hans Medskyldige, som var trængt ind i Klostret og der voldelig havde nedbrudt flere Huse, ligesom han og Lave Bondesen havde

¹⁴⁾ Ellen Jørgensen, *Annales Danici*. S. 119.

¹⁵⁾ Lorenzen sætter den i *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie*. S. 88 til c. 1250.

¹⁶⁾ *Bullarium Danicum*. S. 217—18.

¹⁷⁾ *Annales Danici*. S. 116—17.

gjort dem Uret med Hensyn til nogle Ejendomme i Seem (232—33.¹⁸⁾) Det urolige 14. Aarh. gik naturligvis heller ikke sporløst hen over Klostreet. I 1320 klager det saaledes sin Nød til Paven. Gejstlige og verdslige fra Stiftet og Omegnen havde „bemægtiget sig Kirker, Kapeller, Jordegods, Bryder og Fæstere“ og i det hele paaført det mangfoldig Skade og Uret, hvorfor Prioren fra Knudsklostreet i Odense og et Par Prælater fra Aarhus fik Befaling om at komme det til Hjælp (185—87). Et halvt Aarhundrede senere er det en Mand af Landets mægtigste Æt, Ridderen Hans Limbæk til Trøjborg, der er paa Spil. Uagtet hans Farbroder Henneke Limbæk i sin Egenskab af Hovedsmand paa Tønderhus 1376 havde udstedt et Værnebrev for Klostreet, „som mine Forfædre fra fjærne Tider overmaade har yndet“ (234—35), synes Hr. Hans' Kærlighed til Klostreet ikke at have været altfor grundmuret. I 1379 erkender han nemlig at være det 150 Mk. lybsk skyldig for den Skade han selv, hans Slægtning Hr. Claus Kundi eller andre af hans Slægt havde forvoldt Klostreet og dets Bønder ved at besvære, fange og beskatte dem. I denne Bod var dog tillige indbefattet Betalingen for hans og Hr. Claus' Lejersted i Kirken (7—8).¹⁹⁾ Alt for stabilt synes Forholdet til Limbækkerne i det hele ikke at have været. Fra 1405 foreligger der saaledes en Kvittering fra Abbeden for 20 Mk. l., han havde modtaget som Erstatning for de Plyndringer og den Uret, Claus Limbæks Foged og hans Fæller havde øvet mod Klostreet og dets Bønder.²⁰⁾ Kort efter havde Klostreet en Strid med en ellers ukendt Mand Oluf Iversen, kaldet „Stensten“, der banlyses af Ærkebispens paa Grund af den Uret, han havde øvet mod Klostreet, men hvad der ligger bagved, vides ikke. (Brevuddrag fra

¹⁸⁾ J. I. nævnes 1284 som en af Hertug Valdemars Mænd (Diplomatarium Danicum. III. Nr. 121).

¹⁹⁾ Da han nævnes i Klostreet's Dødebog (Scriptores IV, 587), er han vel ogsaa bleven jordet i Kirken. Jfr. dog Repertoriets 1. Række Nr. 3638.

²⁰⁾ Repertoriets 1. R. Nr. 4695.

1387 hos Hamfort i *Scriptores* I. 315). Med sine nærmeste Naboer, Gjordsenerne paa Solvig synes Klostret derimod at have levet i Fred, naturligvis bortset fra de snart sagt uundgaaelige Ejendomstrætter, bl. a. om Skovhugst i Draved Skov o. l. (35—38).²¹⁾

For nu at dele Sol og Vind helt lige maa det dog indrømmes, at Munkene paa den anden Side ikke altid har været de rene Engle. I hvert Fald kendes der et Brev fra 1389, hvori Hennike Rantzau forlader Brødrene og deres Bønder al den Uret, de har forvoldt ham og hans (83—84).

Af de talrige Privilegier og Værnebrevne, Klostret gennem sit lange Liv modtog fra Kongerne og Hertugerne, kan vi ikke drage nogen Slutning om deres særlig venskabelige Indstilling overfor Løgum. Slige Breve udstedtes snart sagt til alle Klostre, maatte maaske endda betales ganske klækkeligt.²²⁾ Mere betyder de forøvrigt ikke særlig mange Gaver, det fra Tid til anden fik fra dem, og som vil blive omtalt under Godshistorien.

Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 tilfaldt Klostret „for Jagtens og Gæsteriets Skyld“ Hertug Frederik (I).²³⁾ Endestykkerne paa Kirkens gamle Munkestole er prydede med hans og hans første Gemalinde, den 1514 afdøde Anna af Brandenburgs Vaaben, *kan* altsaa være en Gave fra Hertugparret, hvilket jo tyder paa, at Klostret har været velanskrevet ved Hove.²⁴⁾ Men i saa Fald kom der senere en alvorlig Kurre paa Traaden. I 1515 rettede nemlig Ordenens Overhoved, Faderabbeden i Citeaux en mærkelig Skrivelse til de tre Abbeder i Sorø, Herrisvad og Knardrup (205—07). Af troværdige Personer, hedder det her, havde han nemlig erfaret, at „adskillige

²¹⁾ Jfr. ogsaa Repertoriets 2. R. IV. Nr. 7078.

²²⁾ Jfr. Johs. Steenstrups, *Studier over Kong Valdemars Jordebog*. S. 98. Fra Løgum vides dog intet herom.

²³⁾ Sejdelin, *Diplomatarium Flensborgense*. I, 683—84.

²⁴⁾ Hvis de da ikke, saaledes som det sikkert er Reglen ved de talrige Kongevaaben paa Renæssancekirkeinventar, blot betegner, at de er udførte i Hertugens Regeringstid, nærmere bestemt 1502—14.

Øretudere, herskesyge Folk og Mænd, der pønser paa nyt“, overfor Hertugen havde fremstillet Brødrene i Løgum som Misgærningsmænd og „Modstandere af hans hertugelige Majestæt“. Disse Bagvaskelser havde gjort saa stærkt Indtryk paa ham, at han pønsede paa at uddrive Brødrene af Klostret og i deres Sted „under Skin af større Fromhed“ indsætte andre Munke enten Cisterciensere eller af en anden Orden. De tre Abbeder skulde derfor paa enhver mulig Maade søge at hindre dette, og hvis det var nødvendigt personlig drage til Fyrsten og bede ham undersøge Sagen nærmere, førend han lyttede til slig Tale. For alle Tilfældes Skyld forbød han desuden paa det strængeste alle Ordensbrødre at betræde Klostret eller dets Gods uden med hans eller Sorøabbedens Tilladelse, hvorved der altsaa blev slaaet Bom for den Mulighed, at Hertugen ved et dristigt Kup kunde fremme sine Planer.

Hvad der ligger bag disse Beskyldninger, ved vi ikke. Da der udtrykkelig tales om Modstand mod Hertugens „Majestæt“, er det naturligvis fristende at sætte dem i Forbindelse med det Modsætningsforhold, der stadig herskede mellem Hertugen og hans Broder og Brodersøn, Kongerne Hans og Christian II, saa meget mere som Klostret ved sin stærke Tilknytning baade til Ribe og de danske Cistercienserklostre ganske naturlig maatte føle sig draget til den Side. Dette er dog kun Gætteværk. Det eneste, der kan siges, er, at Stormen drev over, og at der ikke skete nogen Forandring med Klostret.²⁵⁾

Til sine Stiftsherrer, Bisperne i Ribe, synes Klostret i hvert Fald i den ældre Tid at have staaet paa en overmaade god Fod. I og for sig intet Under. Løgum var jo en biskoppelig Stiftelse, og med Rette nævnes derfor i Dødebogen ikke blot de to tidligere omtalte Bisper Radulf og Stefan, men ogsaa den et Par Menneskealdre senere virkende Gunner som „første

²⁵⁾ Som en Modsætning kan nævnes, at Hertugens Broder Kong Hans i Dødebogen fremhæves som »en særlig Ynder af vor Orden« (Scriptores IV, 580).

Grundlæggere af dette Sted“, en Ære de f. ø. maa dele med tre ukendte Mænd — de første Abbeder? — Rothger, Balduin og Keld, af hvilke de to første efter Navnet at dømme var Udlændinge.²⁶⁾ Ligeledes var det endnu ved Middelalderens Slutning fast Regel, at Bisperne Radulf, Stefan, Omer, Olav, Gunner og Esger samt Børglumbispen Niels, der havde skænket Klosteret Jordegods, skulde nævnes ved Munkenes Kapitelmøder om Søndagen som Klosters „første Grundlægger eller særlige Velynder“ (Scriptores IV, 578). Det kraftigste Vidnesbyrd om Bispernes Kærlighed til deres Stiftelse er dog, at ikke færre end fire valgte deres sidste Hvilested i Klosterkirken fremfor i deres egen Domkirke: Omer (d. 1204), Oluf (d. 1214), Gunner (d. 1245) og Esger (d. 1273). De jordedes naturligvis paa Kirkens fornemste Plads omkring Alteret, og endnu ved Midten af 17. Aarh. bevarede et paa Korvæggen malet, vistnok fra Middelalderens sidste Dage stammende latinsk Æresvers Mindet om dem, hvor navnlig Gunner roses som „Fredens Elsker, Præsteskabets Perle, enhver Sags kloge Fortolker“.²⁷⁾ Baade om hans og hans Forgænger Omers nøje Tilknytning til Klosteret har vi da ogsaa et ejendommeligt Vidnesbyrd i et af ham 1238 udstedt Brev. Det hedder her, at han af Klosteret har købt en Grund „ved Vandet og saa langt i Syd og Nord fra Biskop Omers Kapel“, som det er nødvendigt for de Bygninger, han vil sætte derpaa, og med fri Forte (Adgangsvej) og fri Ret til at grave Græstørv og hugge Brænde i Klosters Skove. Efter hans Død skal imidlertid baade Grunden samt Huse og Indbo falde tilbage til Klosteret. (242)²⁸⁾

²⁶⁾ Tre andre. vistnok ogsaa Udlændinge (Thomas, Silvester og Didrik) maa derimod nøjes med Hædersbetegnelsen »Grundlægger af dette Sted« (fundator hujus loci). — Derimod faar Biskop Omer mærkelig nok intet Epitheton.

²⁷⁾ Danckwerths Landesbeschreibung S. 83 — Scriptores IV, 576. Efter den da forsvundne Indskrift var ogsaa Børglumbispen Niels jordet i Kirken. Om hans Godsgave jfr. Løgbogen S. 217.

²⁸⁾ Den danske Overskrift i Brevbogen henfører Brevet til Ribe men næppe med Rette. Skovhugsten tyder snarere paa Løgum. Jfr. J. Helms i Traps Slesvig. S. 103 Anm.

Bisperne var da heller ikke karrige med gode Gaver til Brødrene. Fra gammel Tid havde de overladt dem Bispetienden af Lø og de til Stiftet hørende Dele af Gram og Rangstrup Herreder (193). Biskop Omer skænker dem Jordegods og fritager Klosters Bønder for al biskoppelig Jurisdiction (243), ligesom hans Efterfølgere, som vi skal se, baade gav dem Jordegods og Kirker.

Det gode Forhold mellem Kloster og Bispestol var saa meget mere bemærkelsesværdigt, som det ingenlunde skortede paa Forhold, der kunde give Anledning til Strid. Ganske vist var Løgum som alle Ordenens Klostre ved et paveligt Privilegium blevet helt fritaget for al Indblanding fra Bispernes Side. Det laa direkte under Paven, og dets øverste Myndighed var det aarlige Generalkapitel i Citeaux, hvor Abbeden efter Reglerne var pligtig til at give Møde. Fremfor alt var det forbudt Bisperne at visitere Klostre; det tilkom ene Abbeden fra Moderklostret, her altsaa Herrisvad, der i et Brev fra 1299 ligefrem kaldes „vor Overordnede“, og hvis Samtykke indhentes til særlig vigtige Retshandler (f. Eks. 107). Men som saa ofte sejrede hjemlig Skik og Brug over Kirkens internationale Ret, hvilket særlig viser sig paa et Punkt, det aarlige Gæsteri Bisperne overalt krævede af Klostrene. Kom de med stort Følge, kunde dette selvsagt blive meget byrdefuldt, og det var sikkert mere dette end det rent principielle, der i et andet Cistercienserkloster, Øm, gav Anledning til en Kamp paa Liv og Død mellem det og Aarhusbispen, saaledes som det er skildret i den livfulde, men ensidige Klosterkrønike, der som en farvestraalende Blomst lyser mellem de sædvanlige Aarbøgers tørre Græs.²⁹⁾ Thi det er utvivlsomt rigtigt, at Gæsteriet hvilede paa „Hævd og Vedtægt“, som det udtrykkelig hedder i en Voldgiftsdom fra denne Strid, lad saa være, at Dommen er af-

²⁹⁾ Bedst udg. af Gertz i *Scriptores minores*. II, 158 ff. — Oversat af Jørgen Olrik (*Øm Klosters Krønike*). 1932.

sagt af to Bisper, der jo næppe kan betragtes som helt uvildige.³⁰⁾

Ogsaa fra Løgum kendes Bispegæsteriet, hvis Varighed her ligesom i Øm var tre Uger.³¹⁻³²⁾ Efter hvad Bispestolen ubestridt kunde hævde, ydedes det dog her til Gengæld for nogle Besiddelser, der var givet Klosteret ved dets Stiftelse (213—14), og noget lignende gjorde da ogsaa Aarhusbispen subsidiært gældende trods Munkenes Protest.

I Løgum afløstes det 1299 ved en mellem Parterne sluttet Overenskomst (107-09, 213-14)³³⁾, eller indskrænkedes strængt taget til to Dage, og som Begrundelse angives, at Gudstjenesten „paa Grund af Folks Sammenstrømning er ved at forringes, og selve Klosteret saavel i det aandelige som i det timelige er ved at tage varig Skade“. Paa god Klostersvis stilles det timelige her i Baggrunden, men de meget betydelige Ofre, Klosteret til Gengæld maatte bringe, viser, at det ikke har været en helt ringe Ting. Ikke blot maatte det overlade Bispestolen, hvad det ejede i Abterp (Brede S.) og Ballum Marsk, men hvad værre var, tillige give Afkald paa den Bispetiende, det fra Arilds Tid havde ejet i Lø, Gram og de to Rangstrup Herreder.³⁴⁾ Helt gratis gav Bisperne saaledes ikke Slip paa deres Ret. Kun ét forbeholdt Munkene sig, nemlig Ret til paa Ballum Strand frit at lade samle „de Muslinger, som paa Folkesproget kaldes Schillæ“. Som det endnu var Tilfældet langt ned i forrige Aarhundrede, brugtes de til Kalkbrænding og var dobbelt værdifulde, da man i Sønderjylland havde langt til alminde-

³⁰⁾ *Scriptores minores*. II, 239 (Olrik. S. 82).

³¹⁻³²⁾ Det maa ikke forveksles med de mere tilfældige Besøg, Bisperne fra Tid til anden aflægger i Klosteret. For at bøde paa de Udgifter, der herved forvoldtes Munkene, skænkede deres gode Ven Biskop Esger dem 1251 et Bol i Emmerske (219—20).

³³⁾ Ejendommeligt nok findes saavel Bispestolens som Klosterets Eksemplar afskrevet i Løgumbogen. Det sidste maa jo være efter en gammel Afskrift, da Originalen selvfølgelig fandtes i Bispearkivet i Ribe.

³⁴⁾ Delingen af Herredet har altsaa fundet Sted noget tidligere end angivet i Trap. IX, 295.

lig Murkalk. Kalken i Danevirkes Valdemarsmur er saaledes hentet helt oppe fra Grenaaegnen.³⁵⁾

Adskilligt mindre havde Klostret at gøre med Bisperne i Nabostiftet Slesvig, men ogsaa med dem synes man at have staaet paa en god Fod. Kongsfrænden Biskop Valdemar gav det saaledes i selve Stiftelsestiden Bispetienden af Bylderup Sogn (207 ff.), og da Ribebispen 1328 havde overdraget Klostret den ellers Bispestolen tilkommende „Helligbrøde”, d. v. s. Bøderne for Slagsmaal paa Helligdage (jfr. Jydske Lov II. 77) af dets Fæstere, fulgte Slesvigbispen Aaret efter hans Eksempel (222 jfr. 234, 245).

Om selve Livet i Klostret og dets indre Forhold ved vi grumme lidt. Det styredes af en Abbed, under hvem der atter stød en Prior, hvis Virksomhed dog ikke har sat sig synderlig mange Spor i Kilderne. Abbeden valgtes af Munkene, men behøvede ingenlunde at være hjemmehørende i Klostret. Af Ømbogen ved vi saaledes, at ikke helt faa af de ældre Abbeder stammer fra dets Moderkloster Vitskøl. Baade i Øm og Sorø var de første Abbeder Udlændinge³⁶⁾ — i Øm saaledes en Englænder, en Tysker og en Franskmand — og noget lignende kan jo godt have været Tilfældet her; den Abbed Gabriel, der omtales i Dødebogen (Scriptores IV, 579), har saaledes næppe været dansk. Den første Abbed, der kan tidsfæstes, nemlig til 12. Aarh.s Slutning, bærer derimod det gode danske Navn Vagn (194), og selvom man ikke af Navne som Nicolaus, Johannes, Henrik eller Thomas kan slutte noget om Nationaliteten, er der dog saa mange udpræget nordiske Navne i Abbedrækken, at man trygt maa kunne gaa ud fra, at efter Stiftelsestiden har Flertallet — for ikke at sige alle — været indfødte Mænd, en ganske naturlig Følge af Klostrets nære

³⁵⁾ Feilberg, Dansk Bondeliv. I, 27. — H. Ødum i »Naturens Verden«. 1938. S. 193 ff.

³⁶⁾ Sorøbogen. I, 112.

Forhold til de øvrige danske Cistercienserklostre. Dette Om-sving er da ogsaa fuldt forstaaeligt. Netop i den første Tid, da Ordenen var ung her i Landet, kunde det naturligvis være vanskeligt at finde danske Munke, der kunde fastlægge hele Klosterlivet, medens det senere hen saa noget nær var nød-vendigt at have indfødte Mænd paa denne meget krævende Plads. Thi krævende var den i Sandhed. Abbedens Hverv var jo nemlig ikke blot de rent aandelige og disciplinære, der paahvilede ham som Munkesamfundets Leder. Jævn-sides her-med havde han tillige Styrelsen af Klosters verdslige For-hold, ikke mindst af dets Gods; han blev, efterhaanden som det voksede sig stort og rigt, Godsejer, eller om man vil Gods-bestyrer af stort Format. Idelig og atter ser man ham derfor optræde paa Tinge, æske Tingsvidner, Lavhævdsbreve, Marke-skelsbreve el. lign. angaaende Klosters vidtsprede Gods; i én bestemt Periode er han tillige Godskøber i stor Stil. Selv om han undertiden afløses af en antagelig særlig retskyndig Broder eller Klosters Foged,³⁷⁾ møder han hyppigst selv, og man forstaaer derfor godt, naar Ømkrøniken med en vis Over-bærenhed omtaler en Abbed, „der vel havde Duens Enfold, men ejede mindre af Slangens Kløgt, end tilbørligt var“, og som Modsætning fremhæver andre, der baade „var meget dygtige i verdslige Forehavender og saare kyndige i de indre Anliggender“.³⁸⁾ Den gamle Klosterbroder har sikkert Ret. Thi selvom Løgum ikke som Øm maatte kæmpe baade mod Konge- og Bispemagt, maatte det ofte sande, at Datidens jordkære Herremænd og Bønder var haarde Halse, overfor hvem Duens Enfold ikke slog til, og mange og lange Retstrætter maatte det udstaa for at hævde sin Ret. Hvor byrdefuld og krævende Embedet kunde være, fremgaar da ogsaa noksom af, at Øm

³⁷⁾ 1494 nævnes Peder Madsen som Klosters Foged (116), 1502 Nis Thordsen i Bylderup (60), 1546 omtales Klosters »Gaardfoged« (151).

³⁸⁾ *Scriptores minores*. II, 193, 194; (Olrik S. 37, 39).

i det første hundrede Aar af sin Historie havde ikke færre end 17 Abbeder, hvoraf de 13 efter 1200.

Bispen havde ingen Myndighed over Abbeden. Hans nærmeste Foresatte var som nævnt Abbeden i Moderklostret Herrisvad, Faderabbeden, som han kaldtes. Men over ham stod atter Ordenens Generalkapitel i Citeaux, der et Par Gange greb kraftigt ind. Første Gang var i Klosters ældste Dage (1191), da man vedtog at indstævne dets Abbed og Kantoren i Herrisvad til Citeaux, fordi de svigefuldt havde ophidset Munkene mod Faderabbeden. Vilde de ikke møde, skulde Abbeden afsættes af Abbederne i Sorø og Esrom, og Kantoren udstødes af Ordenen. Den egentlige Ophavsmand, en Munk med det fremmedartede Navn Germanus, skulde derimod straks sendes til Sorø og ifalde haard Straf. En halvandet hundrede Aar senere var det atter galt. I 1352 fik Abbeden i Herrisvad nemlig i Opdrag af Generalkapitlet at undersøge, hvorledes det forholdt sig med hans Kolleger i Løgum og Tvis. Uagtet de var lyst i Ban, fordi de ikke havde betalt de Tilskud, det paahvilede de enkelte Klostre at yde til Ordenens Fællesudgifter, skulde de nemlig alligevel have holdt Messe. Forholdt dette sig rigtigt, skulde han afsætte dem og udnævne nye i deres Sted. I intet af disse to Tilfælde ved vi, hvorledes Sagen endte.³⁹⁾

Baade Løgum og Tvis var Døtreklostre af Herrisvad, og det var derfor i sin Orden, at dettes Abbed her tog Affære. I Kraft af sit Klosters Rigdom kom derimod Abbeden i Sorø i Middelalderens Slutning til at fungere som en Slags Overhoved over samtlige Cistercienserklostre i den danske Kirkeprovins, og det var da ogsaa som alt nævnt til dette Kloster og ikke til Herrisvad, at Løgum henvendte sig, da det skulde have en „Nyudgave“ af sin Dødebog.⁴⁰⁾

³⁹⁾ Caminez, Statuta capituli generalis Ord. Cisterc. I, 192—43. III, 527.

⁴⁰⁾ Sorøbogen. I, 113—14. Jfr. Caminez. V, 326—27 og Repertoriets. 2. R. Nr. 3278.

For en Ordens Skyld har jeg efter Brevbogen og andre Kilder sammenstillet en Liste over Abbederne med Angivelse af det første og sidste Aar, de nævnes. Det maa dog straks siges, at den navnlig for den ældre Tids Vedkommende er ret ufuldstændig, ligesom der med Hensyn til den nøjagtige Tidsfæstelse ligger en uhyggelig Fejlkilde i den Omstændighed, at to Abbeder af samme Navn undertiden synes at have fulgt efter hinanden.

Vagn: c. 1200 (194).

Povl: før 1206 (196).

Tyge: c. 1213 (Scriptores. I, 285).

Niels: 1224 (237)⁴¹).

Jens (Johannes): 1263 (Diplomatarium Danicum. II. Nr. 399) og 1279 (97).⁴²

Thorkil: 1293 (239).

Gunner: 1296 (240); 1303 (17).

Jens (Johannes): 1263 (Diplomatarium Danicum. II. Nr. 399)

Henrik: 1313 (219); 1328 (222).

Thomas: 1340 (245); 1349 (133),

Povl: 1352. (Hist. Tidsskr. 8 R. IV, 46).

Olav: 1365 (72); 1369 (72).

Thomas: 1375 (164); 1390 (216).

Svend: 1397 (239); 1405 (242).

Troels: 1420 (Repertoriet. 1. R. Nr. 5840).

Claus Snoer: 1440 (35); 1442 (Trap. 4. Udg. IX, 284).⁴³

Tyge: 1444 (135); 1464 (238).

Claus, Nicolaus: 1470 (3); 1494 (51).⁴⁴

Jens Broder: før 1496 (Acta pontificum. V. Nr. 3529).

⁴¹) Er vel identisk med den N., der jordedes i Kapitelsalen. (Nationalmuseets blaa Bøger. Løgumkloster. S. 43—44, jfr. Fig. 24).

⁴²) Eller snarere 1283 (161), da han vel er identisk med den her nævnte Abbed Joon. I saa Fald er han dog afganget før 11. Okt. d. A. (Diplomatarium Danicum. II, Nr. 389).

⁴³) Efter en af Uldall ukendt Klokkeindskrift, hvor han kaldes Nicolaves Snoer.

⁴⁴) Han nævnes atter 1499 (53—54), men da hans Efterfølger allerede forekommer 1496 og 1498, synes Aarstallet at maatte bero paa en Afskriverfejl. Han omtales som død 1500 25/5 (Repertoriet. 2. R. V. Nr. 9087).

Jens Artssen (157) el. *Clarhe* (60): 1496 og 1498 (24, 112); 1504, ^{10/11} (4). Jfr. f. ø. Teksten.

Henning Madsen (37), *Henniche*, *Hennichin* 1504 ^{15/11} (202); 1522 (31).

Tyge: 1521 (225).⁴⁵⁾

Niels Perssen: 1527 (26); 1540 (85).

Morten Iversen: 1546 (65); død 1548. Jfr. S. 111.

Langt de fleste er for os kun tomme Navne, der intet fortæller; alene om et Par af de sidste ved vi lidt mere Besked. Den ene er Abbed Claus (ca. 1470—94), der indledte en kraftig Forøgelse af Klostergodset. Selv om der jo er flere Abbeder af samme Navn, er det derfor antagelig ham, hvem Dødebogen — praktisk talt som den eneste — bærer med en lille Karakteristik: „En nyttig Forstander for Klosteret, saaledes som Resultatet viser“.⁴⁶⁾ En anset og dygtig Mand har han i hvert Fald været, siden Kong Christian I 1480 optog ham i sit Raad (173—74). Den anden er hans nærmeste Efterfølger *Jens Artsen* eller *Jens Clare*, som han ogsaa kaldes. Han traadte for saa vidt i sin Forgængers Spor, som han indledte sin Funktionstid med en Kæmpehandel, der i høj Grad øgede Klosters Gods (jfr. S. 72), men forøvrigt synes hans Livsbane ikke at have været synderlig straalende. Alene over den Maade, hvorpaa han tiltraadte sin Værdighed, er der noget mystisk. Han var Munk i Klosteret (74), og da Abbedværdigheden var bleven ledig efter Abbeden *Jens Broders' Død*, valgte Kapitlet ham til hans Efterfølger, hvorefter han fik Provision af Ordenens Overhoved Abbeden i Citeaux, noget hvortil der mig bekendt ikke kendes Sidestykke indenfor Ordenens Historie i Danmark. Trods dette eller maaske netop af den Grund var han imidlertid i Tvivl om, hvorvidt Udnævnelsen kunde holde, og ansøgte derfor om pavelig Provision, som han fik

⁴⁵⁾ Antagelig foreligger ogsaa her en Afskriverfejl.

⁴⁶⁾ Ut patet effectu. Scriptores. IV, 578.

1496.⁴⁷⁾ Det er den eneste Gang, Paven blander sig i Abbedvalget, og helt heldig synes man ikke at have været. I Løbet af 1504 afløses Hr. Jens nemlig af en ny Abbed, og i et, uheldigvis udateret Brev, hvori han slet og ret kaldes Konventsbroder, taler han selv, om „den Tid jeg var Abbed“ (246). Om han frivillig har nedlagt sit Embede eller ligefrem er bleven afsat, vides ikke. Rimeligvis dog det første, da „Broder Jens Artsen“, eller som han sidste Gang kaldes, „Broder Jens Clare af Lyom Kloster“, baade 1510 og 1521 nævnes som Sognepræst i Arrild, med hvilken Kirke Klostret forøvrigt ikke vides at have haft noget at skaffe (139, 13).

Hvor mange Munke var der nu i Klostret? Det eneste vi ved er, at i et Testamente fra 1400 kræves der, at den afdødes Aartid skal synges af 20 Præster (80—81), og da Munkene af Hensyn til de talrige Privatmesser, der skulde holdes, vist gennemgaaende alle var præsteviede, giver dette nogenlunde deres Antal. I Modsætning til de fleste andre Ordener havde de forøvrigt takket være et paveligt Privilegium den Særret, at de, uagtet de var klostergivne, kunde tage Arv (187). I Praksis har vi et Eksempel herpaa fra Klosters sidste Tid, da en Mand forgæves forsøger at forholde sin Broder hans Arvepart med den Begrundelse, at han „var en Klostermand og havde ej at arve“ (245—46).

De Lægbrødre (Konverser), der navnlig i Ordenens ældre Tid spillede saa stor en Rolle som Landarbejdere, Haandværkere o. lign. i den store Bedrift, Klostrene var, omtales overhovedet ikke i vore Kilder. Derimod har vi et enkelt Eksempel paa det ogsaa fra andre Klostre kendte Forhold, at Lægmand indgik et Slags aandeligt Broderskab med Munkene og derved blev delagtige i deres gode Gærninger. De kunde enten

⁴⁷⁾ Acta pontificum Danica. V. 3529. — Jens Broder maa altsaa have fulgt direkte efter Abbed Claus, men hans Funktionstid kan kun have været ganske kort, da Claus i hvert Fald er Abbed 1494 (51). Jens Clares pavelige Provision er dateret 10. Maj 1496, men allerede 11. Jan. s. A. optræder han som Skødemotager (157).

som Pensionister ligefrem tage Bolig i selve Klostret, eller som den Mand, Peder Skaaning, der her er Tale om, beholde deres egen Husstand. Uagtet han kalder sig deres „Husfælle (familiaris) og Medbroder“, synes dette at fremgaa af det Brev fra 1334, hvori han til Tak for den Velvilje og Hæder, de har vist og forhaabentlig vil vedblive at vise ham, skænker Klostret sit rørlige og urørlige Gods, og ogsaa hvad han fra gammel Tid har haft af dem (64).⁴⁸⁾

Klostrets økonomiske Grundlag var dets Jordegods, men en ikke helt ringe Betydning havde dog ogsaa de Begunstigelser, det i Tidens Løb opnaaede hos Landets Herskere. Da dets ældste Brevskaber jo er brændt, er det første Privilegium, der kendes, et af Valdemar Sejr 1212 udstedt Brev, hvorved han fritager dets Bønder i Løgum Sogn for „al vor Ret og Tjeneste“ (15), hvoraf man uvilkaarlig synes at maatte drage den Slutning, at dets Besiddelser dengang ikke har strakt sig ud over Sognegrænsen. I Hertug Abels Stadfæstelse fra 1249, hvor nøjagtig de samme Udtryk bruges, udvides Privilegiet derimod til at gælde dets „Bønder og Bryder i vort Hertugdømme“ (182), og i et af ham som Konge udstedt Brev af 1251 forklares Udtrykket „al vor Ret og Tjeneste“ som „Ledingsbyrde, Ombudsmandens Krav og de øvrige Afgifter og Byrder, der er vor Ret“ (182), en Formular der gentages i senere Stadfæstelser fra 13.—14. Aarh. (113, 177, 180). Sikkert dækker det de samme Byrder, som i andre af Tidens Fribreve kaldes Inne, Stud og Leding d. v. s. Statshoveri som Ægt, Arbejde paa Befæstningsanlæg o. l., Skat og Krigstjeneste. Men vel at mærke gjaldt Fritagelsen kun for den faste, aarlige Skat, Bønderne fra o. 1200 betalte i Stedet for „Natholdet“, d. v. s. de Naturalydelse man fra gammel Tid havde ydet Kongen, naar

⁴⁸⁾ Ogsaa i Dødebogen omtales adskillige »familiares«. — Om selve Forholdet jfr. Sbrøbogen. I, 78—79 og Ortved, Cistercienserordenen. S. 99—100, hvor der gøres Rede for de forskellige Betydninger af Begrebet »familiares«.

han drog paa Gæsteri rundt omkring i Riget.⁴⁹⁾ Derimod omfattede den ikke de ekstraordinære Skatter, der senere hen blev almindelige, „Bederne“ som de kaldes i Hertugdømmerne, en Oversættelse af det latinske tekniske Udtryk precaria, Substantivet af Verbet precor at bede, idet de forudsætter en Henvendelse fra Fyrsten til de bevilligende Myndigheder, Raadet eller senere Landdagen. Det har sikkert kun været en Undtagelse, naar Hertug Valdemar 1360 for sin Livstid fritog Klostret for „Beder eller Skat“ (180). I hvert Fald fornyedes denne Begunstigelse ikke i de senere Privilegier; og fra Middelalderens Slutning er der tilfældigvis bevaret en af Hertug Frederik (I) udstedt Kvittering for 200 Gylden, Klostret havde betalt i „Landbede og Overskat“.⁵⁰⁾

Nu maa man ikke tro, at Klosters Fæstere i Modsætning til deres Fæller var fritagne for de Byrder som Ægt og „Statshoveri“, der paahvilede disse. Som Fæstere var begge Kategorier fritagne for Skatter undtagen de ekstraordinære, men det Arbejde, de andre skyldte Hertugen, maatte Klosterbønderne gøre for Abbeden. Det ligger i og for sig i Sagens Natur, men fremgaar desuden klart af et Par Tingsvidner. I det ene, der i 1510 æskedes af Abbed Henning, erklærede de 12 Stokkemænd, at de mindedes „somme mere og somme mindre end 60 Aar i deres Tid og hørte af deres gamle Forældre“, at alle, der boede i Lyom Sogn eller „andetsteds i Lyom Birk, aldrig gave Skat, Pligt, eller nogen Redsel . . . andetsteds end til Lyom Kloster“ (12). Og 1512 fik „regelbunden Mand, Broder Hans Hermansen“ et Birketingsvidne, at menige Almue aldrig mindedes, at nogen „haver været fri for Borgegærning at hente Kalk, Sten og Tømmer til Klosters Bygnings Behov“ (228). Her er der altsaa Tale om Ægt til Klostret, men ogsaa Arbejde for Staten maatte Bønderne trods Fribrevene til Tider udføre, selvom dette sker med en

⁴⁹⁾ Jfr. Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid. S. 148—52.

⁵⁰⁾ Repertoriets 1. R. Nr. 4695.

vis Reservation. Til det nye Dige, Hertugen vilde slaa tværs over Dybet, der dengang skilte Horsbøl (Viding) Herred fra Gesten mellem Højer og Møgeltønder, havde de saaledes i 1512 leveret „Ris, Pæle og anden Nødtørft“ og tillige kørt Tørv og Ved til Teglgården ved Tønder. Som det udtrykkelig siges i en af Hertugen udstedt Erklæring, var dette dog sket paa hans „gode Begæring“ og skulde ikke regnes som Pligt eller være til Præjudits for Klosters Privilegier (172). Og da de en halv Snes Aar senere ligesom andre „Kirketjenere“ i Tønder Len maatte være med til at arbejde paa Tønderhus' Befæstning med Volde og Grave, udtaler Hertugen, at dette Arbejde skulde regnes for en „Bede“, altsaa en ekstraordinær Skat (172).

I 1257 gav Kongen Munkene Toldfrihed for deres Skibe, naar de kom til Aabenraa eller andre Havne (178).⁵¹⁾ Dette Fribrev, der altsaa viser, at Munkene drev Handel, og at Aabenraa betragtedes som Løgums naturlige Havneplads, fik dog ikke større Betydning, da det ikke stadfæstedes af Efterfølgerne. Derimod opnaaede man en halv Snes Aar senere en Rettighed, der baade formelt og reelt var en ikke ringe „Herlighed“. Da Erik Glipping 1269 (el. 79) bekræftede de ældre Privilegier, tilføjede han som „en særlig Naade“, at „deres Bryder og Landboer af deres Forbrydelser ikke skal svare nogen anden for Kongens Ret end Hr. Abbeden eller hans Munke, hvem han maatte overdrage en saadan Ret“.⁵²⁾ Dette gentoges 1313 og 1334 af Hertugerne (177, 180), men senere synes Klostret alligevel for en Tid at have mistet denne Ret. I det tidligere omtalte mellem det og Hr. Hans Limbæk til

⁵¹⁾ Løgumbogen har som Udsteder Kong Erik; en gammel Afskrift i Kejserprocessens Akter fra 1424 (Scriptores VII, 326) derimod Christoffer, hvilket sikkert er det rette.

⁵²⁾ De bevarede Afskrifter har dels 1269, dels 1279, hvilket første betragtes som det rette, hvad der dog forekommer mig tvivlsomt. I 1269 sad Kongen nemlig ikke inde med Hertugdømmet og synes derfor ikke at kunne have givet en saadan Ret, hvilket derimod var Tilfældet 1279. Jfr. f. ø. Diplomatarium Danicum. II. Nr. 147.

Trøjborg 1379 sluttede Forlig, hvorved han erkender at skyldte det 150 Mk. lybsk for den Skade, han havde forvoldt det, overdrager han det nemlig i Stedet for denne Sum „den verdslige Jurisdiction i Løgum Sogn, Alslev By og Kummerlev Mark, som Hertug Valdemar tidligere frit havde opladt“ til hans Slægtning af samme Navn. (7—8). Det synes altsaa, som Klostret i dyre Domme har maattet købe en velafhjemlet Ret tilbage. Hvad Klostret herved havde opnaaet, var den saakaldte Birkeret, der dog sikkert kun omfattede det gamle Løgum Sogn, „Birket“ som det kaldtes lige til 1867, ikke det øvrige Strøgods. Det og dets Bønder udsondredes herved fra Lø Herred og kom til at danne en særlig Retskreds, et Birk, hvor Abbeden traadte i Hertugens Sted og oppebar de Retsbøder, der ved Herredstinget vilde have tilfaldet denne.⁵³⁾ Fra første Færd var det dog antagelig kun de mindre Bøder, 3 Mks. Bøderne, men i et Stadfæstelsesbrev fra Christoffer af Bajern fra 1447 tilføjes det udtrykkelig, at Retten skulde gælde for alle Sager „fra 40 Mk. og nedefter“ (176 jfr. 175).

Birketinget lededes af en af Abbeden udnævnt Lægmand, Tinghøreren eller -holderen; Tingdagen var Mandag (8, 12, 24), og Retssproget var efter de udstedte Tingsvidner o. l. at dømme gennem hele Perioden — ogsaa efter Reformationen — dansk.

II. Klosters Godshistorie.

1. Godsets Omfang.

Gennem Biskop Omers og Pave Innocents III's tidligere omtalte Breve faar vi nogen Oplysning om Klosters Stamgods. Først og fremmest var det Biskop Radulf og hans Efterfølger Stefans Gave, der bestod i Bispestolens Gods i Seem og Løgum Sogne. Hertil føjede Biskop Omer den nu vist

⁵³⁾ Jvnfr. Poul Johs. Jørgensen. Dansk Retshistorie. S. 409 og 508 ff.

forsvundne Lokaltet Ginniggardh,⁵⁴), og tre Bol i Harreby (Hygum S.) fik de snart efter af Valdemar Sejr, der ikke vilde staa tilbage for sin Fader og Broder, som fandt, „at Cistercienserne burde elskes og hædres fremfor nogen anden Munkeorden under Himlen“ (196 jfr. 163). Men tillige havde de jo som alt nævnt fra Ribebisperne forskellige andre Indtægtskilder, nemlig Bispetienden af Lø Herred og af de til Stiftet hørende Dele af Gram- og Rangstrupherred samt Bispetienden af Bylderup Sogn i Slesvig Stift, som Kongsfrønden Biskop Valdemar havde skænket dem (207 ff.).

Samtlige disse Ejendomme og Rettigheder opregnes i Innocents III's Privilegium af 1206 (182 f.) og maa altsaa alle—ogsaa Harreby — have tilhørt Klostret før den Tid. I Analogi med lignende Stadfæstelsesbreve fra andre Klostre maa man derfor være berettiget til at gaa ud fra, at vi her har en Oversigt over *alt*, hvad Klostret ejede paa den Tid. Spørgsmaalet er nu blot, hvad og hvor meget det egentlig var. Valdemar Sejrs Gave i Harreby giver sig af sig selv. De tre Bol holdt man trods deres noget afsides Beliggenhed trolig fast ved. De nævnes baade i Skattemandtallet fra 1548 og i Jordebogen fra 1607.⁵⁵) Først ved Ophævelsen af Løgumkloster Amt i 1867 indlemmedes de i Haderslev Kreds tillige med tre Gaarde i Kamtrup og en i Fæsted i samme Sogn, for hvis Erhvervelse der udover et Lavhævdsbrev fra 1493 (166) ikke findes Adkomstbreve i Løgumbogen. Men nu de to andre Gods-komplekser, altsaa Bispestolens Besiddelser i Seem og Løgum Sogne, hvormet meget omfattede de?

⁵⁴) I Registret til Scriptoros henføres det, omend med Tvivl, til Genner, hvilket næppe er rigtigt.

⁵⁵) Blot er de i denne bleven til 3 Helgaard og en Halvgaard, hvilket svarer til, at der 1365 bor 4 Mand paa Klostrets Tofter i Harreby (164). Ganske vist havde dette allerede ved Midten af 13. Aarh. erhvervet 3 Otting i Absijck Kjær (Abiskjær) tæt ved curia Harreby (S. 163—64), men dette synes ikke at have kunnet give Anledning til en Opdeling af Bolene. Thi uagtet Klostret 1512 faar Lovhævd paa sine 4 Gaarde i Byen (S. 164—65), har Skattelisten kun 3 Skatteydere, svarende til de oprindelige 3 Bol.

Mindst Besked ved vi om Seem, hvor Navnet Munkegaard endnu minder om Klostartiden. Blot saameget kan siges, at endnu 1501 havde Klostartet en Del Jordegods heroppe. I dette Aar mageskiftede det nemlig Munkegaard, Munkemølle — nu Skallebæk Mølle — og to andre Gaarde i Seem med Bispestolen og fik til Gengæld 4 for det mere bekvemt beliggende Gaarde i Borg (Brede S.), Døstrup, Mjolden og Ottersbøl i Mjolden S. (103 jfr. 107). Men foruden disse Ejendomme, der jo sikkert hører til Stamgodset, ejede det tillige en Toft og 2 Otting — altsaa en Halvgaard — i Høm i samme Sogn, som det havde faaet i Sjølemesse gave 1380 (167), og sammesteds havde det uvist naar tillige erhvervet andet Gods. Det var skænket af en ellers ukendt Adelsdame, Fru Gunder, men her som saa ofte havde Arvingerne blandet sig i Sagen. I 1425 udstedte nemlig Væbneren Johan Schelle en Erklæring om, at dette Gods, som hans „Oldemoders“ Søster havde givet til Klostartet, tilhørte dette med Rette. Men, tilføjedes der, han skulde have det i sit Værge, saalænge han levede, og først efter hans Død skulde det falde til Klostartet (225). En af disse Gaarde mageskiftedes 1514 ligeledes til Bispestolen mod en Gaard i Randerup (107); hvor den anden er bleven af, lader sig ikke sige, men i hvert Fald havde Klostartet 1548 ingen Bønder i Sognet.

I Slutningen af sin Levetid ejede Klostartet hele Løgum Sogn, der som Løgumkloster Birk, undertiden kaldet Lyom Herred (f. Eks. 32), kom til at udgøre Kærnen i det senere Amt. Det var dog adskilligt større end det nuværende Nr. Løgum Sogn. Det omfattede nemlig tillige Løgumkloster By og Landsogn, der først udskiltes 1739, samt Alslev og V. Højst, der som det senere skal fortælles 1529 henlagdes til Ø. Højst Sogn, men vedblev at høre til Birket, saaledes at Arnaa dannede Østgrænsen.⁵⁶⁾

⁵⁶⁾ Trap, Hertugdømmet Slesvig. S. 97. Jfr. Løgumbogen S. 103.

Forudsat man kunde gaa ud fra, at vi gennem Løgumbogen havde bevaret samtlige Adkomstbreve, maa Hovedparten af dette meget store Sogn alt fra første Færd have tilhørt Klostret og være indbefattet i Bispens Gave. I al Almindelighed holder denne Forudsætning nu ikke Stik, men paa den anden Side mangler der netop for dette dog relativt store Omraade saa mange Adkomstbreve — saaledes f. Eks. helt for Ellum, Løgum og Landeby — at man uvilkaarlig fristes til at tro, at den her slaar til. Af Brevbogens forholdsvis faa Dokumenter om Løgum Sogn angaar de fleste den lille Løjtved By, hvor der længe var flere fremmede Ejere. En Kvinde, Anne Assersdatter øgede saaledes sin Jord i Byen med $\frac{1}{6}$ Otting, som hun 1280 fik i Mageskifte af Klostret mod $\frac{1}{3}$ af et Bol i Kærgaard med Mølle og Flod (16).⁵⁷⁾ Lidt efter lidt udvidede Munkene dog deres Besiddelser her. I 1303 køber saaledes en Munk „4 gamle Mark Jord“, som han skænker til Klostret (17), og 1312 køber Klostret selv sammesteds for 25 gamle Mark Jord til „4 gamle Mark mindre end en Fjerdedel“ (17). Af Brevbogens Overskrift „...Om 4 Otting Jord paa Løjtved Mark“ fremgaar det, at en Mk. Jord er lig en Otting ($\frac{1}{4}$ af et Bol), idet man aabenbart har set bort fra den manglende Fjerdedel. Det var saaledes to Helgaarde, der i disse Aar kom paa Klostrets Haand, og en tredje Gaard erhvervede det 1320 ved Mageskifte med Aabølling i Brøns eller Roager Sogn (16—17). Godt en Snes Aar efter (o. 1344) købte det endelig — antagelig af den samme Mand — en større Gaard (curia) i Bjerndrup, der i Brevet siges at ligge paa Løjtved Mark og altsaa har været dens Torp (Udflytterby) (17—18). I Begyndelsen af 15. Aarh. skænkede Væbneren Anders Trugelssen, Ejer af det nu forsvundne Dyreborg i Brede Sogn, som Sjælemesse gave for sig og sin Slægt, hvad

⁵⁷⁾ Overskriften i Brevbogen lyder: »Om Kærgaard paa Løjtved Mk.«; nogen Gaard af dette Navn kendes nu ikke her, hvorimod der er en Kærgaard i Nabosagnet Agerskov.

han og hans Broder ejede i Kløjning (88), og ligeledes som Sjælemesse gave fik man 1496 Gods i Tornskov (24). Maaske bestaar denne Gave dog blot i et Afkald paa mulige Rettigheder i Gods, Klostret allerede besad, thi i Brevet tilføjes, „om han eller de (hans Forældre) havde der nogen Rettighed i nogen Maade“. Byen bestod efter Jordebogen af 1607 af to Halvgaarde, men i Midten af 14. Aarh. var det en større Gaard (curia) med to Fæstesteder, der ejes af Erik, en Søn af Ridderen Hr. Abel — efter Navnene at dømme et Medlem af Hertugslægtens Sidelinje — som 1349 pantsatte den til Holsteneren Henneke Barnfather (24), altsaa et af de mange Eksempler paa hvorledes den gamle sønderjydske Adel fortrængtes af Holstenerne.

Slutstenen paa Munkenes Erobring af Sognet synes at være en Gave, hvorved en af dets Bønder i Ø. Terp „for sin Sjæls Frelse“ 1512 tilskøder dem 5 Stykker Jord paa Løjtved Mark, 7 Stykker paa Bjerndrup Mark og en Ager paa Visbjerg Mark, hvorpaa han havde Skøde- og Købebrev af to Brødre, „hvad heller de havde det med Rette eller med Urette“ (23). Denne Tilføjelse kunde saavist nok gøres behov, thi en Uge forinden havde Klostret af Kongen tilmageskiftet sig den samme Jord, som Manden i Ø. Terp havde besiddet nogle Aar, og hvoraf han aarlig havde svaret 4 Sk. til Slottet i Aabenraa. Ejerforholdet har altsaa aabenbart været temmelig speget, og helt gratis slap Munkene nu just ikke til „Gaven“. Tværtimod havde de til Gengæld maattet overlade Kongen en Gaard i Ønlev (Rise Hr.), der aarlig svarede 1 rhinsk Gylden = 1½ Mk. lybsk (170). Det synes saaledes at have været en temmelig daarlig Forretning, hvorpaa man vel kun har indladt sig for Arronderingens Skyld.⁵⁸⁾

Overhovedet var der ikke helt sjældent Strid om Ejen-

⁵⁸⁾ Klosters Genbrev er trykt i Repertoriets 2. R. VII. Nr. 12262. — Baade her og i Kongens Brev kaldes »Giveren« »vor« Bonde. Ogsaa hans retslige Stilling synes da at have været noget mærkelig.

domsretten til flere Gaarde i Sognet. I 1490 maatte Klostret saaledes skaffe sig et Lavhævdsbrev paa en af Løjtvedgaardene (16), og endnu senere rejste en Mand i Øbjerg (Arrild S.) et — ganske vist forgæves — Krav paa noget ikke nærmere specificeret Jord (246).

Heller ikke i de to til Birket, men ikke til Sognet hørende Byer Alslev og V. Højst, som Klostret tilsidst ejede helt, har det altid været Eneherre. I den sidste køber de saaledes Gods 1361 (27) og tilmageskifter sig 1460 fra sin Nabo Claus Gjordsen paa Solvig den Jord, „han haver liggende paa V. Højst Mark som er hver femte Ager“, mod hver tredje Ager paa Lundsgaards Mark (26—27). I Alslev erhvervede det 1412 fra den nys omtalte Væbner Anders Trugelssen Indløsningsretten til en Toft (7) og fik saa sent som 1517 en Gaard ved Mageskifte med Hertugen (108). — Det samme gælder den saa tæt ved Klostret liggende Draved Skov. Om denne maa Hertugen 1263 mægle Forlig mellem 'Klostret og en Mand, der ogsaa havde Part i Skoven, „som kaldes Stuf“ (39), og nogenlunde samtidig køber de af en anden Mand Fjerdedelen af „Alslev Otting“ i Skoven (6—7).

For Klosters øvrige, mere spredt liggende Besiddelser vil det være mest praktisk at lægge Skattemandtallet fra 1548 til Grund.⁵⁹⁾ Ganske vist giver det kun Skatteydernes Navne, men da deres Antal indenfor den enkelte By med enkelte Undtagelser, først og fremmest selve Løgumkloster (Closterdorp) svarer til Tallet paa Gaardene i Jordebogen fra 1607, er det altsaa fuldt anvendeligt for vort Formaal. Noget andet er, at der dengang ligesom i 1607 godt kan have været flere *Brug*, da det efter Jordebogen er meget almindeligt, at der sidder to eller flere Fæstere paa samme Gaard.⁶⁰⁾

⁵⁹⁾ Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. S. 387—90.

⁶⁰⁾ Allerede 1514 siges det om en Gaard i Løgum, der er fæstet af to Brødre, at den »nu er sønderbygt« (227).

Foruden de 7 Harrebygaarde og selve Birket, der omfattede 38 Gaarde, ejede Klostret efter Skattemandtallet ikke færre end 80 Gaarde fordelt paa 20 Sogne. Det kan imidlertid godtgøres, at Godset faa Aar i Forvejen har været c. 10 Pct. større, samt at disse 10 Pct. efter en ret kort „Udlændighedsperiode“ atter er kommen tilbage til sit gamle Herskab.

Uvist naar, men antagelig først efter at han 1532 var bleven Lensmand paa Trøjborg, og i hvert Fald før Kong Frederik I's Død i April næste Aar, købte den pengestærke og godsgridske Wulf Pogwisch til Bukhavn i Angel, nemlig 18 Gaarde af Klostret. I 1551 forlangte Hertug Hans, at Hr. Wulf skulde fremlægge „Brev og Segl“ for Købet, om hvis Retsgyldighed han aabenbart har tvivlet. Vist dog med Urette, thi i det mindste paaberaabte Hr. Wulf sig, at det var sket med høj-salig Kongens „Confirmation, Consents og Bevilling“. ⁶¹⁾ Det har dog aabenbart været Hertugen magtpaaliggende at skaffe Klostret Godset tilbage, thi da det nogle Aar efter Hr. Wulfs Død viste sig, at Sønnen Hans ønskede at sælge det, indledes der 1558 Forhandlinger om en Forkøbsret. Hertil var han ogsaa villig, men Salgsprisen, 10,000 Mk., faldt Hertugen for Brystet: Af Klosters Registre kunde man se, hvad dette havde faaet, og hvad Godset gav i Rente. Sælgeren fastholdt imidlertid sit Krav ud fra den i Mellemtiden skete Prisstigning; slikt Gods „takseres, agtes og anslaas“ nu langt højere, end da det købtes, og hans Slægt var villig til at betale denne Sum. Antagelig har Hertugen bøjet sig for dette Argument, og i hvert Fald er Handelen gaaet i Orden, thi i Slutningen af Aaret erklærer Hans Pogwisch, at han derved har skaffet sig sine nærmeste Venner „Ugunst og Had paa Halsen“. ⁶²⁾

⁶¹⁾ Hansborg-Registrant. 5. Bd. S. 351. — Hansborgarkivet XXXIX, 26. Jeg skylder Hansborgregistranternes Udgiver, Arkivar Frk. Caroline Andersen, megen Tak for at have gjort mig opmærksom paa disse og de i den følgende Note anf. Aktstykker.

⁶²⁾ Hansborg-Registr. Bd. 7 B. S. 230 og Hans Pogwisch Breve i Hansborgarkivet XXXIX, 26. — Jfr. desuden Zeitschr. f. schleswig-holst. Gesch. 41. Bd., hvor det siges, at Godset er bleven forbedret med 17—18

Takket være Jordebogen fra 1607 lader dette Gods sig imidlertid paavise med absolut Sikkerhed. Foruden nogle Smaaafvigelser fra Skattemandtallet, for hvilke der nedenfor vil blive gjort Rede, har Jordebogen nemlig Gods i følgende 8 Byer, der overhovedet ikke forekommer i Mandtallet: Sølsted 1 Halvgd., Borg 4 Helgde, Harris 2 Helgde og 1 Halvgd., Randerup 2 Halvgde, Forballum 1 Halvgd., Døstrup 1 Helgd., Lovrup 1 Helgd. og 1 Halvgd., Gesing 1 Ottingsgd.⁶³⁾ ialt altsaa 15 Gaarde. Da der tilmed i Brevbogen kan paavises Adkomstbreve for Gods i alle disse Byer undtagen Gesing, nærer jeg ingen Tvivl om, at vi her har det tabte, men atter genvundne Gods, saaledes at Jordebogen i Virkeligheden giver et Billede af Klosters samlede Godsbestand c. 1530 eller saa.

Alt i alt har Klosteret saaledes ved Middelalderens Slutning i det mindste ejet 193 Gaarde fordelt paa 22 Sogne. Som Kortet S. 63 og den nedenstaaende skematiske Oversigt viser, ligger de alle i Vest- og Midtslesvig mellem Kongeaaen og Vidaaen. Hverken paa Østkysten eller hinsides de to Aaer ejede det dengang Gods og har efter Brevbogen at dømme i det hele kun et Par Gange overskredet Vidaaen, aldrig derimod Kongeaa.

Nu var imidlertid Antallet af de tilbagekøbte Gaarde i de ovenfor nævnte Byer jo ikke 18, men 15. Der mangler altsaa 3, som maa ligge i Byer, hvor Klosteret 1548 ejede Gods, og som derfor ikke saa let lader sig udskille. En i Enkelthederne gennemført Gennemgang af de to Kilder viser da ogsaa følgende Smaaafskydninger, hvor der dog ikke er taget Hensyn til selve Klosterbyen paa Grund af de særlige Forhold, der her gør sig gældende:

hele og halve Gaarde, der var købt af Hans Pogwisch. — At Pristigningen i denne Tid har været meget stor, fremgaar bl. a. ved en Sammenligning med det S. 72 nærmere omtalte store Køb, hvor Klosteret for 35 Gaarde og en Mølle betaler ca. 5000 Mk., altsaa kun det halve af hvad der forlangtes for de 18 Gaarde.

⁶³⁾ Samt desuden »noget Agerland« i Rurup.

	1548	1607		Tilgang	Afgang
		Helgaarde	Halvgaarde		
Alslev	10	11		1	
Draved	1				1
Søgaard	1		2	1	
Kløjing	4	4	1	1	
Bjerndrup	2	2	1	1	
Abild	3	3	2	2	
Brede	1				1
Abterp	1	2		1	
Drengsted	1	2		1	
Arrild	2	1			1
Ø. Højt	3	3	1	1	
Sottrup	5	4			1
Bedsted	2		3	1	
Harreby	3	3	1	1	
Fæsted	2	3		1	

12

Af de fire tabte Gaarde er Gaarden i Brede 1553 ved et Mageskifte kommen til Trøjborg, der til Gengæld afgiver den paa Tilgangslisten opførte Gaard i Drengsted. Gaar vi over til Indtægtssiden, er Tilgangen i et Par Tilfælde sikkert af formel Art: Søgaard, der aabenbart er bleven delt i to lige-store Halvgaarde, og Harreby, hvor en Deling ogsaa maa have fundet Sted (jfr. S. 46 N. 55.). Naar de to tilkomne Gaarde i Alslev og Kløjing ikke opføres paa Skattemandtallet, finder dette sin Forklaring i, at de ikke direkte tilhørte Klosteret, men ejedes af Nr. Løgum Kirke, saaledes som det direkte siges om Kløj-

inggaarden, medens den anden blot betegnes som „Kirkegaard“ (Kerckenguët), og det samme gælder om den ene Halvgaard i Abild, der har tilhørt denne Kirke.⁶⁴⁾

Mellem de resterende seks maa vi have Lov til at søge de tre manglende tilbagekøbte Gaarde, der jo ikke lader sig identificere. Hvorledes de andre tre er kommet i Klosters Eje, lader sig derimod ligesaa lidt afgøre, som hvad der er bleven af de tre forsvundne Gaarde i Draved, Arrild og Sottrup.

For største Parten af Godset kan det med Sikkerhed eller dog stor Sandsynlighed siges, naar det er kommet i Klosters Eje, men fremfor en trættende Gennemgang af de enkelte Adkomstbreve har jeg foretrukket at give dem i ren skematisk Form som „Noter“ til Skattelisten fra 1548 og Jordebogen med Anførelse af Erhvervelsesaaret og saa vidt mulig ogsaa Erhvervelsesmaaden⁶⁵⁾ samt med Anvendelse af Brevenes egne Ord for det vigtigste i Dokumentet nemlig Erhvervelsens Omfang. Der er dog her det uheldige, at det først i Middelalderens Slutning bliver almindeligt at anvende Enhedsbetegnelsen Gaard. I ældre Tider bruges mere almindelige Udtryk som Gods, Besiddelser, Fædrearv el. lign., og kun i enkelte Tilfælde kan det direkte godtgøres, at „Gods“ (bona) er ensbetydende med Gaard.⁶⁶⁾

⁶⁴⁾ Om Forholdene i Abild, hvor Præsten i Jordebogen opføres som Fæster af en Halvgaard, jfr. Sønderj. Maanedsskr. 1937. S. 205 ff. Jeg takker Arkivar J. Hvidtfeldt for denne Henviisning.

⁶⁵⁾ G = Gave, K = Køb, M = Mageskifte, P = Pant. — En * ved det i 1. Kolonne anførte Antal Gaarde, Klosteret ejede i den paagældende By, betegner, at Tallet er taget fra Jordebogen.

⁶⁶⁾ I sentmiddelalderlige danske Dokumenter kaldes »Gaard« undertiden ligefrem »Gods« — det Gods N. N. paaboer el. lign. — altsaa en Oversættelse af det plattyske »Guët«, der vel atter etymologisk maa forstaaes som en direkte Oversættelse af det latinske Tillægsord bonus, hvis Grundbegreb jo er »god«, men som allerede i klassisk Latin i Intetkønnets Flertalsform bona bruges i Betydningen Gods.

I. KLOSTERGODSET C. 1530 MED ADKOMSTBREVE O. L.

Gaarde

Brede Sogn

Trelborg	2	Ca. 1412: Curia kaldet Trelborg. G. (88).
Storde	1	1327: Curia. (89).
Brede	1	
Abterp	1	1376: Huse, Tofte og 12 Øre Jord. M. (100).
Borg	4*	1272: Alt sit fædrene Gods. (98).
"		1361: Alt sit Gods. M. (243).
"		1501: 1 Gaard. M. (103).
Harris	3*	1365: En Gaard paa 14 Øre Jord. (101).
Vollum	1	
Svanstrup	2	1252: Sine Besiddelser. G. (113).
Kummerlev	2	1277: Halvdelen af sit Gods. G. (109).

Døstrup Sogn

Døstrup	1*	1360: Alt sit Gods. G. (91).
Lovrup	2*	1499: Lavhævdsbrev paa en Gaard. (90).
Drengsted	1	1518: Lavhævdsbrev paa 1 Gaard. (97).

Mjolden Sogn

Mjolden	3	1289: „Nogle Jorder“. G. (98); 1492: To Gaarde. K. (101); 1501: 1 Gaard. M. (103).
Ottersbøl	2	1501: 1 Gaard. M. (103).
Forballum	1*	1272: Toft (98).
"		1279: Noget Jord. G. (98).
"		1516: 1 Gaard. G? (100).

Skærbæk Sogn

Skærbæk	2	1532: Lavhævdsbrev paa 2 Gaarde og 12 Tofter. (77).
Gesing	1*	1485: 1 Gaard. K. (78).
Mosbøl	1	1485: 1 Gaard. K. (78).
Barsbøl	1	" 1 " " "

Randerup Sogn

Randerup By	2*	1494: 1 Gaard. K. (106)
		1514: 1 " M. (107).

Vodder Sogn

Birkelev	1	1400: Alt sit Gods. G. (80); 1532: Lavhævdsbrev paa 1 Gaard (78).
Gonsager	1	1514: Lavhævdsbrev paa 1 Gaard (80). — At der i Brevbogen (82) er indført et Tingsvidne fra 1355 om Salg af Gods

i G., tyder paa, at det tidligere er kommet i Klosters Eje.

<i>Roager Sogn</i>	Gaarde	
Kirkeby (Roager)	1	1532: $\frac{1}{2}$ Gaard nævnes som tilh. Klostret (78).
<i>Brøns Sogn</i>		
Astrup	1	1532: 1 Gaard nævnes som tilh. Klostret. (78).
<i>Arrild Sogn</i>		
Arrild	2	1380: Alt sit Gods. G. (167); 1508: Lavhævd paa 2 Gaarde (83).
<i>Bedsted Sogn</i>		
Bedsted	2	1334: 1 Øre Korn. G. (155); 1345: 1 Gaard. G. (145); 1517: 1 Gaard. M. (168).
Ø. Terp	2	1266: Curia med 14 Øre Jord. K. (148).
Arndrup	4	1266: Mølle og 2 Otting Jord. K. (148); 1302: 2 „Niding“. (148); 1349: Alt sit Gods. P. (149).
Gravlund	2	1477: „Al den Ret, som Bønder havde“. M. (152).
Maarbæk	1	
<i>Toftlund Sogn</i>		
Rømmet	2	1445: „et Gods“. M. (135).
Stenderup	1	1345: Gods = Gaard. G. (145).
<i>Agerskov Sogn</i>		
Vellerup	1	1345: to „Gods“ = Gaarde. G. (145); 1360: alt Gods (omnia bona), der havde tilhørt en Selvmorderske. G. (147).
<i>Ravsted Sogn</i>		
Hejsel	2	1349: Nogle Jorder. P. (149); 1517: 2 Gaarde. M. (168—69).
Korup	7	1496: 4 Gaarde. K. (157); 1517: 2 Gaarde. M. (169).
Knivsig	4	„ : 4 Gaarde. K. (157).
Ravsted	1	„ : 6 Gaarde. K. (157).
<i>Tinglev Sogn</i>		
Vippelgaard	1	1491: K. (47).
Ø. Højst Sogn		
Ø. Højst	3	1505: Lavhævdsbrev paa 1 Gaard. (43).
Budsholm	1	1517: 1 Gaard. M. (168).

	Gaarde	
<i>Bylderup Sogn</i>		
Bylderup	1	1368: „Noget Gods”. G. (179).
Lendemark	1	1517: 1 Gaard. M. (169). — Allerede 1509 har Klostret 1 Gaard i Byen. (49).
Bredevad	1	1496: 2 Gaarde. K. (158). — 1509 har Klostret 3 Gaarde. (49).
Sottrup	5	1517: 3 Gaarde. M. (169); 1539: 2 Gaarde. M. (50). — Allerede 1480 har Klostret Gods i Byen. (55, 49).
<i>Abild Sogn</i>		
Abild	3	1318: Alt sit Gods i A. Sogn. G. (70); 1400: Alt sit Gods. G. (80-81); 1491: 1 Gaard. K. (66); 1519: 1 Gaard, M. (68).
Høgslund	1	1365: 2 Tofte med Hus. G. (71) ^{6a}); 1369: Alt vort Gods (= 1 Gaard). M. (72).
Kongsbjerg	1	1503: M. (5).
Vennemose	1	Tingsvidne fra 1503, at nogle tidligere kratbevoksne Agre, der nu kaldes Munkeagre, hører Klostret til. (71).
Tykskov	2	
Sølsted	1*	1230—45: Hvad han ejede. K. (219); 1365: 2 Tofte med 2 Ørt. Jord. M. (101); 1389: 1 Gaard pantsættes. (83—84).
<i>Højer Sogn</i>		
Højer	1	1383: Alt sit fædrene Gods. (84). Jfr. Brev 1389 sstds.
<i>Daler Sogn</i>		
Daler	1	
<i>Skast Sogn</i>		
Skast	2	1383: Alt sit fædrene Gods. G. (84); før 1516 2 Gaarde. G.? (100) ^{6b}).

De to Kilder giver os altsaa en Oversigt over Klostergodset c. 1530. Men talrige Adkomstbreve, Tingsvidner, Lavhævder o. l. i Brevbogen vidner om, at det i Aarhundredernes Løb

^{6a} Da Giveren har købt den ene Toft af Raadmanden Niels Humlehaue i Tønder, er den sikkert identisk med den nuværende Gaard Humlehave, et Navn, der forekommer 1543, hvor den dog tilhører Solvig Sønderj. Skatte- og Jordeb. S. 438.

^{6b} De to Gaarde havde af Klostret været pantsatte til Erik Hohenschild, men indløses af Biskop Iver Munk, der 1516 overdrager dem til Klostret.

har haft adskillige andre Ejendomme, hvis Skæbne vi kun rent undtagelsesvis kan følge. Ligesom ved den endelige Bestand gives der her en topografisk ordnet skematisk Oversigt over dette „forsvundne“ Gods med Angivelse af Erhvervelsesaar og -maade, for saa vidt dets Beliggenhed da kan fastslaaes, hvilket i de allerfleste Tilfælde er muligt.⁶⁷⁾ Et Forhold maa dog straks understreges, nemlig at Listen sikkert langt fra giver os en fuldstændig Oversigt over det Gods, der engang har været i Klostrets Eje, da det jo nok, som alt tidligere bemærket, maa have været Reglen, at Adkomstbrevene ved Godsets Afhændelse gik over til den nye Ejer.

II. GODS, DER HAR VÆRET I KLOSTRETS EJE.

Nr. Løgum Sogn

Lundsgaard 1460: Hver 3. Ager bortmageskiftes mod hver 5. i V. Højst, (26-27).

**Brede Sogn*

Bodsholm 1279: 3 Otting mindre end 5 gl. Mark. K.? (97).

Abterp 1299: Gods afhændes. (107).

„ 1376: Curia Kogstath [6 Øre og 2 Ørt. Jord] M. (100). — Om Ejendomsretten til denne Gaard har der tidligere været Tvist, men 1289 opgiver Klostret sit Krav (96-99).

Aaspe før 1527: Et Bol bortmageskiftes mod det ukendte „Gallyborg“ i Brede S. (110, jfr. 112—13).

**Brøns el. Roager Sogn*

Aabølling 1320: 1 Gaard bortmageskiftes mod Gods i Løjtved, Nr. Løgum S. (16—17).

**Vodder Sogn* 1333: Sin Del i curia Holbech. M. (223).

⁶⁷⁾ Et + betyder, at Gaarden eller Byen ikke eksisterer mere — Gods, der ikke kan stadfæstes: 1243: Sættisbol (218) — 1246—73; Norsæh, Bolic og Gamleby (163—64) — 1347: Warwith og Warwithmark (næppe Varde) (223).

- Hellevad Sogn*
 Hellevad By 1517: En Toft. M. (169).
 Svejlund 1477: Jord bortmageskiftes mod Gods i
 Gravlund, Bedsted S. (152).
 Klovtoft 1334: Alt sit Gods. G. (155).
- Egvad Sogn*
 Øbening 1496: 1 Gaard. K. (157). Mageskiftes vistnok
 1517 mod Gods i Sottrup, Bylderup S.
 (50-51).
- Ø. Løgum Sogn*
 Ø. Løgum By 1359: Alt sit Gods. G. (156).
 Genner 1363: Alt sit Gods. G. (156). — Mageskiftes
 1361(!) mod det ovennævnte Gods i
 Borg, Brede S. (243).⁶⁸⁾
- Ris el. Hjordkær Sogn*
 Ønlev f. 1460: 2 Otting. K. (58). — Bortmageskiftes
 1512 mod Jord i Nr. Løgum S. (170-71).
- Bjolderup Sogn*
 Gaaskjær 1488: 2 Gaarde. K. (59).
 Vollerup ? : Pantsat Gods tilbagegivet (81).
 1496: 2 Gaarde. K. (157).
 ” : 1 ” ” ”
 Rebbøl ” : 1 ” ” ”
 Hjolderup ” : 1 ” ” ”
 Todsbøl ” : 1 ” ” ”
- Kliplev Sogn* 1494: Visgaard. K. (54). — Sælges 1511.
 (Diplom. Flensborg. II, 73).
- Kværs Sogn* 1360: + Curia Æbyld. Pantebrevet købes
 (153). — Sælges 1366 (154).
- *Agerskov Sogn*
 Rangstrup 1254: Alt sit Gods. G. ? (222).
 Bovlund 1266: „Hvad Fru Ingrid gamle købte“.
 K. (148).
 ” 1283: Kærgaard med Mølle. M. (16).
 Gestrup 1348: 1 Gaard. G. (146).

⁶⁸⁾ Da det her bevisligt drejer sig om samme Gods, maa altsaa et af Aarstallene — el. maaske begge — være urigtigt.

Branderup Sogn

,, By

1 Marks Jord samt en ubebygget Toft bortmageskiftes 1376 mod Kogsted, Brede S. (100).

,, "

1 Gaard bortmageskiftes 1444 mod 1 i Rømmet (135).

,, "

1345: Gods [6 Øre Rug i Afgift]. G. (145).

,, "

1347: Gods. K. ? (223).

Rurup

1334: 1 Mk. Korn i Afgift. (155).

+ Skovbøl

,, : 2 Ejendomme. G. (155).

**Ravsted Sogn*

Fovderup

1488: 1 Gaard. K. (59).

,,

1496: 4

Ravsted

,, : 6

Havsted

,, : 5

Høgsholt

,, : 1

Stormgaard

,, : 1

(157)

**Ø. Højst Sogn*

Holm

1298:⁸⁹⁾ 1 Gaard. G. (219, 233). — Mageskiftes 1369 mod Gods i Høgslund, Abild S. (72).

Bøgvad

1484: Klostret afhænder alle sine Rettigheder til Solvig (Repertoriet. 2. R. Nr. 5457).

+ Bastlund

1503: Vort Gods. M. (4—5). — Samtidig nedlægges Byen, og Jordene henlægges til Alslev.

Hostrup Sogn

Solderup

1517: 2 Gaarde. M. (169).

**Bylderup Sogn*

,,

1380: Alt sit Gods i Bylderup S. G. (211).

,,

? : Pantsat Gods tilbagegives (81).

1368: Gods gives i St. f. testamenteret Gods i Bredevad s. S. (179).

Sollingvraa

1509: Lavhævdsbrev paa 6 Gaarde (49).

1496: 1 Gaard og Møllen. K. (158).

Bredevad

1509: Lavhævdsbrev paa 3 Gaarde (49). Kort efter bortmageskiftes Gods mod 1 Gd. i Drengsted, Døstrup S. (258 jfr. 97).

Hajstrup

1509: Lavhævdsbrev paa 1 Gaard (49).

⁸⁹⁾ Brevet er udstedt af Biskop Valdemar af Slesvig, der afsattes 1193, saaledes at enten Navnet el. Aarstallet er urigtigt.

- Burkal Sogn*
Lydersholm 1237: Al sin Jord mod andet Klostergods i L. nemlig Grimildholm, Garthe og Brogarthe M. (221). — 1503 mageskiftes mod Bastlund, Ø. Højst S. 1 Gaard og den nu forsvundne Gaard „Haleklamp“ i Burkal S. (5).
- Lund 1519: 1 Gaard bortmageskiftes mod 1 Gaard i Abild (68).
- Jynnevad 1405: Jynnevad Mark omtales som bortforlenet (242).
- Vraagaard 1494: }
Rends „ : 1 Otting Jord } K. (51).
- Ladelund Sogn* 1492: Efter et Tingsvidne synes Klostret at have haft Gods i Bramsted (226).
- Ubjærg Sogn*
Sæd 1237: Al sin Jord. M. (221).
- Tønder Landsogn*
Hestholm⁷⁰⁾ 1272: 6 „Astath“ Eng. K. (218).
Emmerske 1251: 1 Bol. G. (219—20).
„ 1313: „Sin mødrene Arv“. K. (219).
„ : Alt sit Gods. K. (224—25).
Korntved „ : „ „ „ „ (154).
- **Abild Sogn*
Travsted 1528: Tingsvidne om en Toft. (71).
- **Skast Sogn* 1376: 6 Øre Jord bortmageskiftes mod Kogsted, (100).
- Ballum Sogn* 1299: Smaastykker Jord afhændes. (107).
- Højrup Sogn*
Arnum ? : Pantsat Gods tilbagegives. (81).
„ 1520: Lavhævdsvbrev paa 2 Gaarde. (81)
- Lintrup Sogn*
Dover c. 1290:⁷¹⁾ Del af et Bol. G. (217-18).
Tornum 1493: Lavhævdsvbrev paa Gods. (166—67);
1517: 1/2 Gaard sælges til Ribe Kapitel (Ældste danske Archivregistr. V, 342).

⁷⁰⁾ Mon det nuværende Hestholm?

⁷¹⁾ Udat. Giveren, Biskop Niels af Børglum, dør i 1290'erne. Gaven stadfæstes 1300 af hans Efterfølger (217).

**Hygum Sogn*

Brøstrup	1334: Alt sit Gods. G. (155).
„	1492: „ein wuste Veltmarcke“, kaldet Br. Mk. (168).
Hjortvad	1517: 1 4-Ottingsgaard sælges til Ribe Kapitel (jfr. Tornum).

Desuden tilskødede 1294 en fra Roager stammende Accolit, d. v. s. en gejstlig, der havde opnaaet den laveste Præstevieelse, Klostret al den Jord, han havde i Aabølling, (Roager eller Brøns S.), Hviding, Yderbjerrum (V. Vedsted S.), Endrup (Hviding S.) og Rejsby, hvad enten han vilde blive i Klostret eller vende tilbage til sin Orden (75).

En Sammenligning mellem de to Lister viser os, at Klostret foruden i de Sogne, i hvilket det c. 1530 optræder som Ejer, i kortere eller længere Tid har haft Gods i lige saa mange Sogne, nemlig Seem, V. Vedsted, Hviding, Spandet, Rejsby, Ballum, Højrup, Lintrup, Branderup, Hellevad, Egvad, Ø. Løgum, Rise (el. Hjordkjær), Bjolderup, Klipleve, Kværs, Burkal, Ladeland (?), Hostrup, Ubjærg og Tønder Landsogn. Og gennemgaar man de Sogne, der findes paa begge Lister, og som paa den sidste er mærket med en Stjerne, ser vi, at Klostergodset i disse er bleven betydelig formindsket. Man har f. Eks. intet i Agerskov By, intet i Rangstrup, Bovlund eller Gestrup. Mest iøjnefaldende er dog, som vi senere skal se, Forholdene i Ravsted og Bjolderup Sogne.

Er det nu muligt paa Grundlag af vort Kildemateriale at kunne afgøre, om Klostret har ført en bevidst Godspolitik, saaledes som det saa smukt er paavist for dets store Søster Sorø?⁷²⁾ Inden vi gaar over til at undersøge dette, maa vi imidlertid foretage et Sidespring. Vi maa se, ad hvilke Veje Klostret overhovedet kom i Besiddelse af sit Gods. Det kunde ske paa tre Maader: Ved direkte Køb, ved Magelæg og ved Gaver.

En kronologisk Sammenstilling og Opdeling efter de tre

⁷²⁾ Af Poul Nørlund i Sorøbogen. I, 77 ff.

KORT OVER KLOSTERGODSET

I de Sogne, hvis Navn er understreget, angiver Tallet Antallet af de Gaarde, Klosteret ejede ved Middelalderens Slutning. Det skraverede Omraade er Birket, hvor Klosteret ejede samtlige 88 Gaarde.

I de øvrige Sogne — hvor Navnet Lintrup skal tilføjes i Sognet Nord for Hygum — har Klosteret en Tid haft Gods, der senere er udgaet af dets Eje.

Et + ved Navnet betegner, at Klosteret ejede Sognekirken.

Den stiplede Linje ned gennem Landet er Skellet mellem Ribe og Slesvig Stift.

Kategorier af de 80 Adkomstbreve, for hvilke Erhvervelsesmaaden kan fastslaas, er ikke uden Interesse. Bortset fra det Gods, Klostret fik ved sin Stiftelse og senere hen i 12. Aarh., fordeler de sig saaledes:

	Køb	Magelæg	Gave
13. Aarh.	6	3	10
14. „	9	6	18
15. „	11	3	6
16. „	—	8	—

Af de tre Kategorier har Gaverne paa en Maade størst Interesse og fortjener en nærmere Betragtning. Som man vil se, synker Antallet af Gavebreve stærkt henimod Middelalderens Slutning. Dette er sikkert ingen Tilfældighed eller noget for Løgum alene karakteristisk. En lignende Bevægelse kendes nemlig ogsaa for Esrom og Sorøs Vedkommende og maa derfor anses som typisk for Tiden.⁷³⁾

Interessen for Klostrene har aabenbart været i Dalen. Thi netop for denne, altsaa for Tidens Offervilje, er Gavebrevenes Antal jo en paalidelig Maalestok,⁷⁴⁾ derimod ikke for hvad de reelt indbragte Klostrene, saavist som en enkelt stor Gave kunde opveje mange smaa. Og paa dette Punkt er vi ilde stedt, da mange af Brevene og da navnlig de ældre som alt tidligere bemærket ikke giver os Besked om Gavens Omfang omsat i Enhedsmaalet Gaarde.

Bag denne Offervilje, der maa have kunnet give sig storlaaede Udslag, siden vore gamle Landslove fastsætter Grænsen for hvor meget Gods, man kunde skænke Kirken, laa som det regelmæssig siges i Brevene Trangen til at sørge for sin Frelse, undertiden ogsaa sine Paarørendes. Gennem de

⁷³⁾ Sorøbogen. I, 75.

⁷⁴⁾ Eller burde være det, da en Gave jo kan være et maskeret Køb for paa denne Maade at omgaa Ordensreglernes strænge Forbud mod, at Klostrene købte Jord — senere hen dog kun dyrket Jord (jfr. Ortveds anf. Værk. I, 109). Jeg er dog mest tilbøjelig til at tro, at man heroppe saa langt fra Centret brød sig Fejl om dette Forbud.

gode Gerninger og Munkenes Bønner vilde man vinde en Lettelse af Skærsildens Pine, sikre sig sin Part af Himmeriges Glæder. Sikrest opnaaedes dette naturligvis, naar der til Gaven knyttedes den udtrykkelige Betingelse, at der til Gengæld skulde læses Sjælemesser for Giveren og hans Slægt. Saaledes Tyge Esbernsen, der „ønskende at sørge for sin Sjæls Frelse“ 1345 skænkede Munkene 6 Gaarde, mod at der læstes en daglig Messe for ham ved Maria Magdalenes Alter i Klosterkirken (145—47). Et andet Eksempel er den Henrik, som 1400 skænkede sit Gods i Abild og Birkelev, mod at „Brødrene en Gang aarlig skal holde en af 20 Præster paa hæderlig og tilbørlig Vis sunget Aartid“ for ham og hans Slægt, der samtidig valgte deres Lejersted i Kirken (80—81). Thi alene det at blive jordet indenfor Kirkens Mure var selvfølgelig en stor Betyggelse og — ikke at forglemme — tillige en særdeles god Indtægtskilde for Klosteret. Jævnside med Absalons og Esbern Snares storslaaede Gavnildhed var det først og fremmest den Omstændighed, at Sorø takket være dem blev Hvideslægtens Gravkirke, der gjorde det til Danmarks største og rigeste Kloster. Strængt taget var dette forbudt; efter Ordensreglerne maatte i hvert Fald oprindelig kun Fyrster og høje Prælater jordfæstes i Kirken. Men med dette som med andre Forbud tog man det efterhaanden ikke saa nøje. Det var ikke blot højættede Folk som Hovedsmanden paa Rosborg ved Vejle, Hr. Jacob Rosted, der 1334 gav Klosteret en betydelig Mængde Jordegods for et Lejersted til sig og sin Hustru (155) eller Hans Limbæk t. Trøjborg (7—8);⁷⁵⁾ men ogsaa en ukendt Kvinde, Helene, drog paa denne Maade Omsorg for sit sidste Hvilested. For slet ikke at tale om den „hæderlige Danekvinde“ Gunver Jensen i Kolkaad (Brede S.), der 1510 havde skænket

⁷⁵⁾ Af andre adelige Begravelser i Kirken kan nævnes Hr. Jannechin Jonsen, der 1365 skænker to Gaarde i Høgslund (Abild S.) for sin og sin Hustrus Begravelse (71—72), og Væbneren Andreas Trugelssen, der c. 1410 giver Trelborg i Brede S. (88).

Klostret en Kalk og Disk, 14 Gylden samt en Seng „med hendes Klæder“ og en Gryde, og til Gengæld ikke blot fik Løfte om en Begravelse paa et saa fornemt Sted som foran Helligkors- eller Vor Frue Alter, men ogsaa fik Tilladelse til at indgaa i Kirken, naar hun kom til Messe, hvilket ellers var forbudt Kvinder.⁷⁹⁾

I sit Gavebrev begrundet Jakob Rosted sit Ønske om at jordfæstes i Løgum ved den Hengivenhed, han formedelst sin Slægts Tilknytning til Klostret havde næret til dette, og ogsaa fra den berømte sønderjydske Limbækslægt kendes der en Udtalelse i denne Retning. I sin Egenskab af Hovedsmand paa Tønderhus udsteder Henneke Limbæk 1376 nemlig et Værnebrev for Klostret, „som mine Forfædre fra fjærne Tider saare har yndet“, og som havde vist ham og hans Slægt megen Kærlighed (234—35). Men bortset fra dette Brev, der tilmed kun gjaldt for ét Aar, synes Forbindelsen mellem Klostret og Limbækkerne ikke at have sat sig Spor udóver det ovenfor S. 30 omtalte Sonebrev fra 1379, der jo viser, at Forholdet ikke altid har været saa venskabeligt. Det solide Rygstød, der laa i et venskabeligt Forhold til førende Stormandsslægter, synes man i det hele at have manglet, lad saa være at der navnlig i den ældre Tid mellem Giverne er Mænd, der hørte til Samfundets Spidser som Kong Abels Marsk Iver Tagesen, som 1254 skænkede Klostret, hvad han ejede i Rangstrup (222). Bortset fra Valdemar Sejrs og Abels Gaver henholdsvis af Harrebygaardene og Svanstrup samt Brede Kirke har heller ikke hverken Kongerne eller Hertugerne senere skænket det Jordegods. Den eneste Undtagelse er, da Hertug Valdemar 1360 overlod det noget Gods i Vellerup, der havde tilhørt en stakkels Kone i Bedsted, som „ved Djævelens Tilskyndelse“ havde hængt sig, hvorfor hendes Gods „efter Landsloven“ var tilfaldet Hertugen (147). Klostrets bedste Støtte har sikkert Ribebisperne været, men efter den første

⁷⁹⁾ Repertoriet 2. R. Nr. 11651.

Stiftelsestid var det heller ikke store Sager, man fik fra den Kant, væsentlig et Par Kirker, af hvilke den ene ovenikøbet vist var en lidet indbringende Gave.

I Regelen overdroges Godset til Klostret i al Almindelighed, men der kendes dog et Par Eksempler paa, at det gaves til bestemte Formaal. De 4 gamle Mk. Jord i Løjtved, en af Munkene forærede, maatte saaledes kun anvendes til Alterlys (17), og da Biskop Esger af Ribe „betænkende sin Sjæls Frelse og Christi Fattige i Løgums Mangel“ 1251 gav Klostret et Bol i Emmerske, skulde de to Tredjedele af Mælkeprodukterne gaa til Brødrene og Resten til Gæsterne, medens Abbeden efter eget Tykke kunde raade over Kornet og de øvrige Afkastninger (219—20).

Undertiden er der til Gaverne knyttet Betingelser af anden Art, der kunde gøre dem lidt tvivlsomme. At Giveren forbeholdt sig Brugsretten, saa længe han levede, var der jo intet at sige til, navnlig da naar han svarede Klostret en Afgift. (154). Mere ubehageligt var det, naar Marsken Iver Tagesen knyttede den Klausul til sin ovennævnte Gave, at fik han Børn, skulde Hælvten gaa tilbage til dem, eller naar en Borgerkone i Aabenraa ikke blot sikrede sig Ret til at beholde noget Gods i Genner for Livstid, men ogsaa til, hvis hun kom i den yderste Trang, at maatte sælge saa meget, som det var nødvendigt for hendes Behov (156).

Og endelig var der Arvingerne, „de giftige Arvinger der aldrig mættes“, som Povl Helgesen kalder dem. Det var naturligtvis en ærlig Sag, naar Tage „kaldet Klerk“ ganske vist afstod Klostret de Jorder i Mjolden, som hans Fader, der meget passende hed Jens Pave, havde skænket det, men forbeholdt sig den Ret til at indløse det for 40 Mk. Penge, Gavebrevet hjemlede ham (98). Men det var saavist ingen tom Formular, naar der i adskillige Adkomstbreve, det være sig Skøder eller Testamenter o. l., forbødes Arvingerne at hindre Klostret i dets Ret, thi dette kunde særdeles godt hænde. Et

Par Eksempler herpaa skal nævnes, det ene mere for sin kuriøse Forhistories Skyld, det andet for at vise, hvor meget Besvær den Slags Sager kunde volde.

Marie Bebudelsesdag 1297 havde Præsten i Ø. Højst, Hr. Troels opsat Messen, indtil Klosters Prior, som han havde tilkaldt, var kommen, og under Gudstjenesten bad han Sognemændene vente, til han havde haft et Møde med dem. Og paa dette Sognestævne, der fandt Sted „udenfor den nordre Kirkedør“, skriftede Hr. Troels da sine Synder. Han havde tidligere under en svær Sygdom bestemt lovet, „at hvis han skulde komme sig, vilde han saa snart som muligt antage Ordensdragten og indtræde i Klosteret i Løgum; han havde imidlertid dengang ikke opfyldt sit Løfte og ogsaa paa flere andre Punkter krænket Herren, hvilket han saare angrede. Til Frelse for sin Sjæl overdrog han derfor offentligt sit Landbosted i Holm..... til Vor Frue Kloster i Løgum og skødede det i nævnte Klosters Priors Skød at besidde evindeligt“. Afgifterne skulde straks svares til Klosteret, „idet han bekræftede, at han intet havde givet, dersom han selv modtog Afgifterne“. Men da han kort efter døde, nægtede Arvingerne at anerkende Testamentet, hvori de dog selv havde samtykket, og Klosteret klagede derfor til Bispem i Slesvig. Efter et Forhør, hvorfra vor Skildring er taget, forbød Bispem under Trudsel af Banlysning dem at hindre Munkene i deres Ret, og da dette ikke hjalp, banlystes de paa et Kirke-møde i Haderslev.⁷⁷⁾

Vore Kilder beretter intet om, hvorvidt Arvingerne nu faldt til Føje; derimod giver de os god Besked om en nogenlunde samtidig, ulige større Sag. Uvist naar, men antagelig c. 1280, gjorde en ellers ukendt Mand, Knud Snubbe, sit Testamente, hvori han betænkte talrige sønderjydske Kirker og Klostre m. m. Navnlig nød dog Løgum godt af hans fromme

⁷⁷⁾ S. 219, 233. Jfr. med Hensyn til Dateringen, Danmarks Riges Breve. 4. Bd. Nr. 285 (hvorfra Oversættelsen er taget), 288 og 343.

Gavmildhed. Det skulde nemlig have tre Otting i hvert af de to Bol, han ejede i Bollerslev, samt 23 Otting i hans Skov Urne, altsaa i Nærheden af Hertugdømmets gamle Landstingsted. Medens Testamentet blev tiltraadt af hans Søn, blev det anfægtet af Ridderen Jens Urne, en Ætling — muligvis Sønesøn — af den Ketil Urne, hvis Runeligsten fra Bjolderup Kirke 1841 blev skænket til det dengang nye Museum i Kiel, men hvis Slægtskabsforhold til Knud Snubbe er ukendt. Da han tilbageholdt Godset og ogsaa paa anden Maade øvede Vold mod Klostret, indskød dette Sagen baade for Kongen og Ærkebispem, der beskikkede Ribebispen til Dommer. Dommen gik Hr. Jens imod, men han indankede den for Paven, som udnævnte tre fyenske Prælater til Dommere. Efter hvad Munkene paastod, var disse imidlertid meget partiske og havde bl. a. paa Grund af deres Venskab med Hr. Jens „svigagtig udskudt Processen” i mere end et Aar, hvorfor Klostret 1285 rettede en Modappel til Paven. Efter langvarige Retstrætter enedes Parterne endelig om at lade Bisperne af Ribe og Slesvig afgøre Striden ved Voldgift, og 1290 afgav de deres Kendelse til Gunst for Klostret. Noget muggent maa der dog have været ved Sagen, thi uagtet de frakendte Hr. Jens al Ret til Godset, gav de ham dog samtidig Valget mellem at modtage 100 Mk. af Munkene „for at afstaa fra enhver Forfølgelse af dem” eller overtage Stridens Æble for 500 Mk., hvilket sidste han valgte (159-63)⁷⁸⁾

Vender vi fra dette, unægtelig ret lange Sidespring tilbage til Hovedspørgsmaalet: Om Klostret har ført en bevidst Godspolitik, er det klart, at vi i det hele maa se bort fra Gaverne. Thi lad saa være, at Munkene vel nok en Gang imellem kunde have en Finger med i Spillet og lede Gavmildheden i den ønskelige Retning, siger det dog sig selv, at man

⁷⁸⁾ Det virker ret kuriøst, at Hr. Jens midt under Sagen sammen med tre andre af Hertugens »gode Mænd« opræder som Voldgiftsmand i en Skelstrid, Klostret havde. (108—09).

maatte tage, hvad der tilbødes, selvom man derved fik Gods, der laa fjærnt og afsides. Herpaa kunde der imidlertid raades Bod ved Magelæg eller Salg. Gods i Genner (Ø. Løgum S.), der ca. 1360 skænkedes Klostret, mageskiftedes saaledes omtrent omgaaende med Gods i Borg (Brede S.) (156 og 243), og da Klostret 1360 dels ved Gave, dels ved Køb havde erhvervet Pantebrevet paa den nu forsvundne Gaard Æbyld i Kværs S., solgte de det allerede 6 Aar efter (153-54). Den samme Fremgangsmaade kunde selvfølgelig ogsaa anvendes overfor Gods, der fra gammel Tid havde været i Klostrets Eje, saaledes som vi tidligere har set det ved selve Stangodset i Seem (jfr. S. 47), eller ved enligt beliggende Købegods. En Gaard i Øbening (Egvad S.), der 1496 var erhvervet som Led i et større Godskøb, mageskiftedes saaledes 1539 sammen med en Gaard i Ø. Løgum mod to Gaarde i Sottrup (Bylderup S.) (50). Afgifterne (Landgilden) betales jo overvejende in natura, først og fremmest i Korn, og alene af den Grund maatte det selvfølgelig være af Betydning for Klostret i størst mulig Udstrækning at samle Godset i sin Nærhed og at undgaa at have for meget Strøgods, der jo kunde volde Besvær. I det hele og store er dette da ogsaa lykkedes. Af Klostrets 193 Gaarde ligger de 170 indenfor en Afstand af 2 Mil (15 km.) fra Klostret, og af Resten er det egentlig kun den lille Enklave i Hygum Sogn, de 7—8 „Harrebygaarde”, der ligger rigtig langt af Led, nemlig godt 4 Mil (32 km.) borte.

En Gennemgang af Adkomstdokumenterne viser da ogsaa, at man overhovedet aldrig har befattet sig med Køb eller Magelæg i Frøs og Gram Herreder, Haderslev Østeramt, Sundved og Als samt indtil Slutningen af 15. Aarh. heller ikke i Aabenraa Amt med Undtagelse af Nabosognet Bedsted. Ligeledes er man kun ganske undtagelsesvis gaaet over Vidaaen (Ubjærg og muligvis Ladelund S.). Bortset fra et ret stort Godskøb i Hviding (1294, S. 75) har man koncentreret sig først og fremmest om selve Sognet, Nr. Løgum, og der-

efter om dettes Nabo- og Naboers Nabosogne. I Bedsted var der saaledes 13⁷⁹⁾, i Ø. Højst 5, i Abild 11 og i Brede hele 17 Klostersgaarde. Et Blik paa Kortet viser dog, at det ikke var til alle Sider, Kloret havde frit Spil, idet der ude mod Vest er en Del Sogne, i hvilke det enten aldrig havde faaet Fodfæste (Møgeltønder, Visby, Emmerlev og Hjørpsted) eller kun ejede en enkelt eller to Gaarde (Daler, Højer og Skast). Her spærrede stærkere Magter Vejen. Dels var det Tønderhus, der i det mindste efter en Jordebog fra 1543⁸⁰⁾ havde talrige Fæstere i Højer, Hjørpsted og Emmerlev Sogne, dels de to Storgodser, Møgeltønder og Trøjborg, der senere kom til at danne Grundstammen i de kongerigske Enklaver. I Møgeltønder havde Ribebisperne fra meget gammel Tid Borgen Møgeltønderhus, det nuværende Schackenburg, og 1361 blev Sognet et selvstændigt Birk.⁸¹⁾ Trøjborg, der oprindeligt tilhørte Hertugerne, blev af Valdemar V pantsat til Limbækkerne, af hvem Dronning Margrethe købte og indløste det 1407, for derefter atter at pantsætte det til Ribebisperne, der beholdt det til Reformationen, da det som alt andet Bispegods kom under Kronen.

Anderledes var det mod Sydøst i Slogs Hr., hvor Kloret fra gammel Tid havde Besiddelser. Den Omstændighed, at Herredet modsat næsten alt det øvrige Kloster gods ikke hørte til Ribe men til Slesvig Stift, har øjensynlig ikke haft nogen Betydning. I et af Herredets Sogne, Hostrup, har det dog aabenbart ikke rigtig kunnet komme til for Herrerne paa Solvig. Et lille Magelæg mellem dem og Kloret er tidligere omtalt (S. 50); et Par Gaarde, det saa sent som 1517 erhvervede ved Magelæg fra Hertugen, er forsvundne, og paa samme Maade var det gaaet med de Besiddelser, det fra gammel Tid havde i Burkal S. (jfr. Tabel II). Tinglev laa aabenbart for

⁷⁹⁾ Medregnet Arndrup der efter Jordebogen hørte til Slogs Hr.

⁸⁰⁾ Sønderjydske Skatte- og Jordebøger. S. 278.

⁸¹⁾ Schleswig-holstein. Urkundensammlung. II, 444.

langt af Led, men foruden de alt nævnte 5 Gaarde i Ø. Højst havde det 7 i Bylderup og ikke mindre end 14 i Ravsted S. Og netop her samt i Nabosognet Bjolderup i Rise Hr. gjorde det et kraftigt Fremstød i Slutningen af 15. Aarh., hvor Klostret i det hele slaar ind paa en meget aktiv Godspolitik under de to Abbeder Claus og hans Efterfølger Jens Artsen, der maa have været ivrige og driftige Handelsmænd med stærkt Mod paa at øge Godset. Medens der nemlig fra hele den foregaaende Del af Aarhundredet kun kendes et eneste Køb, der skaffede Klostret siger og skriver én Gaard (7), har vi fra Tiden 1485—96 ikke færre end 10 Købebreve, hvorved Klostrets Tilliggende øges med mindst 48 Gaarde, af hvilke et Par efter Priserne at dømme har været adskilligt over en almindelig Bondegaards Format. Og af disse 48 Gaarde ligger atter de 40 i Slogs Hr. og de tilstødende Sogne af Sdr. Rangstrup og Lundtoft Hrdr. Fremstødet i disse Egne indledes med, at man i 1488 køber tre Gaarde i Bjolderup og Ravsted Sogne af Væbneren Otto Emmiksen t. Refsø (59), og 1491 erhverver man Vippelgaard i Tinglev fra Hans Ahlefeldt t. Søgaard, der atter havde købt den af Fru Barbara v. d. Wisch, Erik Emmiksen t. Tyrstrupgaards Efterleverske (47—49). I 1494 købes Visgaard i Kliplev S. af Fru Anne Sture af den bekendte alsiske Slægt (54), og samme Aar af Væbneren Thile v. d. Wisch t. „Lylleholm“ Vraagaard i Burkal S., 1 Otting paa Rens Mark „og al den Ejendom, han haver paa sin Husfrue (Fru Lene Sture) og Børns Vegne“ i Ønlev (Enløf) Mark (Rise el. Hjordkær S., 51—52). Alt dette var dog for Smaating at regne mod den Kæmpehandel, Abbed Jens to Aar efter afsluttede med det samme Ægtepar (157—59). Det drejede sig om ikke mindre end 35 Gaarde og en Mølle, hvoraf hele 25 i Ravsted S., 5 i Bjolderup S., 1 i Egvad S., 1 i Kværs S. og 3 i Bylderup S. Købesummen androg da ogsaa det meget betydelige Beløb af 4900 l. Mk.,⁸²⁾

⁸²⁾ Saaledes maa Brevets »Viiff dussent min hundert« jo sikkert forstaas.

medens det tidligere anførte Gods kun havde kostet 942 Mk., hvortil dog maa lægges den i Brevet ikke nævnte Pris for Vip-pelgaard. Alt i alt havde man i Aarene 1485—96, hvor der desuden købtes 8 andetsteds beliggende Gaarde, i det mindste maatte udrede godt 6500 Mk.⁸³⁾ Kuriøst nok kræves der i flere Tilfælde foruden den egentlige Pris tillige et lille Tillæg. Ved Købet af de tre Gaarde i 1488 (59) en Ring „saa god som en rhinsk Gylden“, ved Visgaard „et Stykke leysk“, d. v. s. Klæde fra Leyden (54), ved Vraagaard en Sølvske.⁸⁴⁾ Det hær antagelig været til Fruen, saaledes som det udtrykkelig siges ved det store Køb i 1496, hvor Klostret foruden de 4900 Mk. tillige skal give Fru Lene „et Klenodie af 20 rhinske Gyldens Værd“. Desuden skal de holde en „evig Begængelse“ aarlig paa St. Jørgens Dag „for os, min Hustru og Børn før og efter vor Død og for alle vore i Gud afdøde Venners Sjæle“.

Det var en ordentlig Bid, man havde taget i disse Aar, men uheldigvis tyder adskilligt paa, at den var for stor, at man simpelthen havde forkøbt sig. At der efter 1496 ikke kendes et eneste Købebrev, siger endda ikke saa meget. Ogsaa i den foregaaende Periode spiller Købene jo en ganske underordnet Rolle. Derimod ser det ikke helt godt ud, at man antagelig kort efter 1500 baade maa pantsætte 3 Gaarde (100), optage et Laan paa 500 Mk., for hvilket man som sædvanlig sætter Jordegods i Pant⁸⁵⁾ og i 1511 for Indkøbssummen sælge den 1494 købte Visgaard til en Borger fra Flensborg.⁸⁶⁾ Mest afgørende er det dog, at der 1548 kun er 12 Gaarde til-

⁸³⁾ Antagelig bliver Beløbet 3—400 Mk. større, idet Købesummen foruden ved Vip-pel ikke kendes fra en anden Gaard og et Jordstykke i Hygum S. Prisen opgives dels i lybske Mk. dels i rhinske Gylden = 1½ Mk. En Gang kræves Beløbet udtrykkelig betalt i »godt Guld«.

⁸⁴⁾ en »sylve schøedh« (51).

⁸⁵⁾ I 1506 afbetaler man 200 Mk. og faar et Bol i Randerup tilbage (106); for Tilbagebetaling af de resterende 300 findes ingen Dokumentation.

⁸⁶⁾ Seidelin, Diplomatarium Flensborgense. II, 73.

bage af de 35, der købtes 1496, saaledes som det fremgaar af nedenstaaende Liste:

<i>Ravsted S.</i>	1496	1548
Ravsted	6 Gaarde	1
Knivsig	4 „	4
Korup	4 „	7 ⁸⁷⁾
Fovderup	4 „	—
Havsted	5 „	—
Høgsholt	1 „	—
Stormsgaard	1 „	—
<i>Bjolderup S.</i>	5 „	—
<i>Egvad S.</i>	1 „	—
<i>Kværs S.</i>	1 „	—
<i>Bylderup S.</i>		
Bredevad	2 „	1
Sollingvraa	1 „	1

Med Undtagelse af Øbenig i Egvad S., der som omtalt bortmageskiftes 1539, er Resten spørløst forsvundet, uden at det kan afgøres, hvor den er bleven af. Ganske vist afslutter man 1517 et ret betydeligt Mageskifte med Hertug Frederik (I), hvor det Gods, Klostret afgiver, ikke specificeres, men kun siges at ligge mere bekvemt for Tønderhus (168). Men dette noget vage Udtryk, der jo forøvrigt viser, at Idéen til Mageskiftet er udgaaet fra Hertugen, passer unægtelig bedre til Besiddelser, Klostret kan have haft i Nærheden af Tønder, hvor det i hvert Fald engang har ejet Gods i Korntved, Emmerske og Sæd (jfr. S. 61), end paa Ravsted-Bjolderupegnen. Og dette bekræftes yderligere ved, at i det mindste nogle af de 13 Gaarde, Klostret fik til Gengæld, enten ligger i dette Strøg, desvis endog i selve Ravsted S., nemlig 2 Gaarde i Hejsel og 2 i Korup. De øvrige var 1 Gaard i Bedsted, Busholm og 1 Gaard i Højst S., 3 i Sottrup og 1 i Lendemark (Bylderup S.) samt 2 i Solderup (Hostrup S.).⁸⁸⁾

⁸⁷⁾ Af disse 7 er som nedenfor nævnt to senere tilkøbt.

⁸⁸⁾ Noget andet er, at muligvis kan noget af Ravstedgodset senere være gaaet over til Kronen, der 1543 ejede 6 Gaarde i Ravsted, 4 i Fovderup og 3 i Havsted. Sønderj. Skatte- og Jordebøger. S. 243.

Men som det gik med „det store Køb“, gik det ogsaa med Størsteparten af de andre Gaarde, Klostret havde erhvervet i Slutningen af 15. Aarh. Forsvundne i 1548 er 1 Gaard i Gesing (Skærbæk S.), 2 i Gaaskær og 4 i Fovderup (Ravsted S.), den store Gaard Vraagaard (Burkal S.) samt Jorder i Rends og Ønlev. Og samme Skæbne havde 3 Gaarde i Borg (Brede S.), Randerup og Forballum (Mjolden S.), der erhvervedes henholdsvis 1501, 1514 og 1516, samt de to Gaarde i Solderup, man havde faaet ved Mageskiftet med Hertugen 1517, og det nu forsvundne „Gallyborg“ (Galgemark? i Brede S.), man uvist naar havde tilbyttet sig fra Trøjborg mod et Bol i Aaspe i Brede Sogn.⁸⁹⁾ Da Klostret jo bestod indtil 1548, er det udelukket, at det „forsvundne“ Gods simpelthen er bleven inddraget under Kronen, og den eneste Forklaring bliver da den, at Klostret har maattet skille sig af med det for at kunne klare sig i de svære Tider, der fra 1520'erne satte ind mod Kirken. Paa Landdagen 1526 lykkedes det saaledes Ridder-skabet at skubbe Broderparten af den ekstraordinære Skat, Kongen krævede, over paa Kirken, der maatte udrede 80,000 Mk., det dobbelte af hvad „Mandskabet“ og Stæderne tilsammen betalte. Ogsaa den Uro, der samtidig rejste sig om Tien-den, maatte genere Klostret, der som vi senere skal se ejede 4 Sognekirker.⁹⁰⁾ At det i Klosters sidste Dage stod ilde til, viser da ogsaa dets tidligere omtalte Salg af 18 Gaarde til Wulf Pogwisch.

Ligesom flere andre Klostre havde Løgum ogsaa Køb-stadejendomme, der dog alle laa i Ribe, en By, hvortil man sikkert ofte havde Ærende, hvorimod det mærkelig nok ikke besad nogen Ejendom i det nærliggende Tønder.

Allerede 1259 købte man en Gaard lige overfor Torvet

⁸⁹⁾ Overhovedet virker det besynderligt, at man ikke har holdt bedre fast ved det dog saa praktisk beliggende Gods i Brede, Agerskov og Branderup Sogne.

⁹⁰⁾ Sønderjyllands Historie. II, 287 f., 319 f.

af Stormanden Grev Ernst af Gleichen (241), og faa Aar efter erhvervedes sammesteds en Bod (taberna) kaldet „Kødmanger-skammel“, altsaa en Slagterbutik, for at tale moderne (239). I 1293 fik man som Gave et halvt Hus og Grund nær St. Mikkelssport, medens den anden Halvdel købtes af Bispen (239), og tre Aar senere sikrede man sig en Nabogrund (240—41). Yderligere købte man 1328 en Gaard i Bredegade, der maa have været ret anseelig, da den baade rummede Sten- og Træhuse (241—42). Ogsaa i og ved Sudergade — den nuværende Skomagerslippe — ejede Klostret i hvert Fald senere Grunde (239—40), og muligvis var det paa en af disse, de Bygninger laa, som en Præst med det fremmedlydende Navn Lydechin Bæversten 1432 skænkede det som Sjælemesse-gave (241). I saa Fald maa selve Grunden og Bygningerne en Tid lang have haft forskellige Ejere, og det samme har aabenbart været Tilfældet med en Ejendom i St. Hans' Sogn, om hvilken man 1463—64 havde en Retstrætte med en Ribeborger, der tilslut endte med, at Klostret skulde have „Skyld og Rettighed“ samt Forkøbsret til Gaarden (236—339, jfr. 182). Om Klostret vedblev at beholde disse Ejendomme, og hvorledes det i saa Fald gik med dem efter Sekulariseringen, lader sig i hvert Fald for Tiden ikke afgøre.⁹¹⁾

Men foruden egentligt Jordegods og Købstadejendomme ejede Klostret efterhaanden 4 Kirker. Kirkeligt set betød dette, at Gudstjenesten og Sjæleplejen i Stedet for af Sognepræsten besørgeades af en af de præsteviede Munke, der boede i Klostret, eller, hvis dette laa for fjærrt fra Kirken, ved en af det indsat Vikar. Den økonomiske Fordel bestod i, at Klostret foruden Indtægten af det Jordegods, Kirken muligvis ejede, tillige oppebar de to Tredjedele af Sognets Tiende, der

⁹¹⁾ Muligvis kan Ribes senmiddelalderlige Jordebog give Oplysning herom, men i Modsætning til Byens øvrige Arkivalier opbevares den stadig i det stedlige Museum og har paa Grund af Forholdene ikke kunnet undersøges.

ellers henholdsvis tilfaldt Præsten og Kirkens Bygningsfond, dens *fabrica*, som det hedder paa middelalderligt Latin. Selvom dette naturligtvis medførte Forpligtelsen til at vedligeholde Kirken, var det dog sikkert dengang som senerehen ingen helt daarlig Forretning at være Kirkeejer.

Den første Kirke, Klostret erhvervede, var selve Sognekirken, den nuværende Nr. Løgum. Efter Pave Innocents III's Stadfæstelse af Klosters Privilegier, der selvfølgelig byggede paa et af Munkene indsendt Andragende, havde den allerede tilhørt Benedictinerne i Seem (183), og det virker derfor unægtelig noget besynderligt, at den i Biskop Omers oftere omtalte Skøde opføres som skænket af ham, hvilket gentages i en af Domkapitlet udstedt Stadfæstelse af 1228 (194, 134).

Den næste var Daler (1227)⁹²), og Gaven blev her dobbelt værdifuld, da Bispen noget senere (1252) forøgede den med sin Andel af Sognets Rugtiende (132). I selve Overdragelsesbrevet (132) begrundedes Gaven udtrykkelig ved Klosters Fattigdom. Det skulde give den Vikar, der indsattes, en anstændig Løn, medens Resten af Indtægterne maatte anvendes til Brødrenes Behov. Det var derfor vist en noget tvivlsom Fordel for Klosteret, da Biskop Jens 1323 overdrog det Spandet Kirke med den Motivering, at dens Indtægter var saa ringe, at den ikke af sine egne Midler kunde underholde en Præst, hvorfor Klosteret for Fremtiden skulde beskikke ham (133).

Her siges det udtrykkelig, at Overdragelsen skete med Sognefolkenes Minde. I Brevet angaaende Daler hedder det derimod mere vagt, at den er sket paa kanonisk Vis, men at Bispen 1263 maatte true Sognemændene med Banlysning, hvis de uden Abbedens Minde blandede sig i Indsættelsen af en Vikar (131), viser tilstrækkelig, at de ikke har været tilfreds

⁹²) Da Kirken nævnes i Domkapitlets lige omtalte Brev fra 1228, maa enten Aarstallet eller Bispenavnet E. (Esgerus) i Overdragelsesdokument skyldes en Fejl i Afskriften, idet hans Funktionstid var fra 1246—73.

med at blive berøvede deres Ret til Præstevalg. Ogsaa med Hensyn til Tienden var der Vanskeligheder. I 1278 krævede nemlig „de bedste Sognemænd” Ret til at tiende efter Skæppen og ikke i Kærven, hvilket Klostret gik ind paa under den Forudsætning, at der hvert Aar ydedes dem en Ørtug, d. v. s. 10 Skpr. Rug af hver Otting Jord (132).⁹³⁾ Da man jo ikke kan gaa ud fra, at Foldudbyttet har været ens fra Aar til Aar, er det altsaa i Virkeligheden en Slags Tiendeafløsning, hvor tillige Byg- og Havretienden er bleven konverteret til Rug. Forøvrigt synes der ikke at være Tale om et helt nyt Krav, men om en Tilbagevendende til en af Munkene ændret ældre Ordning, thi den Bispetiende, der 1252 var bleven skænket Klostret, var nemlig ogsaa ansat til et bestemt Beløb: 8 Ørtug = 80 Skpr. Rug.

Ogsaa med Sognemændene i selve Løgum havde Klostret en Tiendestrid, men her var det Munkene, der gik af med Sejren. Allerede Biskop Omer havde omkring 1200 stadfæstet en Overenskomst mellem de to Parter, hvorefter ikke blot Præstetienden, paa hvilken Klostret fra tidligere Tid havde Brev, men ogsaa den egentlige Kirketiende⁹⁴⁾ skulde tilfalde det (15). Men om selve Maaden, hvorpaa Tienden skulde ydes, maa der senere være opstaaet Uenighed, thi 1246 tildømte to af Paven beskikkede Ribekanniker Klostret begge de to Tiender af Kvæg, Honning, Hør og „Sæd i Neg efter Ribe Kirkes Sæd-

⁹³⁾ I Brevet siges der, at 10 af disse Skæpper skal være lig én »Ribeskæppe«. Om dette Maal, der svarer til en Tønde, jfr. Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog. S. 252 og Sv. Aakjær i Nordisk Kultur XXX, 203.

⁹⁴⁾ I Biskop Omers udaterede Brev, der maa tilhøre Tiden 1184—1204, karakteriseres den som den Del af Tienden, »der er bestemt til Kirkens Opførelse af Træ eller brændte Tegl alt efter deres Kræfter«. Heraf kan man imidlertid ikke, som man skulde tro, drage den Slutning, at den nuværende Nr. Løgum Kirke — endsige da som J. Helms ved en Misforstaaelse af Stednavnet Løgum mener i Traps Slesvig S. 102 selve Klosterkirken — ikke var opført dengang, thi nøjagtig den samme Vending bruges i Brevet fra 1246, og før den Tid maa Kirken efter sin hele Stil afgjort være bygget. Det har aabenbart været en staaende Formular, der dog viser, at man endnu o. 1200 kunde tænke sig at bygge Kirker af Træ, jfr. min »Vore Landsbykirker« 2. Udg. S. 13.

vane“ (215—16). Da det udtrykkelig fremhæves, at man skulde tiende i Kærven, maa Modparten aabenbart som senere de Daler Mænd have ønsket at yde den i Skæppen, altsaa i aftærsket Korn.

De Bryderier, Klostret havde af denne Art, var dog for intet at regne mod den Kamp, det maatte føre om en anden Kirke, som det utvivlsomt maatte være af særlig Betydning for det at eje, nemlig den til St. Lavrentius viede Nabokirke i Brede. Den varede rundt regnet sine hundrede Aar og giver et saa talende Billede af den Sejghed, hvormed Munkene hævdede deres en Gang erhvervede Rettigheder, at det kan forsvares at følge den i Enkeltheder.

Fra gammel Tid havde Kongeslægten Gods i Svanstrup i Brede Sogn⁹⁵⁾, og sammen med dette skænkede Kong Abel 1252 Klostret al den Ret, han havde til Kirken, til hvilken hans Forfædre netop paa Grund af denne Besiddelse havde Præsentationsret. Samtidig bekræftedes dette af Ribebispen, „saaledes at Abbeden, . . . saasnart Stillingen som Præst ved Brede Kirke bliver ledig, kan raade for Kirken“, og kort efter gav ogsaa Domkapitlet sin Tilslutning (113—14). Efter den kanoniske Ret var Sagen saaledes i den skønneste Orden. I Kraft af sin Patronatsret havde Kongen præsenteret Bispen Klostret til Kirken, hvorefter denne havde givet sin Kollats.⁹⁶⁾ Da Overdragelsen tilmed var bleven bekræftet baade af Ærkebispen, Abels Efterfølger, Kong Christoffer, og hans to Sønner, de sønderjydske Hertuger Valdemar og Erik, skulde man tro, at den hellige Grav var velforvaret. Dette var dog ikke Tilfældet; i selve Sognet har der aabenbart været Modstand ganske som i Daler. Faa Maaneder efter at Pavens Sendebud Kardinal Guido, der skulde mægle i den store Kirkestrid mellem Kongemagten og Ærkebispen Jacob Erlandsen, i August

⁹⁵⁾ Kong Valdemars Jordebog. Oluf Nielsens Udg. S. 13. — Foruden 10 Mk. Guld i Svanstrup tillige 15 i Kummerlev (Cumled).

⁹⁶⁾ Jfr. Biskop Esgers Brev af 1272 10/7 (S. 123).

1266 havde bekræftet Abels Gave (117), rettede han nemlig en Henvendelse til de Brede Mænd (125). Han havde erfaret, hedder det, at de paa mangfoldige Maader hindrede Munkene i at nyde Kirken i Fred, og paalagde dem derfor ikke at besvære dem, „saa vi kan rose Eders gudfrygtige Villighed . . . og ikke nødes til paa anden Maade at laste Eder”. Den paa-faldende milde Tone, han her anslaa, finder sin naturlige Forklaring i Skrivelserens Slutning, der lyder: „Det Brev, som I siges at have opnaaet fra vort Kancelli, erklærer vi herved for ugyldigt at være, da det er opnaaet med Fortielse af Sandheden”. Brevet, hvis Indhold klogelig nok ikke refereres, har altsaa været en Underkendelse af Klosters Ret, og her som forøvrigt andre Gange under sit Ophold i Landet har Kardinalen saaledes givet Brev mod Brev.

Kardinalens lemfældige Henvendelse har dog aabenbart ikke baaret Frugt, og i 1272 blussede Striden op for Alvor. Dette Aar døde Hertug Erik Abelsen, og nogenlunde samtidig maa ogsaa Præsten i Brede være afgaaet ved Døden, hvorefter Kong Erik Glipping, der havde tiltaget sig Formynderskabet for Hertugens Sønner, præsenterede en ny Præst uden at tage mindste Hensyn til Klosters Ret. (217—18). Det var Ærke-deggen ved Domkapitlet i Aarhus, Mogens Knudsen, der selvfølgelig har ladet Embedet bestyre ved Vikar, og naar man erindrer det stærke Sammenhold mellem Cistercienserne og den skarpe Strid, der netop i disse Aar førtes mellem Bispestolen i Aarhus og Cistercienserne i Æm, fristes man uvilkaarlig til at sætte dette Valg i Forbindelse hermed.⁹⁷⁾ Selvfølgelig

⁹⁷⁾ Navnet nævnes ikke direkte, men at det maa have været Ærke-deggen, fremgaar af, at han optræder som Klosters Modpart i den nedenfor omtalte Proces i 1276, og bestyrkes yderligere ved et af dennes Punkter. Paa hans Paastand, at Munkene ikke kunde have flere Kirker uden pavelig Dispensation, svarer disse nemlig, at denne Indvending var betydningsløs, »fordi Ærke-deggen led af samme Svaghed« d. v. s. manglede Pavens Tilladelse til at forene Brede Kirke med Ærke-deggedømmet (217). — Har han forøvrigt haft Berøring med Egnen, eller er det kun tilfældigt, at han 1266 nævnes som Vidne ved et af Ribebispens udstedt Brev ang. Gods i Bedsted (148)?

satte Klostret nu alle Sejl til. Samtlige Cistercienserabbeder i Danmark rettede en underdanig Anmodning til Kongen om ikke at taale, at hans Mænd forstyrrede Brødrene i deres Besiddelse af Patronatsretten, og dets gode Ven, Biskop Esger af Ribe gentog ikke blot sin og Domkapitlets gamle Bekræftigelse, men forbød den indsatte Præst (Vikar) og hans Efterfølgere at lade sig kalde af nogen anden end Abbeden eller overlade andre Kirkens Indtægter (123 og 126). Man nøjedes dog ikke hermed. Selve Paven blev mobiliseret, stadfæstede Overdragelsen og paalagde, som det var Skik og Brug, en stedlig Prælat — Domprovsten i Slesvig — at beskytte Munkene, da der paaførtes dem mangfoldige „Overgreb og Tab“ (121—22). Provsten truede ganske vist alle, der dristede sig til at hindre Munkenes Ret, med Banlysning, men det blev kun et Slag i Luften. I 1276 fandt der nemlig i selve Brede Kirke en Retsforhandling Sted mellem Klostret og Ærkedegnen med Ribebispen som Dommer (118-19). Hr. Mogens gjorde her først og fremmest gældende, at Kong Abels Overdragelse havde været ulovlig, thi Kongen havde aldrig været den rette Patron, „da han hverken har bygget Kirken eller givet Grunden eller doteret den“. Og, fortsætter han noget haartrukket, selvom Kongen virkelig havde haft Patronatsretten, kunde Biskoppens Kollats ikke berøve Patronen Ret til at ændre sin Indstilling. Men netop dette havde været Tilfældet, da Kong Erik „hvem Patronatsretten var tilfaldet efter Forgængernes Død, hvis de da havde haft nogen, straks, efter at samme Kirkes Sognepræst var død, præsenterede en anden“. Da Munkene erklærede, at de kunde begrunde deres Ret yderligere, fastsattes en ny Forhandling, men hvorledes denne forløb, kendes lige saa lidt som Bispens Dom. Den Omstændighed, at denne ikke er indført i Løgumbogen, tyder dog paa, at den ikke er falden ud til deres Fordel, og dette bestyrkes yderligere ved, at 1299 omtales alene Løgum og Daler, derimod ikke Brede, som Klosters Kirker (108).

I en halvthundrede Aar er der nu Tavshed om Sagen, men gemt var ikke glemt, og her som saa ofte viste det sig, at Klosterfolket havde en god Hukommelse. Da Kirken 1324 blev ledig, overdrog Hertug Erik den „for sin Sjæls Frelse“ til „Abbeden og Konventet“ uden med en Stavelse at hentyde til sin Oldefaders Brev (120).⁹⁸⁾ Gaven stadfæstedes saavel af Ærkebisen som af Eriks Søn, Barnekongen Valdemar (119, 124), men strængt taget var Klostret alligevel ikke kommet længere end i 1250'erne. Dets Ret til Kirken var hverken bedre eller ringere begrundet end dengang. Et Par Aar senere fik man dog en yderligere Sikkerhed, der i Realiteten har været af afgørende Betydning og kaster et klart Lys over det, der aabenbart har været Stridens egentlige Kærne. I 1327 bekræfter nemlig to Riddere, fire Væbnere og to Kvinder — antagelig Enker — paa egne og alle deres Slægtninges og Paarørendes Vegne Hertugens „Præsentation og Gave“ (244—45). Det ligger i Sagens Natur, at de alle maa have haft en mere eller mindre begrundet Andel i Patronatsretten, hvis de da ikke ligesom de tidligere nævnte „bedste Mænd“ i Daler simpelthen er optraadt paa Menighedens Vegne. Thi at denne har gjort Fordring paa at have et Ord med i Laget, fremgaar klart af Kardinal Guidos Formaning til Sognemændene sammenholdt med Paastanden i Processen om, at Kongen ikke sad inde med Patronatsretten til Kirken.⁹⁹⁾ Deres Tilslutning motiveres ved den Gæstfrihed (administratio), Munkene har vist alle, der kom til Klostret, og den kærkomne Tjeneste „saavel i himmelske som i jordiske Ting“, de uden Forskel har ydet. Men man har jo Lov til at tvivle paa, om det nu alene er dette, der har blødgjort Hjerterne. De gode Kloster-

⁹⁸⁾ Officielt skænkedes Kirken til det af ham stiftede, til Vor Frue viede Hovedalter i Klosterkirken, hvorefter Gaven stadfæstedes af Ribebisen (124—25).

⁹⁹⁾ Indirekte kan det ogsaa læses ud af de ældre Breve, at Kongen ikke havde hele Patronatsretten.

folk var aldrig bange for at ofre noget for en Sag, der laa dem stærkt paa Sinde.

Selv nu opnaaede Munkene dog ikke den fulde Besiddelse af den omstridte Kirke. En Snes Aar senere gav Hertug Valdemar nemlig 1344 Afkald paa den Del af Tienden, der var henlagt til selve Kirken, men som han i adskillige Aar havde ladet sine Fogeder hæve. At ogsaa dette Brev bekræftes af Ribebispen (115), tyder unægtelig paa, at Hertugerne fra gammel Tid dog har haft nogen Ret til Kirken, muligvis i deres Egenskab af Sognets største Ejendomsbesidder.

Fra nu af stod Løgum uantastet som Ejer af Brede Kirke, og som Jordebogen fra 1607 viser, beholdt man saavel denne som selve Sognekirken efter Klostrrets Sekularisation, saaledes at Tienden indgik i Amtets øvrige Indtægter. Derimod var Daler og Spandet gaaet tabt. Overfor dem har aabenbart det af Fyrsterne efter Reformationen hævdede Krav om at raade for Kirkerne i deres Del af Landet, sejret over den gamle Ordning. Da Ribe Bispegods inddroges, blev Daler jo direkte en kgl. Enklave, medens Spandet sammen med Haderslev Amt ved Arvedelingen efter Hans d. æ.'s Død 1580 tilfaldt Kongen, hvorimod Løgumkloster Amt gik til Gottorperne.

En lille Del af Tienden var forøvrigt allerede gaaet tabt i Middelalderens Slutning, hvilket i et Tilfælde mærkes den Dag i Dag. Det var fra de to Byer Alslev og V. Højst. De havde hidtil sognet til Nr. Løgum Kirke i Ribe Stift, men var nu begyndt at søge til Ø. Højst i Slesvig Stift, der jo unægtelig ogsaa, navnlig da for V. Højsts Vedkommende, laa adskillig nærmere. Dette maa have medført, at de ogsaa svarede deres Tiende til Præsten dér, thi 1521 udvirker Abbeden Breve baade fra Kongen og Hertugen, som paabød dem atter at søge til Løgum og der gøre og give deres Offer, Tiende og andet, som de var deres rette Sognepræst pligtig. At det var dette og ikke selve Kirkegangen, der var det afgørende, fremgaar

tilstrækkelig tydeligt af, at Abbeden samtidig fik et Tingsvidne, om hvorledes Tienden skiftedes i de to Byer. Det gik ud paa, at den Tiende, der faldt Norden Aaen i Ribe Stift, deles lige mellem Præst og Kirke, men Søndens Aaen deles den mellem Præst, Bisp og Kirke.

Da Biskop Iver Munk i Ribe stadfæstede Kongens og Hertugens Breve, skulde man jo tro, at Sagen var afgjort, men ikke desto mindre dukkede den nogle Aar efter op paany. I 1529 sluttes der nemlig et Forlig, hvorved Klostret „først for Guds Skyld og for velbyrdig Mands Skyld, som er Mester Claus Gjordsen, vor naadige Herres Kansler, og andre Dannemænds Bøns Skyld“ tillod, at de to Byer fra nu af og til evig Tid skulde ligge til Højst Kirke. Klostret skulde dog have den halve Tiende „Søndens og Norden Aaen“ af Busholm, Alslev og V. Højst, Kirken og Præsten den anden Halvdel (29—33). De to Byer ligger jo stadig i Ø. Højst Sogn, hvorimod det aldrig synes at være bleven til noget med den Regulering, hvorved Iver Munk i sit ovennævnte Brev henlagde Visbjerg i Løgum Sogn til Bedsted.

Ogsaa om Vollums Sognehørighed var der Strid. En Tvist om „Smørbyrden“ af 9 Gaarde afgjordes 1487 paa den Maade, at den skulde tilfalde Præsten i Brede, hvorimod den Døstrup Præst skulde have Halvdelen af Korntienden, saaledes som det havde været fra gammel Tid (130). Denne sidste Udtalelse staar unægtelig i Modstrid baade med, at Bispen og Kapitlet i Ribe 1479 havde „vunden“ Korntienden fra Vollum til Brede, og et Sognevidne fra 1508 (98—99). Den menige Almue erklærer nemlig her, at med Undtagelse af to Bol, der en Tid lang havde ligget til Døstrup, havde de altid hørt til Brede: De var i Kirkens Regnskabsbog for Koleje og Gæld og havde ej ført deres Børn efter Christendom, Brude eller Lig til anden Kirke end Bredvad. Ved et af Bispen samme Aar sluttet Forlig bestemtes det, at alle kirkelige Afgifter af tre Gaarde

skulde tilfalde Døstrup, hvortil de henlægges, Resten derimod Brede (131). Saa vidt vides hører hele Byen nu til dette Sogn.

Selv bortset fra de 4 Kirker, Købstadgodset og tre Møller — Klostermøllen, Arndrup Mølle i Bedsted Sogn og Ulemølle i Hviding H.¹⁰⁰) — var de 193 Gaarde, Klostret ejede o. 1530, en anseelig Besiddelse, og som nærmere udviklet ovenfor maa Godsmængden tidligere have været ulige større. Alligevel stillede flere af Ordenens andre danske Klostre det ganske i Skygge. Tilfældigvis er der netop fra Løgum bevaret en fra Begyndelsen af 14. Aarh. stammende Liste over de „Kontributioner“, d. v. s. den faste aarlige Afgift, der fra o. 1300 paa-lignedes Klostrene til Dækning af Udgifterne ved Afholdelsen af Generalkapitlerne og andre for Ordenen fælles Udgifter, og hvis Størrelse ganske naturlig maa være reguleret efter deres Indtægter.¹⁰¹) At det, som talrige Beslutninger paa General-kapitlerne viser, kneb stærkt med at faa den indbetalt, er naturligvis en Sag for sig. Ordnet efter Afgiftens Størrelse, ser den saaledes ud:

Sorø	25	libr. ¹⁰²)
Ryd	16	-
Øm	15	-
Tvis	9	-
Aas i Halland	..	9	-
Herrisvad	6	-
Løgum	6	-
Vitskøl	6	-
Holme	6	-
Esrom	4	-

¹⁰⁰) Om Klosters Møller, Fiskedamme og Vandløb jfr. C. M. Smidt, Cistercienser-Kirken i Løgum. S. 19—20.

¹⁰¹) Jfr. Ortved, Cistercienserordenen og dens Klostre i Norden. I, 12. — Listen stammer fra et Haandskrift med religiøst Indhold, der oprindelig har tilhørt Løgum, men nu findes i Universitetsbiblioteket i Halle og er trykt i Studien u. Mitteilungen z. Geschichte d. Benedictiner Ordens. 1935 S. 409. Den maa være ældre end 1326, da vort yngste, omkring dette Aar stiftede Cistercienserkloster i Knardrup ved København ikke er medtaget.

¹⁰²) Afgiften er angivet i Tidens internationale Valuta, det engelske Pund (librum), der var lig en Mark rent Sølv. Jhs. Steenstrup, Studier over K. Valdemars Jordebog. S. 239.

I Tidens Løb maa der dog være indtraadt Forskydninger i Størrelsesforholdene. Efter en Jordebog fra 1497 ejede Esrom¹⁰³⁾ dengang o. 280 Gaarde, havde saaledes sejlet Løgum langt agterud, medens dette til Gengæld i hvert Fald i 16. Aarh. havde overfløjet sit sønderjydske Søsterkloster Ryd, om hvilket vor Viden desværre er meget mangelfuld. I nogle i Anledning af Arvedelingen efter Hertug Hans d. æ. 1580-81 foretagne Indtægtsberegninger er nemlig dettes Indtægter kun anslaaede til omkring Hælvten af Løgums. Derimod holdt Sorø ubetinget Førstepladsen. Med de o. 625 Gaarde, det ejede i 1536, var det jævnsides med sine Naboer, Johanniterne paa Antvorskov Landets rigeste Kloster.¹⁰⁴⁾ Sammenlignet med det var Løgum naturligvis en relativ beskeden Stiftelse, og heller ikke med sine Naboer, Ahlefeldterne paa Søgaard kunde det maale sig. I et Frøkenskattemandtal fra 1543 angives Søgaards Tilliggende nemlig til 252 Gaarde, der ganske vist ligesom Gaarden selv var delt mellem de to Brødre, Frands og Gregers.¹⁰⁵⁾ Men alligevel — de 193 Gaarde og de andre Herligheder var dog al Ære værd, og takket være dem indtog Abbeden en fremskudt Post mellem Sønderjyllands Prælater og Stormænd. En af dem blev som nævnt S. 40 Kongehertugens Raad, og de mødte regelmæssig paa Landdagene.

2. Driftsform og Udbytte.

Hvorledes var nu Driftsformen for Klostrets Gods? Her kan det da straks siges, at til Storgods svarede ingenlunde Stordrift. Som Jordebogsuddraget S. 115 ff. viser, bestod Klo-

¹⁰³⁾ Dettes lave Rang paa Listen virker f. ø. forbavsende, naar man erindrer, at det blev Stammoder til ikke mindre end 5 Klostre: Vitskøl, Sorø og Ryd samt Dargun og Colbatz i Venden. C. M. Smidt, Cistercienserkirken i Løgum. S. 11—12 og Lorenzen, De danske Klostres Bygningshist. XI, 11—12.

¹⁰⁴⁾ Esrom: Codex Esromensis udg. af O. Nielsen. S. 264 ff. — Ryd: Zeitschr. f. schlesw.-holst. Geschichte. 41. Bd. S. 271 jfrt. med S. 246 — Sorø: Sorøbogen. I, 95.

¹⁰⁵⁾ Sønderj. Skatte- og Jordebøger. S. 424 ff.

strets Gods foruden af et Par Møller udelukkende af Fæstegaarde. De Ladegaarde („Grangier“), der dyrkedes af Munkene selv og netop er saa karakteristiske for Cistercienserordenen, nævnes kun en eneste Gang, nemlig i Biskop Omers oftere omtalte Brev fra 1190'erne (jfr. S. 28). Siden hører vi intet-somhelst om dem, og Udviklingen har da sikkert gaaet den samme Vej som i Sorø, hvor Forholdene er særlig godt kendte. Ogsaa her er Grangierne praktisk talt helt forsvundne ved Middelalderens Slutning.¹⁰⁶⁾ En Undtagelse er der dog, nemlig Klosters egen Ladegaard. Selv om den overhovedet ikke nævnes i Brevbogen, maa den have eksisteret her lige saa fuldt som f. Eks. i Sorø. Den var saa at sige et fast Tilbehør til alle Herreklostre, og i et Inventar fra 1566, altsaa knap en Snes Aar efter Sekulariseringen, gøres der Rede for dens Besætning.¹⁰⁷⁾ Opgivelsen viser, at det ikke har været nogen helt ringe Bedrift. Alt i alt fandtes der 12 gamle Hopper og 5 unge To-Aars Foler samt 11 Føl, 58 Maaekøer, 51 Stk. Ungkreaturer, Stude eller Kalve, 16 Et-Aars Kalve, 25 „unge Kalve“, 2 gamle Tyre og 2 Et-Aars Tyre. Desuden 91 Faar, 45 Lam, 15 „unge Geder“, 57 gamle Svin og 40 Grise. Ikke mindst Svinebestanden virker efter Tidens Forhold helt imponerende, eller rettere ganske forbløffende, saavist som Svineholdet ellers paa de Tider var grumme ringe. Og da der 1587 endog fandtes 131 Svin, kan den store Mængde i 1566 ikke skyldes et Tilfælde.¹⁰⁸⁾ Maalt med vor Tids Maalestok har Kobesætningen selvsagt været meget lidt ydende; i 1568 var Mejeriudbyttet saaledes kun 10 Tdr., d. v. s. godt 2400 Pund Smør, hvilket svarer til o. 42 Pd. pr. Ko. Det er unægtelig noget mindre end den jydsk Ko, der i 8 Aar gennemsnitlig præsterede 680 Pd. aarlig,¹⁰⁹⁾ men selv efter Datidens Forhold var Resultatet

¹⁰⁶⁾ Sorøbogen. I, 87 f.

¹⁰⁷⁾ Rigsarkivet: Gottorperarkivet Pk. 240.

¹⁰⁸⁾ Efter et nu i Kiel værende Inventar over en Række gottorpske Slotte, der godhedsfuldt er bleven mig meddelt af Arkivar Frk. Caroline Andersen.

¹⁰⁹⁾ Hejmdal. 1944 13/11.

ret sløjt. Efter de af Arkivar Peter Kr. Iversen foretagne Undersøgelser var den gennemsnitlige Ydelse af Besætningen paa Møgeltønderhus i Perioden 1603—51 68 Pd. pr. Ko, altsaa en Tredjedel højere. For at være fuldt retfærdig maa det dog nævnes, at paa Gram gav 1585 en Ko gennemsnitlig kun 50 Pd.¹¹⁰⁾ Mærkelig nok synes Studeholdet, der paa Møgeltønderhus var meget betydeligt, kun at have spillet en underordnet Rolle.¹¹¹⁾

Om Ladegaardens Tilliggende giver Jordebogen fra 1607 Besked. De indgravede „Kopler og Løkker“ og andre Marker, der var under Plov, var Nørremark, Truelsmark, Østerkoppel, Vesterkoppel, et lille Stykke Agerland ved Kalvehaven, et andet lille Stykke ved Ellumsø og endelig Paydamskoppel. Desuden havde den en Del nærmere specificerede Enge, der gennemsnitlig gav 600 Læs Hø, samt nogen „Hedegræsning“, som 1704 gik til „Usdam“, hvor Ellum Hede begyndte.¹¹²⁾ Det dyrkede Areal faldt i tre uligé store Indtægter („Schlege oder Innhemendt“), og almindeligvis kunde der aarlig saas 37 Ørter (46 Tdr. 2 Skpr.) Rug, 19 Ørter (28½ Td.) Byg og 3 Ørter (4½ Td.) Boghvede „undertiden mere, undertiden mindre“. Endelig saaedes der engang imellem 3 eller 4 Ørter (7½—10 Tdr.) Havre i Draved, hvorimod der ellers ikke var noget „Havreland“. Udbyttet angives 1579 til 6 Læster 7 Ørter og 2½ Skpr. Rug, d. v. s. 151 Ørter 2½ Skpr. = 189 Tdr. ½ Skp.; 3 Læster 7 Ørter og 11 Skpr. Byg = 79 Ørter 11 Skpr. = 119 Tdr. 7 Skpr.; 23 Ørter ½ Skp. Boghvede = 276½ Skpr. = 34 Tdr. 4½ Skpr.¹¹³⁾ F o r u d s a t at det dyrkede Areal

¹¹⁰⁾ Zeitschrift f. schleswig-holst. Gesch. 41. Bd. S. 244 — Sønderj. Aabøger. 1943 S. 77—78. Det kan i denne Sammenhæng nævnes, at Høhøsten 1568 var 780 Læs.

¹¹¹⁾ Efter den S. 104 trykte Oversigt for 1568—79 er det højeste Antal Stude, der sælges, kun 18 (1574), og for flere Aar opføres der overhovedet ingen. Jfr. Sønderj. Aarb. 1943. S. 80 f.

¹¹²⁾ »Løgum Kloster Amts Jordebog« 1704 (R. A.).

¹¹³⁾ Ved Omregning af Kornmaalene er her og senere benyttet en i Anledning af Skiftet efter Hertug Hans udarbejdet Regnskabsekstrakt for Løgumkloster Amt for Aarene 1568—79 (R. A. Kieler Aflev. A.

og Udsæden havde samme Størrelse som i 1607, vil dette altså sige, at Rugen og Byggen gav godt 4, Boghveden endog næsten 8 Fold. Hvor underligt det end kan lyde for en Nutidslandmand, maa et saadant Foldudbytte siges at være særdeles pænt. Paa Møgeltønderhus, hvor Jorden vel nok var bedre, gav Rugen saaledes i Aarene 1630—40 fra 5 til 1,6 Fold (gennemsnitlig lidt over 3) og Byggen fra 4,9 til 2,1 (gennemsnitlig $3\frac{1}{2}$).¹¹⁴⁾ Hvorledes Sædsiftet har været, ved vi ikke, thi fra de tre Indtægter kan sikkert ikke sluttes til Trevangsbrug. En hundrede Aar senere, hvor der var 5 Indtægter, idet den store Nørremark var bleven delt i tre, var det som almindeligt i Midtslesvig det saakaldte Græsmarksbrug. Sædsiftet var i tre efter hinanden følgende Aar Byg eller Boghvede, „Møntrug“ og „anden Kærvs Rug“, hvorefter Jorden hvilede i to Aar og aftøjredes med Køer og Heste.¹¹⁵⁾ Dengang havde

XX 2184), paa hvis Omslag er noteret, at 1 Læst er 24 Ørter »an aller Handt Korn«, 1 Ørte Rug, Byg, Boghvede og Havre henholdsvis 10, 12, 12 og 20 Skæpper samt med en anden, men samtidig Haand, at der gaar 8 Skpr. paa en Rendsborger Tønde, et Maal, der er noget mindre end en dansk Tønde, idet i 1683 100 danske Tønder var 112 Rendsborgtønder (Sv. Aakjær i Nordisk Kultur. XXX, 208). Bortset fra Læsten, der ellers i Regelen er 24 Tdr., svarer Omregningstallene for Ørter til de almindelige jyske, men afviger fra de f. ø. indbyrdes forskellige, der brugtes i den nærmeste Omegn, Tønder Amt og Møgeltønder Birk (Sv. Aakjær 1. c. S. 211, 215).

Avlens Størrelse i 1579 er taget fra de tilsvarende Beregninger, der efter et andet Forlæg delvis er offentliggjorte i Zeitschrift f. schlesw.-holst. Geschichte. 41. Bd. S. 245 f., hvor dog Rughøstens 16 Læster er en Skrivefejl for 6. Dette fremgaar af Sammentællingen S. 246 af Ladegaardens Avl, Tiendekornet og Landgilden, hvor Tallet 32 ikke som ment af Udgiveren skal rettes til 42, men er rigtigt, hvilket bekræftes ved en Sammenligning med de i Rigsarkivet værende Ekstrakter, hvor Ladegaardens Avl og Tiendekornet for alle Aar er slaaede sammen, ligesom i den i Zeitschrift S. 244 trykte Opgørelse for 1568, hvor Tiendekornet i Modsætning til 1579 ikke er specificeret.

¹¹⁴⁾ Sønderj. Aarb. 1943. S. 74. Der dyrkes ingen Boghvede. — Efter Jordebogen fra 1704 var Foldudbyttet i Løgumkloster By for Byg i gode, middels og daarlige Aar henholdsvis 5, 3 og 2 Fold, for 1. Kærvs Rug (»Møntrug«) 4, 3 og 2, for 2. Kærvs Rug 3, 2 og $1\frac{1}{2}$ Fold.

¹¹⁵⁾ Løgumkloster Amts Jordebog 1704. Jfr. Troels Fink, Udskiftningen i Sønderjylland. S. 37 f. — Møntrug er efter Fejlbergs »Ordbog over jyske almuesmaal« Betegnelsen for Rug efter Byg, og Navnet forklares her som den Sæd, der gav mest Mønt i Kassen.

Ladegaarden forøvrigt i lang Tid været bortforpagtet, i 1704 saaledes til Amtsskriveren og Husfogden, der udlejede Jorden i Smaaparcer. I hvert Fald 1607 synes den væsentlig at være bleven dreven ved Hoveri. I Jordebogen er der nemlig ved 11 Gaarde i Klosterby, en i Alslev og to i Tykskov (Abild S.) noteret „deit Houe Arbeit und Fohr (Ægt)“. Antallet af Hovbønder er dog saa ringe, at man maa formode, at de talrige Kaadnere, der som vi senere skal se, netop fandtes i Klosterby, har maattet tage en Haand med i Analogi med de Kaadnere, der boede paa den rene Bondejord. At dette har været Tilfældet, fremgaar da ogsaa af Jordebogen fra 1704, efter hvilken de foruden de sædvanlige Forbedelsespenge tillige betaler en Afgift for Hoveriafløsning.

Selvom det falder noget udenfor Æmnet, vil det dog være rimeligt her at se lidt nærmere paa Ladegaardens Nabo, *Flækken Løgumkloster*, eller Kloster som den jo hedder i daglig Tale.¹¹⁶⁾ Den nævnes vistnok første Gang 1546, da Hertug Hans udsteder et Lejdebrev for Hans Lausen i „Lemklosterbw“, der havde dræbt en Mand,¹¹⁷⁾ og af det to Aar yngre Skattemandtal erfarer vi, at der i „Closterdorp“ boede 6 Fæstere — 5 Mænd og en Enke — der alle ligesom deres Fæller betalte 8 Sk. i Frøkenskat. Givet er det altsaa, at Kimen til den nuværende Flække har eksisteret før Klosters Sekularisering 1548. Men paa den anden Side viser selve Navnet, at der ikke kan være Tale om en gammel Landsby, saaledes som det synes at have været Tilfældet med et Par andre „Klosterbyer“, Sæby eller Mariested, som den stundom kaldes efter det derliggende Karmeliterkloster, og Mariager ved Brigittinerklostret af samme Navn. Og da Cistercienserne netop

¹¹⁶⁾ Saaledes allerede 1567 (Brevbogen S. 18).

¹¹⁷⁾ Koncept i Hansborgarkivet XXXIX, 20 c. jfr. Brev af 1546 6/1 sstds. 29 f. — I Klosters Brevbog omtales den kun den ovenfor nævnte Gang.

lagde Vægt paa en isoleret Beliggenhed,¹¹⁸⁾ kan det heller ikke være en før Klosters Anlæggelse eksisterende Bondeby, der har skiftet Navn, som det var Tilfældet med Slemninge paa Lolland, hvor Erik af Pommern til „Bedste og Bestandelse“ for det Brigittinerkloster, der skulde bygges, ved et Kongebrev i 1416 lagde Grunden til den senere Købstad Maribo.¹¹⁹⁾

Antagelig tilhører Klosterby Middelalderens Slutning, men denne Antagelse hviler udelukkende paa et Skøn. Med Sikkerhed kan intet siges, ligesaa lidt som vi ved, hvorfor den er bleven anlagt, eller hvorfra den Jord er taget, der dannede det reelle Grundlag for dens Eksistens. Om Bymarkens Beliggenhed og Størrelse i senere Tid ved vi derimod god Besked, takket være Jordebogen fra 1704. Det hedder her, at Beboerne ikke havde deres Agerland i bestemte Indtægter (Schläge), men liggende paa tre Steder. For det første Ny-mark (Neufeldt) Østen for Flækken op til Landebys Fælled; den var „indtaget“ fra Heden og gav Hø, naar den ikke var under Plov. Dernæst Søndermark Sonden for Byen og stødende op til Favrbj og Ladegaardens Jord og endelig Nørre-mark, der stødte op til Landeby og Koldkaad, medens deres Fælleshede laa mellem Assit og Landeby.

I 1548 var der som nævnt 6 Gaarde i Byen, men næste Gang vi hører nærmere om den, nemlig i Jordebogen fra 1607, er Tallet steget til hele 19 af meget ulige Størrelse, saaledes som det fremgaar af Jordebogens Udsædsangivelse.¹²⁰⁾ Foruden et kun her forekommende Fænomen, en Halvandenggaard (1 $\frac{1}{2}$ Guet), hvis Udsæd dog kun var 155 Skpr. Rug, var der to Hel-gaarde paa 280 Skpr., to paa 120, en paa 110 og en paa 100 samt 12 Halvgaarde, alle med forskellig Udsæd der ligger mellem 67

¹¹⁸⁾ Den anden Cistercienserby Sorø havde intet med Klosteret at skaffe, men skylder det af Christian IV 1623 oprettede Ridderakademi sin Tilblivelse (Sorøbogen I, 307 f.).

¹¹⁹⁾ Repertoriet 1. R. Nr. 5607.

¹²⁰⁾ Ved Udsæd forstaaes her alt, hvad der kan saas i det dyrkede Areal.

Skpr. og en Bagatel paa 14. Det kan naturligvis tænkes, at Bymarken er bleven udvidet paa Ladegaardens Bekostning, men langt sandsynligere forekommer det mig, at der i Mellemtiden er sket en gennemgribende Udstykning af de 6 gamle Gaarde. Den samlede Udsæd 1607 er nemlig 1650 Skpr., hvilket jo paa det nærmeste svarer til 6 Gaarde à 280 Skpr.

Men foruden disse Bols mænd, som de kaldes i Jordebogen fra 1704, var der et andet og langt talrigere Befolkningselement: Kaadnerne og Indersterne. Selv om vi først møder dem, efter at Godset var blevet et hertugeligt Amt, har de dog sikkert været der allerede i Klostertiden at dømme efter Forholdene i det gamle Tønder Len. Thi naar 36 af de 61 Forbedelsesmænd, der efter en Jordebog fra 1543 fandtes i Lenets Gestherreder, har hjemme i det lille Højer Hrd., ligger det jo nær at henføre dem til selve Højer, den anden vestslesvigske Flække.^{120 a)} Efter Jordebogen fra 1607 var der ialt 33 Kaad med 45 Beboere, idet der i flere fandtes to, i et enkelt endogsaa 3 Husstande. Kaad er en ældgammel dansk Betegnelse for et Husmandssted. Kendt er Rydaarbogens Udbrud „Kothkarlæ waræ allæ gallnæ meth Kyluer“, der virker saa pudsigt midt i Aarbogens Klosterlatin.¹²¹⁾ Det er aabenbart Harmen over denne Underklasserejsning, der faar Naturen til at gaa over Optugtelsen, da den ukendte, men næppe altfor lavættede Cistercienserbroder 1256 skal notere Aarets vigtigste Begivenheder. At selve Amtsskriveren Wolf Kalund — den samme, der tre Aar senere blev henrettet som Anstifter af Mordet paa Borgmester Claus Esmarch i Aabenraa¹²²⁾ — opføres under Kaadnerne som Bruger af to Kaad, viser dog, at Navnet her har mistet sin oprindelige Betydning, og i samme Retning peger det, at tre andre har Navne, der kan betegne deres Erhverv som Kleinschmidt, Schomacker og Schnittker.

^{120 a)} Sønderj. Skatte- og Jordebøger. S. 274 f.

¹²¹⁾ Ellen Jørgensen, *Annales Danici*. S. 115.

¹²²⁾ Jfr. Sprogforeningens Almanak for 1945. S. 20 ff.

Den gamle Bondeby var ved at udvikle sig til Flække, og det er næppe tilfældigt, at Fæsteren af den mindste Halvgaard, den med de 14 Skæppers Udsæd, hedder Eskild Krudkremer, altsaa Urtekræmmer. Gennem den 100 Aar yngre Jordebog fra 1704 kan vi følge dens Vækst i Mellemtiden. Bolsmændenes Tal var saa nogenlunde det samme som i 1607, nemlig — Præstegaarden medregnet — 20 mod 19. Antallet af Kaadnere var derimod steget til det dobbelte: 91 mod 45, aabenbart ved en stærk Opdeling af Kaadene, hvor der nu skælnes mellem hele, halve, tredjedels, fjerdedels og ottendedels Kaad. Takket være Jordebogens Angivelse af hver enkeltts Erhverv ser vi tydelig, at Benævnelsen Kaadnere nu fuldstændig havde skiftet Karakter. Ligesom Kaadnerhusene kunde svinge fra statelige Bygninger paa en Snes Fag til usselige Hytter paa tre Fag, dækkede Ordet over saa vidt forskellige Bestillinger som Tjenestemænd (Husfogden, Amtsskriveren, to Sandemænd og Skytten), Apothekeren, Købmænd (4), Kniplingskræmmere (6), Haandværkere (30), Kniplersker (7) og Daglejere (30) foruden forskellige andre. Men selvom der mellem disse kun fandtes et Par Stykker, om hvem det direkte siges, at de levede af Landbrug, havde næsten alle de andre en Ko eller to, et Svin eller i hvert Fald et Par Faar, enkelte endog Heste. Det var aabenbart den samme Blanding af Byerhverv og Landbrug, som Kapellanen Kruckenburg i sin Skildring af Flækken fra 1797 karakteriserede med Ordene „die Hauswirtschaft ist überall ländlich“, Ord, der jo delvis har sin Gyldighed den Dag i Dag eller i hvert Fald til Slutningen af forrige Aarhundrede, hvor Benævnelser som Kaadnere og „Klosterkreet“ var i Brug¹²³⁾

Men under Kaadnerne var der et ligesaa talrigt Lag, nemlig Indersterne, der vel nok længe har eksisteret, men som det først 1704 er muligt at udskille som en særlig Klasse. Deres Antal var 92, hvoraf de 10 dog selv ejede Hus og rent er-

¹²³⁾ Schleswig-holstein. Provinzialberichte. 1797 II, 207—08. — Jfr. Hejmdal. 18/3 1944.

hvervsmæssigt ikke adskilte sig fra Kaadnerne; der var mellem dem baade en Købmand, en Kniplingskræmmer og 6 Haandværkere. Ogsaa mellem de øvrige møder vi enkelte Haandværkere, ligesom „Chirurgus“ og Amtmandens Huslærer kuriøst nok opføres under denne Kategori. Men det store Flertal var dog Daglejere eller Kniplersker, der boede til Leje, ikke mindst hos Kaadnerne, af hvilke flere havde Inderstehuse paa deres Grund.

Bortset fra Ladegaarden bestod det øvrige Gods af Fæstegaarde, om hvilke Jordebogen giver noget fyldigere Besked end vanligt i slige Protokoller. Foruden naturligvis om selve Fæsteafgiften — Landgilden — giver den nemlig tillige Oplysning om den paagældende Gaard er en Helgaard eller Halvgaard, om Udsædens Størrelse, ikke blot hvad der virkelig blev saaet, men tillige en beregnet Udsæd i Rug for al den Jord, der var under Plov,¹²⁴⁾ samt om hvormange Læs Hø hver Gaard kunde bjærge, noget der netop i denne Egn jo betød adskilligt. Endvidere gør den Rede for, om Bymarken er delt i Indtægter (Innehendt) og i saa Fald hvor mange, og for Antallet af Kaadnere i Byen. Der kan derfor være god Grund til at bringe det som Tillæg trykte Uddrag af Jordebogens Opgivelser om disse Punkter.

De godt 200 Gaarde, hvoraf Klostergodset efter Jordebogen bestod, falder efter denne i to Hovedgrupper: Helgaarde og Halvgaarde, „1 Guet, 1/2 Guet“. Den første og langt den største omfatter ialt 163 Gaarde, hvortil maa lægges Halvandengaarden i Klosterby. Af Halvgaarde er der 43, medens Gaarde af anden Størrelse kun forekommer rent undtagelsesvis (3 Treottingsgaarde, 2 Enottingsgaarde og 1 Kvartgaard). Antallet af Fæstere er dog langt større. Paa omkring Totredjedel af Helgaardene samt paa to Halvgaarde i Søgaard og

¹²⁴⁾ »Kan all sin Landt beseyen mit« eller »kan in sin Landt seyen« hedder det i Jordebogen.

Højer sad der nemlig flere Fæstere, gennemgaaende to pr. Gaard (95), paa 8 Gaarde dog tre, og paa en Gaard i Alslev endog fire „Gaardbrødre“, som de kaldtes. Mindst udbredt var det i Byerne i Slogs Herred samt i selve Klosterbyen, hvor der kun fandtes to Fæstere paa en af Byens 19 Gaarde. Men til Gengæld var der Byer, hvor det var gennemført til Bunds, saaledes Løgum og V. Terp, paa hvis henholdsvis 12 og 6 Gaarde der sad 24 og 12 Fæstere.¹²⁵⁾ Kun i ganske faa — ialt 7 — Tilfælde¹²⁶⁾ viser Navnene, at det er eller kan have været kødelige Brødre, paa en Gaard i Landeby sidder Moder og Søn sammen, paa en anden i Venemose en Fader og hans Børn. Men ellers er Navnene saa forskellige, at det i det højeste kan være Fætre eller endnu fjærnere Slægtninge. Hvorvidt der er Tale om selvstændige Brug med egne Bygninger, er ikke helt let at afgøre. Rent fiskalt opfattes Gaarden i hvert Fald som en Enhed, saaledes at Landgilden, selv hvor der som i Alslev sad fire paa én Gaard, regelmæssig opføres som ét samlet Beløb. Kun ved en Gaard i Løjtved med tre Gaardbrødre er den til en vis Grad specificeret, og i et Par Tilfælde (Gravlund og Maarbæk) er der for de henholdsvis 3, 3 og 2 Fæstere angivet, hvor stor en Brøkdel af Gaarden, der falder paa hans Lod. Men ogsaa her er Landgilden opført under ét, og det siges udtrykkelig, at Ejendommen er én Gaard (is 1 Guet). Naar jeg ikke desto mindre er mest tilbøjelig til at tro, at to eller flere Fæstere paa samme Gaard virkelig betegner lige saa mange selvstændige Brug, skyldes det de tidligere omtalte Regnskabsekstrakter fra 1568—79 i Rigsarkivet. Her hedder det nemlig i Ekstrakten fra 1579, at Godset bestaar af 55 hele og 238 halve Gaarde samt 13 „hvor tre bor paa én Gaard“, hvilket opsummeres som 55 + 119 + 13 „ful-

¹²⁵⁾ Jfr. J. Hvidtfeldts Redegørelse for de samtidige Forhold i Var-næs i Sønderj. Maanedskrift. 20. Aarg. S. 97—98.

¹²⁶⁾ I Alslev, Søgaard, Løgum, Bjerndrup, Tykskov (Tuxhouet) og Borg.

de“ Gaarde, altsaa i alt 187.¹²⁷⁾ Medens dette Tal rimer godt med, hvad der kan udlæses af Jordebogen, virker Forholdet mellem Hel- og Halvgaarde ved første Øjekast unægtelig højst besynderligt. Man fristes næsten til at tro, at Tallene er bleven ombyttede, da Jordebogen jo gav 163 hele og 43 halve Gaarde. Forklaringen er imidlertid sikkert den ganske simple, at de to Begreber er opfattet forskellig i de to Kilder. Som Helgaarde betegner Ekstrakterne nemlig kun Gaardene med én Fæster, medens Halvgaardene ikke blot er de i Jordebogen som saadanne opførte Ejendomme, men tillige alle de Gaarde, hvorpaa der sidder to Fæstere, altsaa ganske analogt med de 13 med tre Gaardbrødre, der direkte opgives som 13 Helgaarde. Læst paa denne Maade og under Hensyntagen til Forskydninger, der kan være sket i Mellemtiden, svarer Tallene i det hele og store til Jordebogen, der netop har 55 Gaarde med én Fæster.¹²⁸⁾ Ogsaa den Omstændighed, at det i Regnskabet siges, at der paa Godset findes 332 „Ildsteder“, tyder unægtelig i Retning af selvstændige Brug,¹²⁹⁾ da dette Tal jo netop er lig med det samlede Antal Fæstere.¹³⁰⁾

Godset bestod altsaa overvejende af Helgaarde, men efter den „beregnete Udsæd“, der jo staar i naturlig Relation til det dyrkede Areal, dækker dette Begreb over Ejendomme af meget forskellig Størrelse:

2	Gaarde	har	over	500	Skpr.	Udsæd
1	„	„	500--450	„	„	
2	„	„	449—400	„	„	
10	„	„	399--350	„	„	
13	„	„	349—300	„	„	
22	„	„	299—250	„	„	

¹²⁷⁾ Hele Gutern 55, Halve Gutern 238, Noch 13 Guter, dar drei uff ides Gudt wanen. Summa 187 fulle Guter, und sijn 332 Fuerstete.

¹²⁸⁾ Med Vestermølle dog 56.

¹²⁹⁾ Jfr. tillige Anm. 60, Side 50.

¹³⁰⁾ Efter Jordebogen fra 1704 maa Brugene absolut være delte, da der for hver Fæster gøres Rede for hans Bygninger og Besætning.

48	„	„	249—200	„	„
52	„	„	199—150	„	„
13	„	„	149—100	„	„
1	„		ikke ogeviet.		

Det er altsaa Gaardene med en Udsæd paa mellem 249 og 150 Skpr., der saa afgjort er de dominerende, og indenfor disse Grænser er atter Gaardene med 180 Skpr. Udsæd de hyppigste. Omregnet til Tønder svarer dette til en Udsæd mellem c. 19 og 31 henholdsvis $22\frac{1}{2}$ Td., og regner man som Skik og Brug var én Tønde Sæd til én Tønde Land, viser dette altsaa Størrelsen af det Areal, de havde under Plov.¹³¹⁾

Ganske den samme Ulighed i Gaardenes Størrelse gør sig gældende for Halvgaardene:

1	Gaard	har	150	Skpr.	Udsæd
18	„	„	149—100	„	„
15	„	„	99—50	„	„
9	„	„	49—14	„	„

Der er med andre Ord Halvgaarde, hvis Tilliggende er større end adskillige Helgaardes, medens der til Gengæld er et Par usselig smaa Gaarde med en Udsæd paa kun 14 og 15 Skæpper. Mest besynderlige er Forholdene, som vi ovenfor har set, i selve Klosterbyen.¹³²⁾

Uvist hvorfor opgiver Jordebogen ved Klosterby, Alslev, V. Højst og Nyby foruden de enkelte Gaarde tillige hvormange Bol, der var i Byen, nemlig 13, 11, 4 og 2.¹³³⁾ Da dette svarer til Antallet af Helgaarde + Summen af Halvgaarde, viser

¹³¹⁾ Naar dette ligger saa langt under Gennemsnitsstørrelsen for en Nutidsgaard, maa det jo erindres, at det udyrkede Areal (Enge, Fælleder og Heder) ikke er medregnet.

¹³²⁾ Det skal her bemærkes, at det af Jordebogen ikke er muligt at paavise et bestemt Forhold mellem Udsæd og Landgilde, samt at Gaarde med samme »beregne« Udsæd ikke sjældent svarer forskellig Landgilde.

¹³³⁾ Den ellers saa almindelige Inddeling i Ottinger — jfr. J. Hvidtfeldt anf. Sted S. 99 — bruges kun i ganske faa Tilfælde, hvorimod den træffes i ret gamle middelalderlige Dokumenter jfr. de ovenfor trykte Lister over Klostergodset.

det altsaa, at endnu paa denne Tid regnedes i Vestslesvig en Helgaard for et Bol. Men hvor stort var paa de Tider et Bol? Takket være Jordebogens Opgivelse af den „beregne Udsæd“ er vi i Stand til at kunne fastslaa det rent negative, at Beløbet dengang ikke var nogen konstant Størrelse, men at det varierede fra By til By. Som det direkte fremgaar af Udsædsoversigten og yderligere bekræftes af Jordebogsuddraget, var dette nemlig i høj Grad Tilfældet, naar man gaar ud fra Sætningen et Bol = en Helgaard. Men nu indenfor den enkelte By? Holder vi os alene til Birket, hvor Klostret jo var eneraadende, og hvor vi derfor kan være sikker paa, at Jordebogen omfatter alle Gaardene i den paagældende By, viser Jordebogsuddraget, at i 12 af Birkets 18 Byer eller Samlinger af Gaarde er Bolene, som man kunde vente, ens store, medens de derimod i de øvrige 6, og vel at mærke de største (Klosterby, Alslev, Ellum, V. Terp, Løgum og Løjtved) er ret varierende, saaledes at én bestemt Størrelse dog i Regelen er den hyppigst forekommende. Da Boltallet imidlertid for de to førstnævnte Byer godtnok svarer til Summen af Helgaarde og Halvgaarde, har Bolet her altsaa mistet sin oprindelige Betydning og er saa at sige stivnet som Betegnelse for Gaarde, man af os ukendte Grunde karakteriserede som Helgaarde uden Hensyn til deres indbyrdes Størrelsesforhold.

En nærmere Granskning af Udsæden i disse Byer gør det dog overmaade sandsynligt, undertiden fuldstændig sikkert, at ogsaa de oprindelig har bestaaet af lige store Gaarde eller Bol, saaledes som vi saa det for Klosterbyens Vedkommende, men at der i Tidens Løb har fundet en Sammenlægning eller Opdeling Sted. Nogle af Gaardenes Udsædsangivelse viser ved første Øjekast, at der er sket en Sammenlægning, men i andre Tilfælde er Forholdene ikke saa ligetil. Lærerig i begge Henseender er Jordfordelingen i Alslev, der foruden 3 Gaarde af forskellig Størrelse bestod af 6 Gaarde paa 210

Skpr.s Udsæd, en paa 420 og en anden paa 525. Her ser man straks, at de to sidste maa have „slugt“ henholdsvis 1 og 1½ Gaard af Normalstørrelsen.¹³⁴⁾ Men dividerer man Byens samlede Udsæd 3090 Skpr. med „Normaludsæden“ 210, faar man foruden 14 Helgaarde af denne Størrelse tillige en Rest paa 150. Noget bedre bliver Resultatet ved Klosterby, Ellum og Løjtved, der henholdsvis giver 6 Gaarde med 280 Skpr.s Udsæd og en Rest paa 30, 11 Gaarde paa 180 og en Rest paa 30 og 6 Gaarde af samme Størrelse samt en Rest paa 23. Alene ved V. Terp gaar Regnestykket helt op, idet vi i Stedet for 6 Gaarde af ulige Størrelse faar 6 Helgaarde og en Halvgaard à 180 Skpr., der aabenbart har været den almindeligste i denne Egn. Vi møder det nemlig ogsaa i den store By Løgum, der i Stedet for 12 tidligere har bestaaet af 13 Gaarde. Ganske vist faar vi ogsaa her en Rest paa 40 Skæpper, men dette kan forklares ved, at en af Gaardene efter Jordebogen ved Siden af sit egentlige Tilliggende har „lidt Kirkeland“.

Naar det tidligere er sagt, at Klostergodset foruden af Ladegaarden udelukkende bestod af Fæstegods, er dette ikke helt rigtigt. Af de i Jordebogen anførte Gaarde er der nemlig 5, der udtrykkelig betegnes som „frit Bondegods“, altsaa Selveje, nemlig Busholm, 1 Gaard i Alslev, 1 i Hejsel og 2 i Korup, og da Antallet af Klostergaarde i disse Byer er det samme som i 1548, maa de altsaa allerede dengang have tilhørt Klo-
stret.^{134 a)} For os lyder dette besynderligt, men i 16.—17. Aarh. var Forskellen mellem en „jordegen Bonde“ og en Fæster i det daglige Liv ikke synderlig stor, bestod væsentlig i, at Selvejerbondens Gaard gik i Arv, ligesom Landgilden ofte var

¹³⁴⁾ Jfr. Korup i Ravsted S. hvor der bl. a. er 3 Gaarde med en Udsæd paa 195 Skpr. og 2 med 390. Karakteristisk nok er begge de to sidste Selvejergaarde.

^{134 a)} Man fristes næsten til at tro, at det — bortset fra Alslev, er de samme Gaarde, som Klostret erhvervede i 1517 ved et Mageskifte med Hertugen (jfr. S. 74), der altsaa har ejet det noget vanskelig definerbare Begreb »Herligheden« over disse Gaarde.

noget mindre.¹³⁵⁾ Dette synes da ogsaa at have været Tilfældet med Klosters fem jordegne Bønder. Uagtet deres Gaarde hørte til de allerstørste — Busholm havde saaledes en beregnet Udsæd paa 595 Skpr., Alslevgaarden 525, de to Korupgaarde 390 og Gaarden i Hejsel 300 — laa deres Landgilde dog under de andre Bymænds.

Repræsenterede Selvejerne Toppen af „Klostertjernerne“, bestod Bundklassen af de talrige Kaadnere og Inderster, om hvilke vi dog først faar Besked, efter at Klostret var bleven et hertugeligt Amt. Da de to Kategorier betalte den samme Afgift til Hertugen, er de slaaet sammen i Regnskabsekstrakterne 1568—79, efter hvilke der fandtes 137 „Forbedelsesfolk“ i Amtet, og først Jordebogen fra 1607 sætter Skel mellem dem. Der var dengang ialt 82 Kaadnere, af hvilke de 45 som nævnt boede i Klosterby. Men ogsaa talrige andre Byer havde, som Jordebogsuddraget viser, Kaadnere, oftest kun et Par Stykker i hver By, i Skærbæk dog hele 6. De betalte en fast aarlig Afgift „Forbedelsespenge“, der regelmæssig var 8 β, men som dog kunde stige til 24, hvis de havde Eng, hvad der i Klosterby var Tilfældet med 5. Bortset fra denne By, hvor Forholdene jo var af en særlig Art, maa Kaadnerne, der i mine unge Dage i Sundeved var Fællesnavnet for de faste Daglejere, der arbejdede paa Herregaardene, have været Husmænd, der drev et mindre Landbrug, men jævnsides hermed arbejdede for Bonden paa den Gaard, paa hvis Jord de ofte boede. I 1577 klager saaledes de til Refsø henlagte Bønder over, at de Kaadnere, nogle af dem havde boende, og som foruden de 8 β, de betalte Hertugen, gjorde Hoveri til de paagældende Gaarde, nu ogsaa skulde gøre Hovtjeneste til Refsø.¹³⁶⁾ Modsat Kaadnerne maa Indersterne for at tale moderne vel nærmest karakteriseres

¹³⁵⁾ Jfr. J. A. Fridericia i Hist. Tidsskrift. 6. R. II, 493. — Men til Gengæld var den jordegne Bonde modsat Fæsteren ikke fritaget for de almindelige Skatter.

¹³⁶⁾ Supplik af 6/8 1577 i Hansborgarkivet XXXIX, 29 l.

som Indsiddere eller „jordløse Husmænd”. Ogsaa de betalte 8 B i Forbedelsespenge, og som vi saa i Redegørelsen for Forholdene i Løgumkloster, er Grænsen mellem de to Kategorier ret flydende. Blot saa meget kan siges, at Indersterne maa have været et mere ustabil Element. I 1607 fandtes der 101 paa hele Godset, men efter hvad Jordebogen oplyser i sin Rekapitulation, svingede Antallet fra Aar til Aar, „alt eftersom de dør eller rømmer”.

Hvormeget fik nu Klostret ud af sit Gods?

For selve den egentlige Klostertid tier Kilderne ganske, men helt paa bar Bund staar vi dog ikke. Regnskabsekstrakterne fra 1568—79 giver nemlig ikke blot Besked om de samlede Indtægter, men ogsaa om de mangehaande Bestanddele, hvoraf de var sammensatte. Som Skik og Brug i Tidens Lensregnskaber faldt disse i to store Grupper: Visse og uvisse Indtægter. De sidste bestod væsentlig af Sagefald d. v. s. Retsbøder, der tilfaldt Klostret i Kraft af dets Birkeret, Indfæstning og Indtægten ved Salg af Stude m. m., altsaa Faktorer der ganske naturligt svingede fra Aar til Aar, og af hvilke den sidste for Løgums Vedkommende ikke stammer fra Fæstegodset men fra Klostrets egen Ladegaard. De visse Indtægter var Bøndernes Fæsteafgift, Landgilden, og selv om den i ældre Landbrugshistorie næsten som en Trossætning hævdede Paa-stand om Landgildens Uforanderlighed ikke helt holder Stik, er der alligevel noget om den. I hvert Fald paa denne Tid og i denne Egn, har den i det hele og store en saa konstant Karakter, at det maa være tilladeligt fra Forholdene i 1568 at slutte tilbage til Tiden før 1548.

Landgilden, der endnu i alt væsentlig ydes i Naturalier, bestod efter Ekstrakten fra 1568 af følgende Poster, hvor Kor- net for Nemheds Skyld er omsat til det sædvanlige Maal, Ørten.

Aarlig Pligt		291 Mk.	4 Sk.
Tørvepenge fra Frøs Herred		8 „	12 „
Foderpenge for 9 Tyre 9 Gld.	=	13 „	8 „
Rug	279 Ørter à 10 Skpr.	= 348 Tdr.	6 Skpr.
Byg	92½ „ à 12 „	= 138 „	6 „
Havre	128 „ à 20 „	= 320 „	
Mel fra 2 Møller	59 „ à 10 „	= 73 „	6 „
Smør 1 Læst 5½ Tdr.		= 17½ „	
Magre Svin		203 Stkr.	
eller en Ørte Byg pr. Styk		= 304 Tdr.	4 Skpr.
Faar		11	
Lam		48	
Gæs		160	
Høns		316	
Æg		17 Snese	

Desuden maatte hver Helgaard yde 10, hver Halvgaard 5 Læs Tørv til Teglgarden. Blot for de fjærntliggende Gaarde i Frøs Hr. var Ydelsen, som anført ovenfor, erstattet med en Pengeafgift.

For Hovedposternes Vedkommende falder disse sammen med Jordebogens. Men sammenholder man dennes Opgivelser om hver enkelt Gaards Udsæd med Landgilden, er der et Par Forhold, der straks falder i Øjnene og hver paa sin Maade kaster et skarpt Lys over dens hele konservative Karakter. Det ene er Misforholdet mellem Havreudsæden og Havrelandgilden. Af de tre Kornsorter Rug, Byg og Havre — Hvede dyrkedes overhovedet ikke — spiller Havren nemlig en ganske underordnet Rolle i Driften. Den dyrkes kun paa ca. en Femtedel af Klostergaardene, ialt paa 42, der væsentlig ligger i Højer, Abild, Daler, Brede, Skast og Mjolden Sogne, og den samlede Udsæd beløber sig kun til 22 Ørter og 1 Skæppe (441 Skpr.), hvorimod Landgilden andrager 5 Læster 9 Ørter og 7½ Skp. (2587½ Skpr.). Det vil med andre Ord sige, at for overhovedet at kunne præstere dette Kvantum maatte man avle næsten 6 (5,9) Fold, og saa blev der endda intet tilovers til Udsæd endsige til Foder for den meget store Hestebestand, Tidens svære Hjulpløve gjorde til en Nødvendighed. Men et Foldudbytte af denne Størrelse ligger paa denne Egn helt udenfor Mulighedernes Grænse. Paa Møgeltønderhus er Gennemsnittet i Aarene 1630—40 »en Kende over 2 Fold«, og paa den langt bedre Jord i Varnæs regnede man 1704 med henholdsvis 5, 3½ og

2 Fold, som bedste, middelgod og daarlig Høst.¹³⁷⁾ Hertil kommer endvidere den Ejendommelighed, at Havren indgaar i Landgilden for adskillige Gaarde, hvor den slet ikke dyrkes.

Landgildens Størrelse viser, at Havren engang maa have været dyrket i langt større Udstrækning, men i hvert Fald 1607 — og antagelig adskillig tidligere — maa Havrelandgilden enten have været ydet i Penge eller i andet Korn. Sikkert dog ikke i Boghvede, der jo overhovedet ikke forekommer mellem Landgildens Poster, hvorimod den i Driften har en langt større Udbredelse end Havren, lad saa være at den enkelte Gaards Udsæd ikke er synderlig stor. Vi møder den nemlig paa ca. Totredjedele af Klostergaardene, medens kun 70 Gaarde ikke havde deres Boghvedeaager. Den Omstændighed, at den ikke dyrkes paa 18 af de 42 »Havregaarde«, tyder sammen med, hvad vi ellers ved, paa, at den paa de magreste og letteste Jorder har fortrængt Havren. Men Boghveden var dengang ikke gammel i Gaarde her i Landet. Først ved Midten af 16. Aarh. begyndte aabenbart Dyrkningen af denne nu næsten forsvundne Kuturplante, hvis skønne, lyserøde Blomsterkvaste var en Fryd for Øjet og Lugten, og lad mig tilføje — for Bierne! Den har derfor ikke sat sig Spor i de fra Fædrenes Tid nedarvede Landgildeafgifter, ligesom Bønderne en Tid lang haardnakket vægrede sig ved at betale Tiende af den.¹³⁸⁾

Størrelsen af de uvisse Indtægter, angivet i den i Hertugdømmerne gængse Mønt, lybske Mark à 16 Sk. à 12 Pg. fremgaar af omstaaende Tabel.

For de tre første Posters Vedkommende, der med Sikkerhed kan siges at stamme fra Fæstegodset, er Gennemsnitsbeløbet 1079 Mk., ikke blot i sig selv, men ogsaa i Forhold til visse Indtægter en ganske antagelig Sum.

Takket være de Priser, der ved Hertugdømmernes Deling 1544 ansættes for Landgildens brogede Mangfoldighed af Korn og Smør, Gæs og Høns, er vi nemlig i Stand til at kunne beregne dennes o m t r e n t l i g e Værdi i Penge. Alle tre Kornsorter anslats dengang til 1 Mk. pr. Ørte — man huske dette ældgamle Kornmaals forskellige Størrelse for de enkelte

¹³⁷⁾ Sønderj. Aarb. 1943. S. 74 — Sønderj. Maanedsskrift. 20. Aarg. S. 103.

¹³⁸⁾ Om Boghvedens Indtrængen jfr. min lille Meddelelse i Sønderj. Aarb. 1902. S. 30 f.

	Samlet Indtægt		Deraf for								
			Sagefald		Ind- fæstning		Forbe- delses- penge		Stude- salg	Antal solgte Stude	
1568	1388	12	509	7	420	8	58	8	312	12	
1569	1328	10	386	14	408		57		312	12	
1570	1089	12	475	8	217	3	58	8	186	8	
1571	1221	5	357	4	383		61	8	300	12	
1572	1255		322	1	331	9	57		188	8	
1573	1256		472	4	573	8	61		—	—	
1574	2038	9	629		658		59		504	18	
1575	982	12	411	4	422		60	8	—	—	
1576	1694	6	936	2	506		70		—	—	
1577	1986	11	796		746		66		208	8	
1578	1427	2	622	12	381		67	8	— ¹⁾	—	
1579	1850	12 ^{1/2}	794	10	450		68	8	384	16	
I Gennem- snit	1460		559	6 ^{1/2}	458	1	62		199	15	

¹⁾ 228 Mk
for Føl
og
Hopper

Kornsorter — en Td. Smør til 12 Mk., en Td. Honning 7^{1/2},
et Svin 1^{1/2}, et Faar 8 Sk., et Lam 4 Sk., en Gaas 2 Sk., en
Høne 4 Pg. og en Snes Æg 6 Pg.¹³⁹⁾ Efter denne Værdiansæt-
telse, der vel nok som almindelig ved Søskendskifter ligger
noget under Priserne i Handel og Vandel, faar vi følgende:

Aarlig Pligt	291 Mk.	4 Sk.
Tørvepenge	8 „	12 „
Foderpenge	13 „	8 „
Rug	279 „	
Mel	59 „	
Byg	92 „	8 „
Havre	128 „	

¹³⁹⁾ Jfr. Zeitschrift. 41. Bd. S. 219.

Smør	210	„	
Honning	26	„	4 Sk.
Svin ¹⁴⁰⁾	304	„	8 „
Faar	5	„	8 „
Lam	12	„	
Gæs	20	„	
Høns ¹⁴¹⁾	7	„	14 „
Æg	2	„	4 „
Tørv ¹⁴²⁾	ca. 107	„	
Summa	ca. 1567	Mk.	6 Sk.

Lægges hertil de 1079 Mk. fra de uvisse Indtægter, bliver den samlede Indtægt af Fæstegodset altsaa ca. 2646 Mk. eller lige saa mange Ørter Rug, hvilket svarer til ca. 3300 Tdr. Til Sammenligning kan anføres, at Sorø Klosters samlede Landgildeindtægter 1568 er 6332 Tdr.¹⁴³⁾ Det maa dog straks siges, at Landgildeindtægterne kun havde denne Størrelse, naar alt Godset var „besat“, d. v. s. bortfæstet, saaledes som det efter Jordebogen var Tilfældet 1607. Thi hører det uhyggelige Fænomén „øde Gaarde“ d. v. s. Gaarde uden Fæstere navnlig hjemme i 17. Aarh. med dets talrige Krige og stedse stigende Skattetryk, har det sikkert ikke været ukendt i tidligere Tider.

Men Fæstegodset var jo ingenlunde Klosters eneste Indtægtskilde. Rent bortset fra de Gaver, det sikkert har modtaget, men om hvis Størrelse vi af gode Grunde intet kan sige, var der selve Klostermøllerne, der gennemsnitlig indbragte godt 113 Ørter Mel (Rug) og 23 Ørter Malt,¹⁴⁴⁾ samt Ladegaarden og Tienden. I Modsætning til Landgilden maatte Udbyttet

¹⁴⁰⁾ I St. f. Svinene kunde Fæsteren give 1 Ørte Byg, hvad han vel nok har foretrukket, da dennes Værdi kun var $\frac{2}{3}$ af et Svins.

¹⁴¹⁾ Beregnet efter Taksten for Tønder Amt.

¹⁴²⁾ Taksten 1544 har ingen Tørvepris. 1579 sættes Læsset til $1\frac{1}{2}$ Sk., men har ligget lavere 1544, da der i Mellemtiden er sket en betydelig Prisstigning (jfr. Zeitschrift. 41. Bd. S. 219—20). Læsset er derfor her sat til 1 Sk.

¹⁴³⁾ Sorøbogen. I, 129—30.

¹⁴⁴⁾ I Ekstrakterne kaldes de to Møller »Walck«mølle og »Backhus«mølle. Den sidste nedlægges 1574.

af disse to sidste Indtægtskilder selvfølgelig være stærkt svingende, da de jo begge rettede sig efter Høstens Udfald. Den nedenstaaende Tabel, der er uddraget af Regnskabssekstrakterne 1568—79, giver os den samlede Indtægt af Tienden og Ladegaardens Avl og Mejeribrug, der gennemsnitlig aarlig kan anslaaes til 577 $\frac{1}{2}$ Mk.

	Rug			Byg			Havre			Boghvede			Tdr. Smør
	L.	Ørt.	Skp.	L.	Ørt.	Skp.	L.	Ørt.	Skp.	L.	Ørt.	Skp.	
1568	11	23	4	5	1	3	5	13		9	9		10
1569	11	2	5	5	2	3	4	9		9	5		9 $\frac{1}{2}$
1570	15	19	2	6	21	3	3	3		9	8		8
1571	17	0	2	4	19	10	1	1		16	4		9
1572	15	18	8	7	9	6	7	16		22	3		10
1573	10	9	3	7	8	3	1	10		1	1	2	10
1574	17	14	9	5	21	4 $\frac{1}{2}$	1	16		15	6		10
1575	10	11	5	7	23	5	—	—	—	1	6	—	8
1576	16	23	1	5	7	9	2	5		4	2		10
1577	9	4	2	3	21	5	4	10		17	11		8
1578	13	5	9	5	11	1	2	12		5	1 $\frac{1}{2}$		8
1579	12	21	7	6	12	3	3	15		1	11	7 $\frac{1}{2}$	9
Gennemsnit	12	16	9	5	23	11 $\frac{1}{12}$	3	7 $\frac{1}{2}$		16	8 $\frac{11}{12}$		9 $\frac{3}{24}$
Gennemsnit i Ørter og Skæpper	304	—	8 $\frac{11}{12}$	143	—	11 $\frac{1}{12}$	3	—	7 $\frac{1}{2}$	16	—	8 $\frac{11}{12}$	

Hvor stor en Andel, der falder paa de to Faktorer, ved vi kun for et enkelt Aar (1579), da de for Kornets Vedkommende var nøjagtig lige store. Tienden gav nemlig 6 Læster, 14 Ørter og 4 $\frac{1}{2}$ Skpr. Rug, 3—10—4 Byg, 0—3—15 Havre og 0—12—7 Boghvede, bortset fra Skæpperne altsaa tilsammen 255 Ørter Korn eller efter Taksten fra 1544 lige saa mange lybske Mk., medens Ladegaardens Kornavl som før nævnt var 254 Ørter. Det kan naturligvis ikke afgøres, om dette Forhold

har været konstant, men alt for store har Udsvingene næppe været; baade Ladegaarden og de tiendepligtige Gaarde laa jo i samme Egn, maatte altsaa have samme Vejrlig og vel ogsaa Jord af samme Kvalitet.¹⁴⁵⁾

Omregnet i Penge efter Taksten fra 1544 androg de samlede Indtægter beregnet efter Gennemsnittet i Aarene 1568—79 følgende Beløb:

Landgilden	1567 Mk.
Andre Indtægter af Godset	1079 „
Tienden, Ladegaardens Avl og Mejeriprodukter	577 ¹ / ₂ „
Salg af Stude m. m. fra Ladegaarden	389 „
Klostermøllen	136 „

tilsammen altsaa 3748¹/₂ Mk., svarende til ca. 4685 Tdr. Rug
Selv om det naturligtvis ikke passer paa Mark og Skilling, regner man da næppe meget fejl ved at anslaa Klosters aarlige Indtægt i dets sidste Dage til et lignende Beløb.

Uvilkaarlig spørger man nu sig selv, hvortil man egentlig brugte alle disse Penge og Naturalier. Selvom den strænge og simple Livsførelse fra Ordenens ældre Dage efterhaanden var bleven afløst af en mere behagelig Tilværelse, kunde Munkene dog umulig gøre Kaal paa det hele. Ganske vist ved vi ikke, hvor stort deres Antal var, men over en Snes Stykker har der næppe været. I hvert Fald i Middelalderens Slutning var et stort Landkloster imidlertid noget andet og mere end et Munkebo, langt snarere maa vi forestille os det som en Herregaard og det ikke af de smaa. Lægbrødrene, der i den gamle Tid havde skaffet Klostrene den nødvendige Arbejdskraft, var forlængst en Saga blot. I deres Sted var traadt et betydeligt

¹⁴⁵⁾ Senere hen er Tienden langt mindre. I 1607 andrager den, »naar Kornet er givtigt«, kun 110 Ørter Rug, 46 Byg, 2¹/₂ Havre og 3 Boghvede altsaa 161¹/₂ Ørter og ydes foruden af Nr. Løgum Sogn kun af Svanstrup og Kummerlev i Brede Sogn. Daler er vel som nævnt gaaet tabt ved Reformationen og Spandet i Tørninglen ved Delingen efter Hertug Hans, men hvor Resten af Brede Sogns Tiende er bleven af, kan næppe afgøres. Mulig er den dog efter Klosters Ophævelse atter gaaet til Præsten og Kirken.

lejet Folkehold, der alle skulde have Kost og Løn, hvortil for adskillige, om ikke alle, ogsaa hørte Klæder. I Sorø, der fortsatte sin Tilværelse langt over en Menneskealder efter Reformationen, og hvor Forholdene takket være bevarede Regnskaber er godt kendte, havde Abbeden saaledes 4—5 „Drenge“, d. v. s. Pager eller Tjenere til sin Opvartning, Køkkenpersonalet talte ikke mindre end 8 Mand, og alt ialt var der dengang (i 1560'erne) en 100 Mand i Klosters Brød, rent bortset fra Munkene.¹⁴⁶⁾ Saa storslaaede har Forholdene sikkert ikke været i Løgum, men ogsaa her var Abbeden jo dog en Prælat af Rang, der har krævet et standsmæssigt Underhold, og helt lille var Klosters Bedrift, som vi tidligere saa, jo heller ikke. Men foruden hvad der gik med til Klosters faste Beboere og rejsende Godtfolk af Stand, mod hvilke der udvistes stor Gæstfrihed, maa vi regne med den udstrakte Godtgørelse, der hørte til Ordenens faste Pligter. Hvor omfattende denne kunde være, fremgaar af, at i et fransk Kloster uddeltes der hver Uge til Fattige 2100 Brød ved Porten, og for atter at ty til Sorø var det her lige til Svenskekrigene i Midten af 17. Aarh. Skik og Brug, at Betlere og andet Fattigfolk i Hundredvis bespistes hver Skærtorsdag; et enkelt Aar stiger Tallet endog til 1100.¹⁴⁷⁾ Noget maa jo ogsaa være gaaet med til Vedligeholdelse af Kirken og Klosteret, selv om dette just ikke var Middelalderens stærke Side, og endelig var der i Middelalderens sidste Tid de ekstraordinære Skatter og Paa-læg. Men trods alt viser de store Godskøb omkring 1500, at der til Tider har kunnet opspares et betydeligt Overskud.

III. Klosters sidste Dage.

Da Reformationen i 1520'erne naaede Sønderjylland, gik det haardt ud over Tiggermunkene og deres Klostre i Byerne.

¹⁴⁶⁾ Sorøbogen. I, 10—11.

¹⁴⁷⁾ Ortved, Cistercienserordenen og deres Klostre i Norden. I, 105 f. — Sorøbogen. I, 350.

Begyndelsen skete i Flensborg, hvor Borgerne 1528 udjog Graabrødrene, tilskyndet af Rigshofmesteren Mogens Gjøe, „alle Lutheraneres Fennikedrager“ som Poul Helgesen kalder ham. Noget lignende skete samme Aar i Slesvig og Husum, og 1530 kom Turen til Tønder. Herreklostrene gik derimod foreløbig Ram forbi. Indtil en almindelig Reformation havde fundet Sted i det romerske Rige og Danmark, fastsloges det 1533 i Hertug Christian (III's) Stadfæstelse af Hertugdømmernes Privilegier, at „med Land- og Jomfruklostrene skal det blive ved det gamle“. Ikke mindst disse sidste maatte jo staa Adelens Hjerte nær som Forsørgelsesanstalter for deres ugifte Døtre! Ingen skulde nødes til at forlade Klostrene, hvorimod de Munke, der ønskede det, frit kunde drage bort. De der blev tilbage, skulde stadig bære Ordensdragten og være dens Regler lydige, men hvis alle ønskede det, vilde Hertugen beskikke dem en Prædikant, altsaa en luthersk Præst. Det var saa noget nær de samme Bestemmelser, der gentoges i den for Kongeriget 1537 udstedte lutherske Kirkeordinans, som det havde været Meningen ogsaa skulde gælde for Hertugdømmerne. Dette strandede dog paa Landdagens Modstand, og først 1542 lykkedes det Christian III at faa dennes Tilslutning til en noget ændret Kirkeordning.¹⁴⁶⁾ I denne fandtes imidlertid ingen Bestemmelser om Klostrene, antagelig fordi Kongen overfor dem havde handlet paa egen Haand. I sin Stadfæstelse af Løgums Privilegier fra 1524 havde Frederik I udtalt, at han ikke vilde overantvorde nogen Klostret i Befaling, men „efter gammel Sædvane holde det til vor og vore Arvingers egen Nytte og Bedste“ (171), et Tilsagn, der aabenbart er fremkaldt ved, at man allerede paa de Tider i Kongeriget var begyndt med at forlene Adelsmænd eller Prælater med Klostrene.¹⁴⁶⁾ I en nogen anden Form gentoges dette i et Værnebrev for Abbeden

¹⁴⁶⁾ Sønderjyllands Historie. II, 334—42. Jfr. Ny kirkehist. Samlinger II, 737 f.

¹⁴⁶⁾ Jfr. Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd. S. 144 f.

fra 1539, hvori det hed, at han ikke skulde staa til Rette for nogen anden, „det være da for os selv eller vor Amtmand i Tønder“ (174). Muligvis kan dette ogsaa staa i Forbindelse med, at Abbeden i Sorø 1538 havde faaet overdraget Tilsynet med de endnu eksisterende Cistercienserklostre, mellem hvilke dog hverken Løgum eller Ryd Kloster nævnes.¹⁵⁰⁾ Deres aarhundredgamle Forbindelse med Søsterklostrene i Danmark var nu brudt, ganske som Slesvigs Bispedømme et Par Aar efter gled bort ved den sidste katholske Biskop Godske Ahlefeldts Død 1541.

I 1540 stadfæstede Christian III Klostrets Privilegier „i alle Punkter, Ord og Artikler“ i et Brev, der saa nogenlunde ordret svarer til Faderens Privilegiestadfæstelse fra 1524. Her som der tales der om „den synderlige Gunst og Naade, han nærede mod Abbed, Prior og det menige Konvent“ (172—73). Men allerede Aaret efter rettedes der et nyt Slag, om ikke mod selve Klostret saa dog mod den gamle Lære, der vel nok stod for dets Beboere som den ene rette. I Lighed med hvad der samtidig skete med de holstenske Klostre, fik nemlig Præsterne i Flensborg Befaling til efter en dem tilstillet, meget udførlig Instruks at gennemføre „en kristelig Reformation“ og Kirkeordning. Instruksens Hovedpunkter gik ud paa, at Abbeden skulde være Fyrsterne d. v. s. Kongen og hans Brødre — huld og tro, holde Bygningerne ved Magt og ikke uden Tilladelse afhænde noget af Godset, men tværtimod efter Ævne forbedre det. Som det var bestemt i Kirkeordinansen af 1539, skulde han holde en Læsemester, der kunde udlægge den hellige Skrift og uddanne de fromme og lærde Præster, hvormed Klostrene skulde betjene de Kirker, de ejede. Hvad Guds-tjenesten angik, skulde man holde sig til en bestemt Ordning — vistnok den af Reformatoren Bugenhagen udarbejdede — og aflægge alle pavelige og ukristelige Ceremonier, og Brødrene

¹⁵⁰⁾ Sorøbogen. I, 116—17.

ne stod det frit at forlade Klostret. Til Gengæld vilde Fyrsterne holde Klostrene ved Magt og lade dem nyde deres Rente, ligesom Abbeden maatte indtage saa mange Munke, som Klostret kunde underholde.¹⁵¹⁾ I det hele og store blev der herved gennemført en lignende Ordning som i de kongerigske Herreklostre. I en Række af de største af disse fortsattes Klosterlivet i den nye Skikkelse omend mere og mere afsvækket en Tid lang endnu. I Øm og Esrom saaledes til 1560, i Vitskøl til 1563, i Sorø og Antvorskov til 1580 og i Ringsted endog til 1592.¹⁵²⁾ De lededes stadig af en Abbed eller Prior, der aldrig som Lensmændene var adelig, men en „lærd“ Mand, altsaa en Theolog. Men han udnævntes af Kongen, og praktisk talt var alle disse Klostre Len, hvis Overskud gik til Kongens Kasse.

Udviklingen i Løgum artede sig noget anderledes. Da den sidste Abbed Morten Iversen døde i Ribe i Efteraaret 1548,¹⁵³⁾ fik han ingen Efterfølger, men Klostret selv bestod alligevel i en Aarrække. Kun glimtvis faar vi Besked om, hvorledes Forholdene nu var ordnede. I et Brev fra 1552 angaaende en Gaard i Brede, som Wulf Pogwisch i sin Egenskab af Lensmand paa Trøjborg søgte at drage fra Klostret ved en Omrebning, hedder det, at denne Foranstaltning var sket uden Viden, Vilje eller Tilladelse af Christoffer Rantzau — da Amtmand i Tønder — „als Vorweser des Closters“.¹⁵⁴⁾ Denne Benævnelse maa svare til det danske „Forstander“, og hans Stilling har antagelig været den samme, som den, der kendes fra enkelte danske Klostre: Dalby i Skaane, Hundslund, nu Dronninglund i Vendsyssel og Gudum i Vestjylland, i Spidsen for hvilke der 1530—31 kom til at staa en Adelsmand som For-

¹⁵¹⁾ Sejdelin, Diplomatarium Flensborgense. II, 303 og Ny kirkehist. Samlinger II, 745—50.

¹⁵²⁾ Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd. S. 148 ff.

¹⁵³⁾ I et Brev af 1548 14/11 omtales han som nylig død. Hansborgarkivet XXXIX, 29c.

¹⁵⁴⁾ Hansborgarkivet XXXIX, 29c, 268. Jeg skylder Arkivar Hvidtfeldt Tak for denne Henviisning.

stander.¹⁵⁵⁾ Her var han valgt af Klostret selv enten paa Livstid eller for et bestemt Aaremaal, og muligvis har det samme været Tilfældet i Løgum; den Omstændighed, at Abbed Mortens Død ikke har sat sig Spor i Hertugens ellers saa indholdsrige Brevbøger, kunde jo nok tyde herpaa. Men i hvert Fald var der stadig Munke i Klostret, thi i det samme Brev omtales det, at Klosters Prior er optraadt paa dets Vegne. Og endnu ved Landdagen 1564 i Anledning af Hans d. yngres Hylding giver Klostret Møde, er altsaa stadig bleven betragtet som en selvstændig Institution ikke som et Amt.¹⁵⁶⁾ Det falder da ogsaa godt i Traad hermed, at først 1568 møder vi en Amtmand for Løgumkloster.¹⁵⁷⁾ Men omend ikke retslig saa dog faktisk havde Klostret fra Abbed Mortens Død været et Amt. Det fremgaar direkte af, at dets Skriver fra 1549 aflægger Regnskab for Hertugen, indirekte tillige af, at det er Hertugen, der tager Affære ved Generhvervelsen af det til Wulf Pogwisch solgte Gods, jfr. Side 51. Naar man som hidtil er gaaet ud fra, at det blev sekulariseret 1548, er dette altsaa kun formelt ikke reelt urigtigt.

Til Slut blot et Par Ord om de gamle Klosterbygningers Skæbne.¹⁵⁸⁾ De synes foreløbig at være bleven staaende, men indrettes nu til andet Formaal, nemlig til Bolig eller rettere Aftrædelsrum for Hertugen og Amtmanden. I et desværre yderst kortfattet Inventar fra 1566¹⁵⁹⁾ nævnes saaledes bl. a.: Hs. fyrstelige Naades Kammer, Amtmandens Kammer, Skri-

¹⁵⁵⁾ Kr. Erslevs anf. Værk. S. 145, 159, 162.

¹⁵⁶⁾ Ipsen, Die alten Landtage d. Herzogthümer Schleswig-Holstein. S. 13 Anm.

¹⁵⁷⁾ Efter godhedsfuld Meddelelse fra Arkivar Frk. Caroline Andersen foreligger der ingen Bestalling for ham. Muligvis er han bleven udnævnt 1566, thi fra dette Aar hæves der et Inventar, og Optagelse af sligt fandt regelmæssig Sted ved et Embedsskifte.

¹⁵⁸⁾ Om Klostret se f. ø. V. Lorenzen, De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie. S. 83 ff. og Grundplanen S. 64.

¹⁵⁹⁾ R. A. Gottorper Ark. Pk. 240.

verens Kammer, Junkernes Kammer, Kancelliet og Sølvkammeret, foruden naturligvis Køkken og Kælder, Vinkælder og Bryggers.

I Tidens Løb viste de gamle Bygninger sig dog for upraktiske. Allerede i det S. 187 anførte Inventar fra 1587 omtales en ellers ukendt Bygning, „det nye lange Hus“, og 1614 opførte Hertug Johan Adolf den endnu staaende Dommerbolig m. m., „e Slot“, som den kaldes i daglig Tale, hvor Amtmanden residerede i Stuen, medens første Sal synes at have været forbeholdt Hertugen, naar han gæstede disse Egne. Nu ser det lidt afpillet ud, men oprindelig var det en særdeles statelig tofløjet Bygning med to Trappetaarne mod Syd, af hvilke det ene stod i Hjørnet mellem Hovedfløjen og en nu næsten helt nedrevet Vestfløj. Ved denne Lejlighed maa Klosters Vestfløj vel være blevet nedbrudt. Naar Sydfløjen forsvandt, vides ikke; sandsynligvis er det dog sket samtidig, og i hvert Fald vises den ikke paa en i Rigsarkivet bevaret Plan fra 1767. Efter denne stod der nemlig ikke mere af Klosteret end nu omstunder, altsaa de nordligste Totredjedele af den ved Midten af 13. Aarh. opførte Østfløj. Dennes sydligste Del med den pompøse Brødrehal var alt da erstattet med en enetages Bygning, der tjente som Tørvelade. Og ilde blev der handlet med det, der var tilbage. At den smukke, hvælvede Port brugtes som Vognskjul, fik endda være, men selvom Kapitelsalen endnu 1767 havde sine pillebaarne Hvælvinger i Behold, var dette Klosters allerhelligste Rum, hvor Abbeder jordfæstedes,¹⁶⁰⁾ degraderet til — Hestestald, senere Kostald. Og et Par Smaarum for Enden af Munkenes Sovesal — Dormitoriet — i øvre Stokværk havde allerede dengang fundet den Anvendelse, de beholdt til efter Genforeningen, nemlig som — Fange-celler. Efter hvad Jacob Helms beretter i sin smukke Skil-

¹⁶⁰⁾ Jfr. M. Mackeprang, Løgum Kloster (Nationalmuseets blaa Bøger). S. 45—46 og Fig. 24.

dring af Kirken i Traps Hertugdømmet Slesvig, førtes Fangerne herfra ad Dormitorietrappen gennem Kirken til Retssalen i Slottets Vestende.

Først i vore Dage har man, saa vidt det lod sig gøre, raadet Bod paa Fortidens Synder.

TILLÆG

UDSÆDSOPGIVELSER I LØGUMKLOSTER AMTS

JORDEBOG FRA 1607.

Sted- og Personnavne er gengivne med Originalens Retskrivning, hvorimod den i Ørter og Skæpper angivne Udsæd er omsat til Skæpper efter Normen en Ørte Rug = 10 Skpr., en Ørte Byg og Boghvede = 12 Skpr., en Ørte Havre = 20 Skpr. Tallene i 1. Kolonne betegner Helgaarde (1) og Halvgaarde ($\frac{1}{2}$). En Klamme } foran Tallet, at der er 2 eller flere »Gaardbrødre« paa Gaarden. Det i [] anførte Tal angiver Antallet af Indtægter i Bymarken; en — betyder, at Skriveren har udeladt Tallet, et 0, at der ingen Indtægter findes. I rund Parenthes () er opgivet Antallet af Kaadnere — eller Kaad — i Byen. — En Stjerne ved Fæsterens Navn betyder, at han er hoveripligtig (»deit houe arbeit und fohr«).

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
--	--------	-------------------	-----	-----	-------	----------	--------

BIRKET.

Closterdorp 13 Bol, [-] (33)¹⁾

Hinrich Boyesen de olde	1	110	40	30	—	—	50
Hinrich Kock*	$\frac{1}{2}$	35	13	12	—	—	20
Laurz Hansen		55	28	14	—	—	30
Katrin Juers	„	40	10	12	—	—	12
Peter Ericksen	„	50	15	12	—	—	24
Marten Hansen*	„	67	22	14	—	—	23
Jeb Hansen*	„	62	20	16	—	—	22
Rasmus Petersen*	} 1	280	80	48	—	6	60
Jeb Laßen*							
Peter Jepsen*	„	280	80	48	—	6	60
Michell Martensen*	„	120	50	24	—	—	60
Peter Pawelsen*	$\frac{1}{2}$	55	25	12	—	—	30
Hans Riggelsen	1	120	40	30	—	—	60
Hinrich Korff	„	100	40	30	—	—	50
Andreas Greigersen*	$\frac{1}{2}$	42	15	6	—	2	15
Anne Hanses	„	15	10	6	—	—	20
H(r). Laue Trulsen	$1\frac{1}{2}$	155	50	36	—	—	52
Nis Petersen	$\frac{1}{2}$	25	10	6	—	—	20

¹⁾ 45 Kaadnere.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs He
Jens Pawelsen*	„	25	10	6	—	—	20
Eschell Krudtkremer*	„	14	10	2	—	—	—
<i>Alschleff</i> 11 Bol, deriblandt							
1 Kirkegaard, [7] (4)							
Katrin Matzes	} 1 ²⁾	525	150	48	—	28	120
Christen Nißen							
Åbmus Juersen							
Marquart Juersen	} „	420	110	48	—	24	80
Hans Jeßen							
Jens Christensen	} „	210	60	30	—	12	40
Michell Tugsen							
Christen Petersen							
Peter Jensen	„	210	60	24	—	12	45
Jeb Petersen	„	210	60	24	—	12	40
Laurz Jensen	„	210	65	24	—	12	35
Owe Nißen ³⁾	„	210	60	24	—	12	40
Åbmus Nißen	} „	350	100	36	—	14	60
Hans Christensen							
Owe Nißen	} „	255	75	24	—	12	45
Laurz Nißen							
Niels Jurgensen	} „	210	60	24	—	12	40
Sitzell Tuges							
Matthias Hansen	„	280	80	30	10	16	70
<i>Wester Hoystt</i> ⁴⁾ [6] (4)							
Christen Rasmußen	1	240	80	18	—	12	40
Åbmus Jürgensen	„	„	„	„	—	„	„
Åbmus Jepsen	} „	„	„	„	—	„	„
Erick Andersen							
Pawell Åbmußen	} „	„	„	„	—	„	„
Hans Laurzen							
<i>Assitt</i> [7]							
Niels Åbmußen	} 1	350	100	40	—	12	60
Andreas Juersen							

²⁾ Frie bunden guett.

³⁾ En hell kercken guett.

⁴⁾ sindt 4 hele bohl.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
Andreas Hansen Jeb Laurzen	} 1	350	100	40	—	12	60
<i>Fourbuy</i> [6] Hans Jeßen Laurz Petersen	} 1 ⁵⁾	250	90	48	4	6	60
<i>Ellum</i> [7] (2) Niels Laurzen Andreas Christensen Jeb Trulsen	} 1 " " " "	180	60	18	—	6	40
Christen Laurzen Christen Petersen Maz Andersen Andreas Petersen Thomas Andersen Seuerin Nißen Niels Negelsen Niels Andersen Christen Petersen Jep Laurenzen	} " " " " " " " " " " " "	300	90	26	—	10	69
Peter Michelsen	1/2	150	45	12	—	5	35
Boetilt Christens Tielloff Laurzen	} 1	300	90	24	—	10	70
<i>Owidt</i> [6] Matthias Tugsen Peter Sorensen	} 1	270	90	24	—	12	50
<i>Westermohll</i> [7] Anne Jebs	1	200	80	12	—	12	50
<i>Nuybo</i> ⁶⁾ [7] Mette Jebs Peter Juversen Peter Negelsen	1 " " " "	210	100	36	—	10	40
<i>Siogaardt</i> [7] (1) Peter Juersen Andreas Petersen Jens Petersen	1/2 " " " "	140	50	20	—	6	28

5) is 1 volleguett.

6) sin 2 volle bohll.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
<i>Fleschburgh</i> [7]							
Jeb Petersen	1/2	140	50	20	—	6	27
<i>Fahrgardt</i> [7]							
Hans Petersen	1	350	100	30	—	18	40
<i>Tegellgardt</i> ⁷⁾ [7]							
Jeb Jensen	} 1	350	100	48	—	16	90
Marten Petersen							
<i>Lugumgardt</i> [6]							
Peter Hansen	} 1	360	120	36	—	9	60
Thomas Tugsen							
Jep Ousen	} "	"	"	"	—	"	"
Tuge Petersen							
Ketell Ketelsen							
Anne Jenses							
<i>Tornschow</i> [8]							
Jacob Tugesen	1	210	65	18	5	6	46
Jeb Jensen	"	"	"	"	"	"	"
<i>Terp</i> [6] (4) ⁸⁾							
Tuge Jebsen	} 1	180	60	24	—	4	—
Laurz Laßen							
Christen Jebsen	} "	183	60	30	1	4	38
Niels Jensen							
Jens Petersen	} "	240	80	32	—	8	60
Knudt Andersen							
Lawe Tugsen	} "	180	60	24	—	4	36
Hans Laurzen							
Peter Simensen	} "	"	"	"	—	"	"
Maz Petersen							
Niels Jebsen	} "	210	70	26	—	7	50
Tuge Petersen							
<i>Kloingh</i> [6] (3)							
Jeb Jepsen	1	150	60	12	—	5	30
Matthias Nißen	"	"	"	"	—	"	"

⁷⁾ is en volleguett.

⁸⁾ Desuden Jacob Petersen 1 toft guett, der skylder 1 Ørte Rug.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs He
Andreas Frendesen	} 1	150	60	12	—	5	30
Seuerin Laurzen							
Jens Petersen							
Laurz Nielsen							
Jens Petersen							
	1/2 ^o)	45	15	6	—	2	—
<i>Lugum</i> [9] (4)							
Andreas Knutzen	} 1	180	60	20	—	4	48
Jep Hansen							
Owe Jeßen							
Nis Juersen							
Jep Nielsen							
Peter Jebsen							
Andreas Jensen							
Peter Petersen							
Hans Nielsen							
Andreas Laurzen							
Jep Michelsen							
Hans Michelsen							
Marten Simensen							
Bartelt Ulefsen							
Niels Laurzen							
Niels Michellsen							
Christen Wollesen							
Maz Jebsen							
Peter Seuerinsen							
Andreas Laurzen							
Christen Michelsen							
Hans Seuerinsen							
Maz Frendesen	} ¹⁰⁾ 229	76 1/2	24	—	6	70	
Hans Frendesen							
<i>Ulstrup</i> [6]							
Michell Hansen	} 1	300	100	36	10	12	72
Jep Petersen							
Oue Terstensen							
	"	"	"	"	"	"	"
<i>Koldkaadt</i> [5]							
Nis Sonnicksen	1	200	80	48	—	—	36

⁹⁾ gehoret tho Lugum kercke.

¹⁰⁾ und weinigh kercken landt.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
Maz Jebsen	} 1	200	80	48	—	—	36
Peter Mazen							
<i>Landbuy</i> [4] (1)							
Jasper Negelsen	} $\frac{1}{4}$	200	60	36	—	—	50
Laurenz Ebsen							
Laurenz Petersen	} $\frac{1}{2}$	"	"	"	—	—	"
Maz Negelsen							
Pawell Hansen	} "	"	"	"	—	—	"
Nis Mazen							
Frende Jürgensen	} "	"	"	"	—	—	"
Hinrich Petersen							
Dorothea Peters	} "	"	"	"	—	—	"
Hinrich Boyesen							
Niels Hansen	} "	"	"	"	—	—	"
Aßmus Aßmußen							
Bartell Gardner	} "	"	"	"	—	—	"
Hans Frenlesen							
Hinrich Boyesen	$\frac{1}{2}$	Ej opg. 25	18	15	—	—	25
	$\frac{1}{4}$	40	10	12	—	—	20
<i>Loydtwedt</i> [6]							
Tuge Petersen	} 1	300	100	72	—	—	160
Jens Ousen							
Michell Laursen $\frac{1}{3}$	} „ ¹¹⁾	270	90	54	—	—	100
Maz Wollesen $\frac{1}{3}$							
Christen Tugsen $\frac{1}{3}$	} "	168	55	36	—	—	68
Nis Laurenzen							
Maz Vloffsen	} "	180	60	42	—	—	60
Jep Jebsen							
Jep Mazen	} "	120	40	30	—	—	60
Peter Hansen							
Hans Petersen	$\frac{1}{2}$	65	35	36	—	—	40
<i>Berndrup</i> [3]							
Michell Petersen	} 1	180	60	72	—	—	120
Jep Petersen							
Marine Michels	} "	"	"	"	—	—	"
Botill Owes							
Michell Petersen	$\frac{1}{2}$	90	30	36	—	—	40

¹¹⁾ Is 1 guett.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
<i>Wisbergh</i> [4]							
Jeb Vloffsen	} 1	240	70	48	—	—	120
Nis Nißen							
Christen Pawelsen							
Hans Jebsen							
	} "	"	"	"	—	—	"
TØNDER HERRED							
<i>Tuxhouet</i> ¹²⁾ [4] (Tykskov)							
Andreas Hansen*)	} 1	240	40	24	10	4	30
Peter Hansen*							
Tuge Buntzen*							
Hans Laßen*							
	} "	"	"	"	"	"	"
<i>Hoxlundt</i> [4]							
Nis Raßmußen	} 1 ¹³⁾	240	40	24	—	—	16
Peter Martensen							
<i>Konigsbergh</i> [3]							
Hans Aßmußen	} 1	450	48	30	—	—	26
Christen Petersen							
<i>Wehnrose</i> ¹⁴⁾ [5]							
Riggell Andersen	} 1	300	60	36	20	—	26
Riggell Andersens Kinder							
<i>Abell</i> [0] (3)							
Peter Laurenzen	} 1	400	60	60	20	—	100
Karsten Nißen							
Las Laßen	1 ¹⁵⁾	210	30	30	10	—	31
Pawell Matthiaßen	„ ¹⁶⁾	350	30	36	10	—	35
Peter Jensen	1/2	140	20	24	10	—	30
Her Jacob Laurentzen (Sognepræsten)	„	120	20	24	—	—	25
<i>Sullstede</i> [3] (1)							
Aßmus Jebsen	1/2	120	40	18	—	2	18

12) sint 2 volleguder.

13) is 1 volleguet.

14) 1 volleguett.

15) ringer en verde part.

16) 1 guet else 1/2 vesteguet und 1/2 kerckenguett.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
<i>Daler</i> [0] (3)							
Jens Nißen	} 1	200	60	96	40	—	28
Niels Petersen							
<i>Hoyer</i> [0]							
Thomas Nißen	} 1/2	140	10	17)	—	—	45
Thomas Hansen							
LØ HERRED							
<i>Trelburgh</i> [6]							
Jep Petersen	} 1	320	100	40	—	12	72
Maz Jensen							
Jes Petersen	} "	"	"	"	—	"	"
Jes Jensen							
<i>Storde</i> [4 1/2]							
Broder Hansen	} 1	230	90	42	—	8	70
Johan Laßen							
<i>Burgh</i> [5] (1)							
Tuge Hansen	} 1	250	80	36	10	2	44
Peter Jensen							
Peter Andersen	} "	"	"	"	"	"	"
Christen Juersen							
Andreas Gundersen	} "	"	"	"	"	"	"
Peter Laurentzen							
Jasper Laurentzen	} "	"	"	"	"	"	"
<i>Harris</i> [7]							
Jens Hauloffsen	} 1	240	55	36	—	—	90
Bundi Nielsen							
Michell Nißen	} 1	180	40	30	—	—	60
Andreas Brodersen							
Johan Mazen	1/2	120	27 1/2	18	—	—	45
<i>Apterp</i> [6] (1)							
Niels Andersen	} 1	240	60	36	10	2	180
Hans Christensen							
Peter Hansen	} "	160	40	30	10	2	140
Hans Jensen							

17) Byg og Havre 13 Ørter.

	Gaarde	Beregnet Udtaet	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
<i>Randerup</i> [6]							
Hans Christensen	1/2	125	28	32	5	1	40
Knudt Petersen	1/2	120	20	36	20	—	35
<i>Schadtz</i> [-]							
Jep Petersen	1/2	120	20	36	20	—	35
Laurz Willatzen	1	160	30	36	40	—	60
<i>Faarbalm</i> [0]							
Niels Petersen	1/2	65	5	36	20	—	35
<i>Ottersbull</i> [0]							
Andreas Nielsen	1/2	60	30	36	5	—	40
Maz Hansen	3 Otting	85	40	48	10	—	60
<i>Miolden</i> [3]							
Anna Hanses	1/2	60	15	24	2	—	40
Andreas Hansen	„	65	15	25	5	—	40
Tuge Jepsen	3 Otting	100	25	40	5	—	60
<i>Dosterup</i> [-]							
Peter Christensen	} 1	140	50	50	10	4	100
Michell Michelsen							
<i>Lowrup</i> [6]							
Nis Jensen	} 1	180	50	28	—	6	60
Marin Nielses							
Christen Laurzen	1/2	90	25	14	—	3	30
<i>Drengstede</i> [4 1/2]							
Broder Nißen	} 1	200	85	54	—	4	120
Katrin Christens							
Peter Andersen	} „	160	80	48	—	4	100
Maz Christensen							
<i>Wolm</i> [-]							
Niels Sorinsen	} 1	200	80	48	—	3	90
Tuge Christensen							
<i>Schwanstrup</i> [-]							
Peter Mazen	1	270	90	42	10	3	60
Andreas Thomsen	„	„	„	„	„	„	„

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghaede	Læs Hø
<i>Kommeleff</i> [-]							
Andreas Sorinsen	} 1	280	100	40	—	12	72
Thomas Laßen							
Thomas Andersen							
Johan Mazen	} "	"	"	"	—	"	"
HVIDING HERRED							
<i>Barsbull</i> [0]							
Peter Jebsen	} 1	130	60	60	6	4	52
Hans Jostsen							
<i>Mohsbull</i> [0] (1)							
Jep Nielsen	3 Otting	120	50	42	5	4	39
<i>Gisingh</i> [0]							
Frende Jeßen	1 Otting	40	20	20	—	1	13
<i>Scherrebeck</i> [0] (6)							
Hans Jeßen	1/2	120	40	24	—	3	20
Andreas Simensen	"	"	"	"	—	"	"
Willarz Martensen	3 Otting	60	20	12	1	1 1/2	6
<i>Asterup</i> [0]							
Nis Martensen	1	220	30	100	20	—	5-6
<i>Berckeleff</i> [3]							
Maz Laurzen	} 1	120	40	48	—	2	30
Jep Petersen							
<i>Kerckbuy</i> [6]							
Andreas Jebsen	1/2 ¹⁸⁾	120	40	24	—	—	35
<i>Gonsacker</i> [6 1/2]							
Jes Hansen	} 1	Ej anf.	60	40	—	—	30
Katrin Petersen							
<i>Arrildt</i> [5 1/2]							
Nis Sorinsen	} 1	150	60	24	—	6	54
Broder Nißen							
<i>Rohmett</i> [4]							
Michell Hansen	} 1	150	50	16	—	6	40
Hans Petersen							

18) und etzlich kercken landt.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs Hø
Nis Martensen	} 1	150	50	16	—	6	40
Hans Mazen							
SLOGS HERRED							
<i>Arndrup [-] (1)</i>							
Peter Jebsen	1	240	80	18	—	6	16
Niels Hansen	"	"	"	"	—	"	"
Niels Lugum	"	"	"	"	—	"	"
Hans Pawellsen	}"	"	"	"	—	"	"
Hans Nißenn							
<i>Butzholm [-]</i>							
Hans Dinesen	} 1 ¹⁹⁾	595	170	60	6	32	140
Michell Mattesen							
<i>Oster Hoystt [6] (1)</i>							
Jens Martensen	1	180	60	12	—	6	30
Christen Schroder	"	"	"	"	—	"	"
Laurentz Andersen	}"	"	"	"	—	"	"
Nis Michelsen							
Peter Truwelsen	1/2	90	30	6	—	3	15
<i>Rabstede [6]</i>							
Catarin Jeßens	1	210	70	30	—	12	80
<i>Hessell [6] (1)</i>							
Jep Nißen	} 1 ²⁰⁾	300	120	72	—	—	160
Christen Petersen							
Jep Petersen	1/2	110	40	12	—	10	32
<i>Korderup [6] (1)</i>							
Nis Pawelsen	1	150	50	10	—	10	20
Niels Jurgensen	"	"	"	"	"	"	"
Jurgen Petersen	"	195	65	12	—	12	25
Hans Nielsen	"	"	"	"	"	"	"
Peter Laurentzen	"	"	"	"	"	"	"
Christen Petersen	} 20)	390	130	24	—	24	50
Nis Tugsen							
Andreas Tugsen	} 20)	"	"	"	"	"	"
Eschell Christensen							

19) frie bunden guett.

20) frie bunden guett.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Laas Hø
<i>Kniffsick</i> [6] (1)							
Hans Kallisen	1	195	65	12	—	12	20
Jes Christensen	„	„	„	„	—	„	„
Ellin Hanses	„	„	„	„	—	„	„
Jep Jurgensen	„	„	„	„	—	„	„
<i>Bredewadt</i> [6]							
Marine Jenses	1	150	50	7	—	12	25
<i>Lendmarck</i> [-] (1)							
Peter Jurgensen	1	135	45	48	—	12	10
<i>Bulderup</i> [-] (1)							
Jes Matthiaßen	1	260	65	8	—	14	22
<i>Wippel</i> [5]							
Hans Jepsen	} 1	250	100	36	—	6	120
Nis Asmußen							
<i>Sotterup</i> [-] (1)							
Jes Jebsen	1	150	50	4	—	12	17
Peter Pawelsen	} „	300	100	8	—	2	34
Christen Hansen							
Jes Petersen	„	140	42	4	—	12	15
Soren Hansen	„	280	84	8	—	—	50
SDR. RANGSTRUP HERRED							
<i>Græuelundt</i> [-] (1)							
Tuge Hansen $\frac{1}{2}$	} 1 ²¹⁾	300	100	36	—	8	60
Jens Mattesen $\frac{1}{4}$							
Ester Pauls $\frac{1}{4}$							
Hans Michelsen $\frac{1}{2}$	} 1 ²²⁾	„	„	„	—	„	„
Hans Hinrichsen $\frac{1}{4}$							
Andreas Jebsen $\frac{1}{4}$							
<i>Bedstede Terp</i> [-]							
Mattes Jebsen	} 1	255	85	36	—	—	80
Torsten Martensen							
Hans Petersen	} „	„	„	„	—	—	„
Jep Petersen							

21) ist 1 guett.

22) 1 guett.

	Gaarde	Beregnet Udsæd	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Læs He
<i>Bedstede</i> [-] (1)							
Hans Boyesen	1/2	140	40	12	—	6	24
Hans Jeßen	„	„	„	„	—	„	„
Hans Schumaker	„	70	20	6	—	3	12
<i>Morbeck</i> [-]							
Peter Asmußen 1/2	} 1 ²³⁾	180	60	14	—	6	30
Hans Kallisen 1/3							
NR. RANGSTRUP HERRED							
<i>Stenderup</i> [6]							
Peter Sorinsen	1/2	75	25	8	—	2	20
<i>Wellerup</i> [-] (1)							
Christen Hansen	} 1	300	100	36	—	12	60
Nis Terstensen							
FRØS HERRED							
<i>Harreby</i> [8]							
Nis Andersen	} 1	280	90	36	6	15	28
Laue Nielsen							
Jens Mazen	1/2	90	35	12	—	10	12
Maz Nißen	} 1	140	60	24	—	15	20
Tuge Hierresen							
Andreas Petersen	} „	180	80	26	—	20	24
Jep Pawelsen							
<i>Kamdrup</i> [9]							
Laurz Jepsen	} 1	168	80	24	—	24	20
Peter Nielßen							
<i>Vestede</i> [9]							
Hans Sornsen	} 1	168	80	24	—	24	20
Tebe Tusen							
Las Thomsen	} „	280	90	36	—	20	20
Thomas Hansen							
Nis Jepsen	} „	140	70	20	—	15	20
Peter Jensen							
Jens Jebesen							
<i>Arndrup Mølle</i> (1)		150	50	12	—	12	20
<i>Uhle Mølle</i> ²⁴⁾		60	15	15	—	—	24

23) ist 1 guett. 24) i Hviding Hr.

Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden.

Af Johan Hvidtfeldt.

Betragter man forholdene i kongeriget og i Sønderjylland, som de var i det aarhundrede, der ligger forud for den franske revolutions udbrud, vil man let faa indtryk af et samfund i ro. Der var stærke sociale forskelle. Mellem adelsmand og bonde var der et svælg, over hvilket ingen bro gik. Og den fattige daglejer i købstæderne stod socialt ligesaa fjernt fra den rige patricier. Men saaledes havde det været igennem aarhundrederne, samfundets stærke sociale opdeling var nytidens arv fra det middelalderlige samfund. Hvordan har de smaa i samfundet dengang følt fattigdommen? Har de været bitre, og er forurettelsens harme undertiden vældet op i dem? Eller har de affundet sig med den, som med en guddommelig tingenes orden, som det vilde være gudsbespottelig gerning at sætte sig op imod? Vi ved det ikke. Men sammenligner vi datidens samfund med det moderne højkapitalistiske industrisamfund, er forskellen slaaende. I dag en stærk social spænding, i datiden et samfund, der tilsyneladende er i ro og ligevægt, og hvor de sociale modsætningsforhold ikke giver sig synlige udslag. Historikeren ved i hvert fald meget lidt at fortælle om uroligheder, om de undertryktes forsøg paa at ændre deres trange levevilkkaar. Men maaske er det ogsaa historikernes fejl. Disse har i altfor ringe grad søgt at lodde dybden i fortidens samfund og at forstaa datidens mennesker og deres aandelige og økonomiske problemer, at lære hele det brede folk at kende, som var med til at skabe det samfund, der var datidens Danmark.

En indgaaende fordybelse i samfundsforholdene vil ogsaa give et indtryk af, at bag den rolige overflade har der været lidenskaber hos underklassen, som kunde komme i kog og give sig udslag i „oprør” og stemplinger, demonstrationer, ja,

selv vold mod øvrighedspersoner eller overklassens repræsentanter, som da f. eks. bønderne under Schackenborg i 1670-erne drog i bondetog til København.¹⁾ I det 18. aarhundrede kom det ofte til uroligheder i forbindelse med de afhentninger af deserterede bondekarle, som foranstaltedes af de norrøjske herremænd. Bønderne tog altid karlenes parti mod godsejerens eller amtmandens udsendinge. Det kan være egoisme — de jyske karles arbejdskraft var nødvendig paa de sønderjyske gaarde — men det kan ogsaa være social samfølelse. Har man gennemgaaet en række af disse sager, kan man ikke frigøre sig for det indtryk, at der bagved begivenhederne — som juridisk omend ikke menneskeligt var overgreb — ligger en harme og medfølelse, som bunder dybt i den jævne mands retsfølelse og sociale instinkt. Ogsaa den nordslesvigske bonde har — selvom han som regel var personlig fri — følt den nedværdigende stilling, bondestanden havde, og har reageret voldsomt mod overgreb fra herremændenes side, enten de nu var nordfra eller fra landsdelen. Kun en enkelt sag skal fremdrages her. Det var i 1755, at godsejer Lange til Rødkilde sendte sin fuldmægtig afsted for at hente to af hans stavnsbundne karle, som opholdt sig i Aabenraa amt, den ene i klejnsmedelære i Aabenraa, den anden paa Løjt. Lange fortæller selv i et brev til amtmanden om begivenhederne. Karlen var af de udsendte folk ført til Aabenraa. Men næste morgen

»sammenrotter sig en mængde af Løjt sogns beboere eller unge karle, som besætter portene for Apenrade, hvor de vidste mine folk skulde ud af, mens en del af komplottet strejfede om i byen at opspørge mine folk, og da de derom havde faaet kundskab, samler de sig udenfor logementet, efter beretning over 80 i tallet, og indfalder derpaa samtidig med et med fyrighed baade af port og døre og oversvømmer huset og gaarden med økser og andet gevær, gør alarm, bryder døren op med magt og heftighed, og da en af mine folk vilde holde paa karlen . . . , sætter en af komplottet sin økse for panden, sigende, dersom han ikke straks slap og uden hinder lod drengen fare, skulde den sidde i hans hjerne«.²⁾

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1942. 90 ff (Iversen).

²⁾ Aabenraa amtsarkiv: v. d. Lühes og v. Behrs arkiv: Korrespondance cum caeteris et vicinis 1753—1760, nr. 24 (Landsarkivet).

Karlen slap væk, og en klage til amtmanden afvistes af formelle grunde. Her som saa ofte i denne slags sager viste det sig, at amtmanden stod paa bøndernes side. Det kan have været af menneskekærlige grunde, men mere sandsynligt er grunden den, at man fra administrationens side har haft en klar forstaaelse af, at spørgsmaalet om den nørrejske arbejdskraft var et være eller ikke være for den sønderjyske bonde, og at de derfor af fiskale og politiske grunde var nødt til — mere eller mindre officielt — at staa paa bøndernes side. De fleste af de høje herrer saa ellers ikke med blide øjne paa tumulter og stemplinger af denne art.

I byerne, hvor et forholdsvis stort antal mennesker var samlet, kunde kampen for føden ofte blive næsten haabløs, naar knaphed paa brødkorn og andre fødemidler tvang priserne i vejret. Og de fleste af de sociale uroligheder havde saadanne tidsbestemte forhold som baggrund. Et eksempel paa købstaduroligheder fra tiden før revolutionen er begivenhederne i Aabenraa 1782, hvor tømmerne og andre haandværkere den 2. oktober vilde tvinge en skipper til at sælge dem noget smør, som skulde til København og derfra videre til Vestindien. Der fandt forskellige forhandlinger sted mellem haandværkerne paa den ene side og borgmester og amtmand paa den anden side, idet der fra de førstnævntes side blev stillet krav om konfiskation af smørret. Kravene blev dog ikke efterkommet. Den 12. november kom skipperen tilbage fra København, og skibstømmerne var da atter urolige. En af dem blev anholdt og bragt til detentionen, den saakaldte „Bürgerhorsam“, men tømmerne demonstrerede foran borgmesterens hus og forlangte den paagældende sat paa fri fod, hvilket ogsaa skete.

Fra øvrighedens side vilde man ikke roligt se paa, at haandværkerne paa denne maade søgte at tage sig selv til rette. Efter at skipperen havde klaget til Tyske Kancelli, blev der rejst sag mod de implicerede, og den endte med, at kancel-

liet indstillede til kongen, at de skyldige blev straffet med mindre fængselsstraffe, bl. a. fem dages fængsel til oldermændene. Kongen approberede kancelliets forestilling³⁾. I begyndelsen af 1780erne var der iøvrigt ogsaa en del uroligheder paa Før og Amrum.⁴⁾

Sønderjylland var saaledes i aartierne før revolutionen ikke et samfund, hvor alt aandede fred og ro. Der var lidenskaber hos de smaa i samfundet, som under gunstige betingelser kunde bryde ud i lys lue. De spredte uroligheder var forvarsler om en helt ny tid, hvor massernes sociale og politiske frihed skulde skabe et nyt samfund. Denne nye æra tog sin begyndelse med aaret 1789, et af de aastal, der aldrig vil blive glemt i menneskehedens historie. I Frankrig blev i det sidste aarti af det 18. aarhundrede en ny tid holdt over daaben — i blod. Den sociale og politiske spænding fik en drastisk udløsning, samtidig med at den politiske ideologi og de aandelige tanker, som var blevet fostret af de revolutionære politikere, tænkere og litterater, nu skulde staa deres prøve i mødet med virkeligheden. Men revolutionen blev ikke kun et indrepolitisk opgør i Frankrig. Dens ideer bredte sig til den øvrige kulturverden. Europas konger og kejsere, adel og overklasse hadede og frygtede den ideologiske smitte fra det foragtede Frankrig. Demokrat blev her et skældsord men til gengæld et hædersord i de kredse, som troede paa, at der ud af rædslerne i Frankrig vilde vokse et nyt og bedre samfund. Ogsaa i det danske monarki fængede mange af revolutionstidens ideer i modtagelige sind. Og Sønderjylland gik selvfølgelig heller ikke fri. Paa en maade var hertugdømmet en afkrog af monarkiet, men samtidig laa det nærmere ved den store verden og den brand, som lighedens og frihedens evangelium havde tændt i den vestlige kulturverden. Men samtidig med de ideologiske

³⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1783. 723—29. (Ra.), Aabenraa Byretsprotokol 1782 2/10, 13/11 og den følgende tid. (Landsarkivet).

⁴⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1781. 429, 533; 1783. 491, 581. (Ra.).

strømninger, der især fandt sangbund i de intellektuelle kredse, fandtes der i 1790erne en stærk social uro i Sønderjylland. De enkelte spredte uroligheder fra tidligere aartier bliver vel ikke forenet til en stor fælles aktion, der for alvor kunde true det bestaaende samfund, men de mange tumulter og optøjer vidner om gærende uro, der maa have givet embedsmænd og godsejere eller byernes bedsteborgere mange urolige nætter. Men trods sindets uro og bekymring har de vel næppe anet, at en ny tid var i sin vorden, at de spredte demonstrationer var de første svage varsler om en bevægelse, som et aarhundrede senere skulde omforme samfundets sociale og politiske struktur.

Der kan ingen tvivl være om, at den almindelige historiske baggrund for disse optøjer var den franske revolution. Aabenraa-amtmænden von Schmettaus udtalelser i forbindelse med uroligheder i 1790: „Men saadan var nu den folkeand, den franske revolution udbredte“⁵⁾ afgiver et vidnesbyrd om, at man i samtiden har opfattet forholdet saaledes. Et enkelt direkte udsagn foreligger ogsaa, og det endda fra den lille idylliske købstad Ærøskøbing, hvor man sidst af alt vilde vente revolutionært sindelag. Under nogle optøjer i 1794 skal en af urostifterne have sagt til bytjeneren: „at det skulde gaa værre til end i England og Frankrig, og at man snart skulde blive færdig med soldaterne“ og til en anden betjent: „naar soldaterne først kom, vilde borger og bonde blive et“⁶⁾. Men det, der fik utilfredsheden og harmen til at slaa ud i lys lue, var dog først og fremmest de øjeblikkelige økonomiske forhold. Den europæiske krig, som fra 1792 var de revolutionære begivenheders følgesvend, medførte voldsomme prisstigninger paa fødemidler, en prisudvikling der ogsaa mærkedes herhjemme, hvor korn og andre levnedsmidler blev betydelig fordyret⁷⁾.

⁵⁾ Personalhistorisk Tidsskrift 4. r. IV, 154.

⁶⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1795. II, 371 ff. (Ra.)

⁷⁾ Se kapitelstakterne for de forskellige landsdele i: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. Statistiske Meddelelser 4. r. V, 1, 1904.

De højere priser betød velstand for bønderne, men sult, nød og elendighed for den store flok af smaa husmænd, der ikke selv kunde producere levnedsmidler, og for daglejere og smaa haandværkere i byen. Og dyrtiden betød ogsaa knaphed paa levnedsmidler, og et af de krav, som stadig rejstes fra demonstranternes side, var sikkerhed for, at de nødvendige levnedsmidler var til stede, hvorfor man først og fremmest vendte sig mod eksporten af korn og fødemidler. Regeringen var klar over problemets store betydning og forstod, at eksportforbud var nødvendige for at dæmme op mod de revolutionære tendenser.

Det første større oprør efter den franske revolutions udbrud fandt sted i Tønder amt 13. februar 1790. Samme dag sendte administrator Holm paa Schackenborg følgende indberetning om begivenhederne.⁸⁾

»Her har i Dag været et meget uroligt Optog, som foranlediger, at een Estafette afgaaer till København og Gud give det icke maa have viidere Følger.

Nogle hundrede Mennisker af Søefolck, Huusmænd og Inderster have været hos Hr. Greven og forlangt Udførselen af Korn forbuden, samt nogle Skibe, som nu lades, forhindred at gaae bort. De ere efter at de fick Fortrøstning om, Sagen skulde blive forestilt, gangne till Tønder, hvor deres Antall vell er stegen till 1000de. Ruugen koster allerede imod 5 Dl. Tønden og bliver Udførselen ved, vill der virckelig blive Mangell.«

Demonstranterne, der omfattede kaadnere i Højer, Daler, Ballum, Emmerlev, Hjerpsted og Skast, havde i en ansøgning gjort gældende, at manglen paa korn skyldtes, „at købmændene og landprangerne over denne hele egn haver opkøbt alle slags kornvarer og allerede begyndt at bortføre og udskibe det til fremmede lande saasom Frankrig og andre steder“, hvorfor de fordrede udførslen standset. Baade paa amtshuset i Tønder og paa Schackenborg var man klar over, at sagen ikke var uden alvor. Amtmand Bertouch formaaede købmand Hans Angel i Tønder til at udlosse en allerede indskibet ladning, ligesom han den 13. februar meddelte skipperne, at han ikke vilde tillade indskibning, før der var kommet svar fra rentekammeret. Og saa fra grevskabets side udstedtes et lignende forbud.

⁸⁾ Schackenborg godsarkiv: Pk. 4 (Landsarkivet).

Ogsaa regeringen forstod, at urolighederne var af en saa alvorlig karakter, at der maatte gribes ind, hvorfor den kongelige statholder, prins Carl af Hessen, kronprinsens onkel og svigerfader, fik ordre til at foretage en undersøgelse. Om statholderens virksomhed fortæller Holm den 25. februar 1790.⁹⁾

»Underdanigste Pro Memoria.

I anledning af de her paa Grevskabet og udi Tønder Amt iblandt Almuen opkomne Uroligheder ankom Hands Durchlauchtighed Printz Carl af Hessen igaaer till Tønder, hvorefter de alle Kaadnere, Inderster og Søefolck i Ballum, Randerup, Skads, Hierpsted, Emmerleff, Høyer, Dahler og Møgelønder Sogne i Dag effter Ansigelse have været forsamlede i Høyer, hvor Printzen, Greven og Amtmanden i Tønder Amt indfandt sig.

Denne store Forsamling af nogle Tusinde er, Gud være lovet, afgaaet uden viidere Uroligheder. Grevskabets Sogne valgte paa Hr. Grevens Forslag visse deputerede, som talede med Printzen: De tilstod at have forsedt Sig udi Maaden at samle sig, men iøvrig vedbleve deres Paa-stand, at Kornudførselen maatte forbydes. Hielp og Forsorg er dennem lovet og efter Forlydende finder en Commission Stæd, som skall bestaae af Amtmanden i Tønder, Amtmanden i Riibe og Hr. Greven her.

Sagen er betydelig, da Almuen her i Egnen er saa talriig. Grevskabet Schackenborg har allene imod 700 Kaadner Familier, sætter mand samme an till 3 Persohner hvert Sted og beregner 1½ tønne Ruug for hver, bliver det et anseeligt Quantum Ruug, her alene erfordres. Her er egentlig ingen Ruug Egn og Ruugen fra forrige Aar giver kuns lidet i Skieppen, 3 a 4 Sk. af een Trave, saa at ald dette retteligen foraarsager Mangell og dyr Tiid, som forøges ved vores danske Penges ringe Cours..... Gud være lovet, at alting hidtill er gaaet af uden nogen Voldsomhed eller Uorden: den allerhøieste bevare Land og Riiget for Fremtiden, at icke Opørsaanden skulde blive almindelig.«

Prins Carl nedsatte en kommission paa 3 mand, bestaaende af amtmændene Bertouch og Urne (Tønder og Ribe) og Grev Schack. Den havde til opgave at undersøge kornspørgsmaalet og finde ophavsmændene til urolighederne. Af dens undersøgelser fremgik det, at hovedmændene var Jakob Winter i Stokkebro, Hans Fr. Paulsen i Hjerpsted samt Hans Post fra Ballum, der dog flygtede. De to førstnævnte blev arresteret, men først den 6. og 9. marts, efter at der var ankommet 80 dragoner til Tønder. De førtes til Rendsborg fæstning. Jakob Winter havde sagt til amtmændene, at hvis han ikke vilde hindre udførselen, kunde de vel selv skaffe sig retfærdighed, mens H. F. Paulsen bl. a. havde udtalt, at de i saa tilfælde vilde standse den „paa

⁹⁾ Schackenborg godsarkiv: Pk. 4 (Landsarkivet).

kongens vegne“. Hans Post havde animeret demonstranterne ved at blæse paa et posthorn og havde sendt en opfordring til Skærbæk om deltagelse i demonstrationen. Paulsen og Winter slap ret billigt fra den alvorlige affære, idet de fik henholdsvis 12 ugers og 14 dages karenstraf.

Af forhørene fremgik det iøvrigt, at opløbet havde fundet sted paa grund af kornets dyrhed — især rugens — og at det ialt var en 200—300 mennesker,¹⁰⁾ som havde samlet sig paa amtshuset. At kornsituationen virkelig var temmelig alvorlig, fremgaar iøvrigt af en opgørelse fra Schackenborg, hvorefter der i Møgeltønder distrikt behøvedes 1274 td. og 33 skp. rug indtil næste høst (efter en anden opgørelse endda 1339 td. og 1 skp.).¹¹⁾ Naar det netop blev i Vestslesvig, at uvejret brød løs, er det ikke ganske uden grund. Igennem en lang periode havde der været en stærk forbindelse mellem Vestslesvig og Holland, hvor egnens mænd om foraaet søgte hen for at tage hyre paa den store hollandske handelsflaade. Nogle gik ogsaa til England. Mange blev ude i det fremmede, men de fleste vendte dog om efteraaret tilbage til deres hjemstavn for det meste med en god hyre i lommen. Der var før og efter 1700 en udpræget højkonjunktur for Vesteregnens søfarende, og selvom der ikke kunde blive jord til alle de unge, der ønskede at sætte bo, var der altid et hus at faa. Herskabet paa Schackenborg saa med velvilje paa denne udvikling og gav saaledes i 1707 tilladelse til, at de, der paa „Slottens grund, Slottens gade eller hoffelderne vilde opbygge dygtige huse, dennem skal pladser tillige kaalhave dertil blive udvist og frihed derpaa udi 10 aar forundes, og skal der for tiden være tilladt fri at bruge saavel købmands-

¹⁰⁾ I sin omtale af begivenhederne opgiver v. Schmettau antallet til henimod 600. Det er bleven til lidt mere i mellemtiden (jvnfr. ogsaa ovenfor).

¹¹⁾ Schackenborg godsarkiv I: 34. Opløb af Pøbelen 1790—1800 (Schackenborg), Tyske Kancelli: Forestillinger 1790. I. 507—12, Danske Kancelli: Brevbog 1790, nr. 1805 (med indlæg) (Ra.), Schackenborg godsarkiv: Breve til Fr. Chr. Schack fra Administrationskommissionen ved Grevskabet Schackenborg 1783—85, 1787—90 (Landsarkivet).

skab som haandværk, for saavidt det ikke strider imod kgl. og fyrstelig oprettede traktater“.¹²⁾ Tilladelsen er ret enestaaende, idet øvrigheden ellers var meget uvillig overfor oprettelsen af nye husmandssteder, idet man var bange for de sociale byrder, dette kunde medføre. Højkonjunkturerne for de vestslesvigske husmænd var tidsbestemt som alle økonomiske foreteelser, og da tilbagegangen, baade i søfarten paa Holland og i kniplings-tilvirkningen, satte ind omkring 1750, blev de mange husmænd en stor byrde. Ca. 1790 hedder det i en promemoria til greven:

»Der er vel faa godser, hvor saadan mængde af smaa huse er som paa grevskabet Schackenberg... Disse huse er i forrige tider, hvor kuns en plet jord var at faa, opbygte, hvilket den da florerende søfart og gode hyre paa Engelland og Holland, kniplingernes pris m. v. foranledigede, ligesom nu igen ekstraskatten, der har taget henimod 100.000 daler bort af grevskabet, søfartens forhold og ringe hyrer, kniplingernes slette pris, dyre tider m. v. gør, at ingen liebhavere til huse findes. Siden 1762 er folkemængden her paa grevskabet nedsvungen langt over 1000 mennesker, som ekstraskatmandtallerne udvise, ja, for ekstraskattens skyld maatte ønskes, at de fleste huse var afbrudte...¹³⁾

At forholdene virkelig var ret enestaaende fremgaar af en oversigt fra ca. 1790 over antallet af kaadnere under grevskabet, ialt 669 (foruden 26 i Lustrup birk), der fordelte sig saaledes:¹⁴⁾

Slotsgaden	62	Gerup	18
Møgeltønder by	60	Kirkens kaadnere	19
Bønderby og Stokkebro	26	Højer by	21
Gallehus	46	Abild	8
Kirkens kaadnere	23	Emmerlev sogn	121
Daler	25	Ballum sogn	163
Østerby	29	Strøgodset	48

Set paa denne baggrund bliver begivenhederne i 1790 lettere forstaaelige, dyrtid paa korn og andre levnedsmidler var skæbnesvanger i en befolkning, hvor pengene i forvejen var smaa, og en betydelig del af indbyggerne ikke selv var kornproducerende. Det viser sig da ogsaa, at disse optøjer ikke

¹²⁾ Møgeltønder tingbog 1706—11, fol. 50a (Schackenberg), Schackenberg godsarkiv: Pk. 2. (Landsarkivet).

¹³⁾ Schackenberg godsarkiv: Pk. 4. (Landsarkivet); en lignende udtalelse i en indberetning fra 31/12 1787 (Schackenberg godsarkiv: I. 34 (Schackenberg)).

¹⁴⁾ Schackenberg godsarkiv: I. 34 (Schackenberg).

var et isoleret fænomen, i de følgende aar er der paany uro paa denne egn, ikke mindst i 1800 da man fra smaa-kaarsfolkenes side truer med meget drastiske forholdsregler. Egnen vest for Tønder er uden tvivl det største urocenter i disse aar, selv om man ogsaa møder bevægelser af denne art andre steder end i Vestslesvig. I de østslesvigske landdistrikter kender man derimod ikke til saadanne tumulter. Her er det i byerne, at uroens arnesteder findes.

Samme aar, i 1790, fandt der atter uroligheder sted i Aabenraa. Det hedder herom i en optegnelse om byens historie: „10. marts 1790 opstod et oprør mellem byens haandværkere paa grund af opkøb og udskiben af korn. Tumulten blev straks bragt til ophør, men 183 borgere, heri medregnet haandværkslavene, indlod sig, ved at underskrive en fuldmagt, i en proces, og blev, som det almindeligvis gaar, af advokaterne ført bag lyset, saa at borgerskabet tabte sagen, og enhver borger, som havde underskrevet „beym Syndicat“, kom efter foretagen fordeling af med 3 rd. hver”¹⁵⁾. Amtmanden i Aabenraa v. Schmettau omtaler ogsaa optøjerne i sine erindringer, hvor han fortæller, at matroserne, nogle borgere og en del pak hindrede en skipper i at sejle til København med fødevarer, idet de forlangte, at han skulde sælge varerne i Aabenraa. Henimod 100 personer forlangte af amtmanden, at han skulde opfylde deres krav, hvad han dog ikke kunde.¹⁶⁾

Begivenhederne i Vestslesvig og Aabenraa 1790 synes at have været et isoleret fænomen. Det samme kan derimod ikke siges om optøjerne i 1794—1795, da der var gærende uro saavel i hertugdømmerne som andre steder i den danske helstat.

Urolighederne i 1794 var af en mere tilfældig karakter end i det følgende aar, da det saa afgjort var de sociale motiver, der var i forgrunden. Grunden til de uroligheder, der i det

¹⁵⁾ Aabenraa byarkiv: XXI, nr 267 (Landsarkivet).

¹⁶⁾ Personalhistorisk Tidsskrift 4. rk. IV, 154 f. Det er dog muligt, at v. Schmettau har sammenblandet begivenhederne i 1782 og 1790.

førstnævnte aar fandt sted paa Ærø, var, at landfogden havde bestemt, at der skulde foretages exekution mod dem, der var i restance for skolepenge. En mand ved navn Gomme Holgersen var blevet stævnet for retten. Nu mødte en tyve personer frem under ledelse af skrædder Andreas Funderlye og forlangte at komme ind i retssalen. Fra demonstranternes side kom det til en række meget voldsomme udtalelser (se side 132), hvorfor landfoged Tilemann blev nervøs og rekvirerede militær. Der blev sendt en afdeling paa 50 soldater til øen, og de tre hovedmænd blev idømt henholdsvis 4 aars karensstraf, 2 aars slaveri og 1 aars fæstning.¹⁷⁾

Dette aar var iøvrigt særlig præget af urolighederne i Holsten. I juni maaned var der paa et værtshus i Kiel sammenstød mellem studenter og haandværkssvende,^{17a)} og i september kom det til optøjer paa Helgoland i anledning af et krav om part i den andel af lodshyren, som ved bjergningerne indgik i „Die Landescasse“. En stor mængde mennesker trængte ind i forsamlingsalen, hvor landfogden med nogle af raadmændene og „die Landältesten“ blev trængt op i en krog. Øvrigheden maatte gaa ind paa demonstranternes krav og afskedige de 16 „Landältesten“. Hovedmanden fik 1 aars tugthus, fire andre hver 2×10 dages fængsel paa vand og brød.¹⁸⁾ Alvorligere var opløbene i Altona i oktober, hvor et hus, tilhørende en gæstgiver Lanz, blev ødelagt. Anledningen var, at nogle nordamerikanske skippere havde foranstaltet en spisning til minde om Amerikas opdagelse. Rygtet gik, at „das Gastmal ein auf den Revolutions-Geist des jetzigen Zeitalters sich beziehendes Freiheitsfest sey“. Lanz' hus blev plyndret, og det kom til kamp mellem pøbelen og politiet, der støttedes af militær. Motiverne er her især af politisk karakter, men

¹⁷⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1795. II. 371 ff., Statholderens arkiv: Sager ang. Uroligheder i Hertugdømmerne 1794—1843. (Ra.).

^{17a)} Tyske Kancelli: Forestillinger 1794. II. 1 ff. (Ra.).

¹⁸⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1794, II. 487 ff., 1795, I 509—28, 1796. I. 21 ff. (Ra.).

det skal dog have været en medvirkende årsag til tumulterne, at Lanz var forhadet, fordi han eksporterede kød, hvorved priserne blev skruet i vejret. Urolighederne fortsatte i de følgende dage. 150 skibstømrersvende forlangte en arresteret kammerat frigivet, hvilket skete. Skomagersvendene gik i strejke, hvorfor overpræsidenten gennem en hemmelig stafet rekvirerede en større militærstyrke sendt til byen. Da den var ankommet, fik svendene ordre til uophørligt at gaa i arbejde.¹⁹⁾

Omtrent paa samme tid fandt der meget alvorlige uroligheder sted i Kaltenkirchen i Segeberg Amt. Det var her lejeindersterne, der demonstrerede paa grund af deres fortvivlede stilling efter udskiftningen, ved hvilken de 297 inderster i sognet havde mistet deres tidligere ret til at græsse kreaturer paa den store fælle, der var fælles for sognets 15 byer. Hensigten med demonstrationerne var at aabne regeringens øjne for den store nød.²⁰⁾

Det almindelige indtryk af disse uroligheder i 1794 er, at der er tale om spredte og ofte meget tilfældige opløb og demonstrationer. Motiverne er dels politiske, dels — og især — sociale.

Den 13. december 1794 skrev amtmand Møsting i Haderslev til Johan Bülow: „Nu er alle urolighederne i denne provins forbi — Justitsraad von Essen er nylig rejst herigennem til Segeberg for at holde en økonomisk undersøgelse over de urolige indersters klage i Kaltenkirchen. . . .“²¹⁾ Møstings ord skulde snart blive gjort til skamme af begivenhederne. Aaret 1795 blev et af de uroligste i hertugdømmet Slesvigs historie. I mange hjem bankede nøden paa, og rundt om kom folkemas-

¹⁹⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1794. II, 531 ff, 1795. I 25 ff., II. 639 ff. (Ra.).

²⁰⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1794. II. 427 ff., 495 ff., 607 ff., Rentekammerets tyske Forestillinger 1795, nr. 50. (Ra.).

²¹⁾ Johan Bülows samlinger i Sorø Akademis bibliotek (sign. 36. e. XXI).

serne i bevægelse. Atter var det mod vest, at det især var galt. I Ribe kom det i marts og april maaned til opløb paa grund af manglen paa rug. Fra borgernes side var der indsendt anmodning til magistraten om at forbyde kornudførslen, indtil der forelaa svar paa en henvendelse til kongen. Urostifterne talte med cheferne for byens militær og søgte at vinde dem over paa deres side; da det mislykkedes, henvendte de sig til husmændene i Lustrup og Seem og fik disse til at komme ind til byen i store flokke. Sammen med borgerne holdt de vagt ved købmændenes korn om natten, og paa „voldelig“ maade anholdtes et parti rug, som købmændene i byen vilde have udskibet. Blandt de sammenrottede var baade borgeradjudanten og borgerkorporalen, som imod magistratens ønske havde tilsagt borgerne til at holde vagt ved købmændenes fartøjer, saa at det indskibede korn ikke skulde blive udført. Selv birkedommeren Niels Outzen var inddraget i sagen, idet han havde bestyrket urostifterne i deres vildfarelse. Det fremgaaer iøvrigt af sagen, at magistraten havde sørget for et forraad paa 500 td. rug, der kunde sælges for 4 rd. pr. tønne. Man gik fra myndighedernes side strengt frem mod de skyldige. 38 mænd blev anklaget og ved den højesteretsdom, der blev afsagt i 1800, dømmes 3 mænd til 6 maaneders fæstningsarbejde, 5 til 3 maaneders fæstningsarbejde, 2 fik 8 dages fængsel, mens birkedommeren maatte betale 100 rd. til de fattige.²²⁾

Omtrent samtidig var der atter uro paa Tøndereggen, hvor 40 husmænd i Ballum den 31. marts havde lavet opløb og hos birkefogden stillet krav om forbud mod udførslen af smør, flæsk og andre fødevarer. Birkefoged Arentzen gik med til udstedelse af forbudet, der dog kun skulde vare, indtil man havde indhentet højere ordrer. Men overinspektør Holm paa Schackenborg ophævede dog forbudet endnu samme dag, idet det efter hans mening var ulovligt. Sagen indberettedes til Danske

²²⁾ Højesterets arkiv: Slutningsbog 1800, side 77—81, og Domssager 1800 (Ra.).

Kancelli, men da der ikke var forøvet vold, slap de skyldige med en alvorlig irettesættelse.²³⁾

Den store knaphed paa rug havde iøvrigt allerede paa dette tidspunkt faaet regeringen til at gribe ind i Slesvig og Holsten (de schackenborgske omraader hørte jo under kongeriget). Grunden hertil var dog først og fremmest forholdene i Holsten, hvor flere byer indtrængende havde anmodet om udstedelse af et eksportforbud. Som begrundelse for ønsket fremførtes bl. a.: kornspærringer i andre lande, de forandrede forhold i Holland, hvor der nu ogsaa paa grund af de franske rekvisioner var mangel paa korn, det større forbrug i Holsten paa grund af de mange flygtninge samt de stigende kornpriser, der skyldtes kornopkøb og bestillinger. Rentekammeret indgav forestilling til kongen om eksportforbud i de to hertugdømmer, og kongen approberede forestillingen 6. marts.²⁴⁾ Forbudet kunde dog ikke hindre urolighederne. I maj kom det til opløb af 300 (en anden opgivelse har 400—500) digearbejdere fra Faaretoft i Tønder amt, som ved Ockholm i Bredsted amt lod fire skibe gennemse, idet de troede, at de var ladet med rug, som skulde føres til udlandet. Det viste sig dog, at der kun var havre paa skibene. Grunden til aktionen var, at der i den foregaaende tid var foregaaet store opkøb af rug, formodentlig til Altona, hvorved priserne var steget stærkt. Da demonstranterne fik at vide, at befragteren, ejeren af Vadgaard, ogsaa havde opkøbt rug, begav de sig til denne og tvang ham til at betale en bod paa 50 rd. og love at levere de 150 td. rug i Faaretoft til en pris af 4 rd. pr. td. Fra overrettens side var man ivrig efter at faa digearbejdet gennemført og fik derfor kancelliet til at lade arbejderne slippe med en alvorlig advarsel, idet det anerkendtes, at der virkelig havde været grund til uro.²⁵⁾

Men hvor alvorlige disse demonstrationer end var, havde

²³⁾ Schackenborg godsarkiv: I. 34 (Schackenborg).

²⁴⁾ Rentekammeret: Tyske Forestillinger 1795, nr. 33 (Ra.).

²⁵⁾ Tyske Kancelli: Forestillinger 1795. I. 797 ff. Statholderens arkiv: Sager ang. Uroligheder i Hertugdømmerne 1794—1843 (Ra.).

urolighederne i Flensborg en endnu mere dystre karakter. Ogsaa her var det de høje kornpriser og den dermed følgende fattigdom, som fik de sociale modsætninger til at give sig saa voldsomme udslag. Som i Aabenraa 13 aar tidligere var det ogsaa her skibstømrerne, der var de ledende, og som begyndte spillet, idet de 1. juni 1795 stillede krav til magistraten om at faa brød i stedet for penge. Byens daglejere sluttede sig til dem, og de mødte op paa raadhuset. Magistraten havde dog allerede gennemført visse forholdsregler, bl. a. søgte den gennem kornopkøb at modarbejde altfor store prisstigninger, idet den sørgede for, at rugprisen ikke kunde gaa op over 2 mark pr. skæppe. Den 2. juni udstedtes endvidere en plakat om, at det efter statholderens forordning var forbudt alle kornhandlere at sælge korn til fremmede opkøbere; det skulde først og fremmest overlades til de indbyggere, som ernærede sig ved deres hænders arbejde. Rug maatte ikke sælges til brændevinsbrænderi. Men stenen var begyndt at rulle, og den var ikke saadan at standse. Demonstranterne forsøgte at faa gennemført maksimalpriser paa kød, smør og flæsk, og magistraten lovede da ogsaa at faa fastsat brød- og kødtakster. Bevægelsen fik iøvrigt betydelig vægt derved, at der var grund til at frygte for, at den kunde faa støtte fra lavshaandværkerne.

I en skrivelse, som ritmester Hedemann, den lokale kommandant, sendte til statholderen, udtalte han, at efter hans mening kunde man komme langt overfor urostifterne med det gode, og at disses krav ikke var ubillige. Købmændene, som egentlig var „urkilden“ til oprøret, forlangte dog, at man skulde gribe ind med magt, og stillingen var ved at blive vanskelig, thi der var ingen tvivl om, at der handledes efter en forlængst gennemtænkt plan. Samme dag skrev han: „Vi maa have tropper saa hurtigt som muligt, og saa mange, som i en hast kan bringes til veje, idet oprørernes tal er utrolig stort.“ Statholderen sendte hele det slesvigske infanteriregiment under kommando af oberstløjtnant von Wildenradt og 120 ryttere under ritmester

von Backmann. Fra Rendsborg rekvireredes 4 „Amusetten” (kanoner) og 16,000 skarpe patroner. I stedet blev der trukket andre tropper til Slesvig, og i Rendsborg holdtes de øvrige regimenter marschklar. Man var saaledes forberedt paa alle eventualiteter. Det tilkaldte militær rykkede ind i Flensborg den 5. juni kl. 9¹/₂ om morgenen. Der blev anbragt vagter paa raadhuset (officerer og 75 menige), ved de 3 porte og paa Nørretorv, og stærke militærpatruljer sørgede for ro og orden i gaderne. I de følgende dage gennemførtes omfattende arrestationer blandt urostifterne, den 6. juni blev saaledes, paa forlangende af magistraten, 60 skibstørmere anholdt. Men endnu den 22. juni siges det, at ilden ulmer under asken. Hvor alvorlige tumulterne var, fremgaar ogsaa af de haarde domme, magistraten afsagde: 10 personer blev idømt straffe paa 1—8 aars fængsel eller tugthus, mens 11 fik mindre straffe²⁶).

Kort efter kom det ogsaa i Haderslev til tumultagtige optrin paa grund af de høje kornpriser. I et brev til prins Carl af Hessen gav amtmand Møsting udtryk for sin ængstelse for de mindre bemidlede borgeres uvilje mod kornfordyrelsen, „idet man her taler højt om det gode resultat af det oprør, der havde fundet sted i Flensborg, og tilskriver dette den taalelige fastsættelse af rugprisen“. Han siger iøvrigt, at vanskelighederne ikke er saa store paa landet, idet bønderne er interesseret i, at smaafolk faar det nødvendige korn, da de ikke kan undværes til markarbejdet. Han foreslaar, at det bør paabydes magistraterne at købe korn ind og sælge det til en billig pris til de fattige, højst 24 skilling lybsk pr. skæppe²⁷).

Den enevældige regering stod saaledes i hertugdømmerne overfor en stærk social uro. Og forholdene i den øvrige del af

²⁶) Statholderens arkiv: Sager ang. Uroligheder i Hertugdømmerne 1794—1843 (Ra.), Carl af Hessens arkiv: Indkomne Sager 1795, 2. Kvartal, Korrespondance-Protokol 1795 15/4—31/12, side 86—87, 89. (Hærens arkiv).

²⁷) J. S. Møstings privatarkiv: IX. D. 2. Sager vedkommende andre Myndigheder og Embeder. K. (Ra.).

monarkiet kunde nok stemme statsmændene i København til alvor. I 1790erne havde der været en række uroligheder i hovedstaden, der kulminerede i den bekendte tømmerstrejke i april 1794²⁸⁾. Og i Norge var der en del gæring i landalmuen, i 1780erne den bekendte lofthusbevægelse og i kriseaaret 1795 forskellige uroligheder, f. eks. i Kongsberg og i Skien, hvor en række bønder fra omegnen trængte ind i forskellige borgeres og købmænds huse og afkrævede dem regnskab for deres handel²⁹⁾.

Man fandt det under disse omstændigheder nødvendigt at give befolkningen en advarsel, og den 11. september 1795 udstedtes et patent til hertugdømmerne, som skulde lægge en dæmper paa de urolige sind. Det opfordrede i stærke ord til ro og lydighed og truede urostifterne med strenge straffe. Det udtaltes, at oprinene mere skyldtes forvirring og vankundighed end aabenbart ondsind, hvilket ikke mindst havde vist sig ved de uroligheder, som indersterne i Kaltenkirchen-sogn havde foranstaltet. Derfor har de skyldige ogsaa kun faaet lemfældige domme, som kongen endog har formildet. Men af hensyn til de rolige og besindige undersaatte er strenge straffe nødvendig. Er der nogen, der har noget at klage over, maa de henvende sig til øvrigheden. Paa det skarpeste advares indbyggerne mod at hengive sig til forbudt virksomhed og selvtægt, de skal „omhyggeligt undgaa sammenløb og deltagelse i alt, der kan se ud som opstand og ikke ved overtalelser eller forføreriske skrifter af opviglere lade sig sig forlede til fejltrin eller overtrædelser”. Den, der handler herimod, vil for fremtiden blive straffet med al retslig strengthed, og den, der forstyrrer freden i landet ved at ophidse befolkningen, eller som forøver voldshandlinger, vil blive idømt de i loven fastsatte livsstraffe og kan ikke vente nogen formildelse af disse³⁰⁾.

²⁸⁾ E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 VI. 2, 330 ff.

²⁹⁾ E. Holm: Anførte sted 457 f., Forordninger 1795, side 132 ff.

³⁰⁾ Chronologische Sammlung der im Jahre 1795 ergangenen Verordnungen und Verfügungen 82—84, Tyske Kancelli: Forestillinger,

Paa det tidspunkt, da patentet udkom, syntes de urolige gemytter at være faldet til ro. Den nye høst var ved at blive bjerget og i de følgende aar var kornpriserne betydeligt lavere. Men i 1799 og 1800 fandt en ny stærk prisstigning sted. Ribekapitelstaksten paa rug fordoblede saaledes fra 1796—1800³¹). Høsten slog i 1800 ganske fejl, og i mange egne var der frygt for hungersnød. Der blev fra regeringens side udskrevet korn, saa man kunde hjælpe de byer, som var i særlig nød. Ogsaa nogle landdistrikter, især i Vestjylland, maatte have hjælp³²). Magistraten i Flensborg lod anlægge et magasin for at sikre indbyggerne mod hungersnød³³), og i enklavesognene var høsten saa ringe, at man fra bøndernes side nærrede alvorlig frygt for, at man ikke kunde skaffe husholdnings- og sædekorn, „... ligesom det og allerede er en bekendt sag, at husmænd og andre næppe er i stand til for penge her i egnen at kunne købe det fornødne rug til brød“.³⁴) Den gamle herregaard Trøjborg ejedes paa denne tid af Bendix Holst, en præstesøn fra Nybøl paa Sundeved, som 1777 havde overtaget gaarden for en købesum af 74,000 rd. Han skulde af hovedgaarden og bøndergodset levere en del korn, men søgte paa forskellig maade at blive fri eller faa lempelser. Da rughøsten der paa egnen var slaaet fejl, slap han med delvis at levere byg i stedet, selvom amtmand Moltke i Ribe ikke var ham velvillig stemt og beskyldte ham, der maaske var den rigeste mand

1795. II. 281 ff, Rentekammerets tyske Forestillinger 1795, nr. 50 (Ra.), Rentekammeret havde allerede 10. marts foreslaaet, at der blev udstedt en almindelig forordning, rettet til offentligheden. Kancelliet mente ogsaa, at det paa grund af urolighederne vilde være bedst at udstede en offentlig plakat »wodurch die Unterthanen besonders bey ihren Bitten und Beschwerden Gesetzmässigkeit, Ordnung und Gehorsam eingeschärfet wird«.

³¹) Kapitelstakster i ældre og nyere Tid (Statistiske Meddelelser 4. r. V. 1) 88 f.

³²) Rentekammeret: Diverse Korn- og Fouragesager ad. I, nr. 11 (Ra.).

³³) Rentekammeret: Jyske Renteskriverkontor. Journalsag 1801, nr. 266 (Ra.).

³⁴) Schackenborg godsarkiv: I, 34 (Schackenborg), Rentekammeret C. A. a. VIII, Indberetninger om Høsten 1795—1804 (Ra.).

paa egnen, for at handle af egennytte³⁵). Holst var en dygtig mand, men forstod ikke at komme i et godt forhold til sine bønder, med hvem han førte strid om hoveriet, der genindførtes paa hans tid. Dette modsætningsforhold er baggrunden for de begivenheder, der i 1800 udspillede paa denne egn.

En af de første dage i december 1800 udsendtes i Tønder amt og enklavesognene sedler, der bl. a. blev hængt paa dørene og havde følgende indhold:

Gode Venner allesammen.

Efterdi I samt og vi lider stor Nød og Mangel paa Korn, Smør samt meer, det skeer af den Aarsag, at di forbandede Mennesker, som køber det meget Korn at feede deres Stude med samt og at skibe det, Udskiben angaar die store Korn Puger i Tønder og andre adskillige meere, og di, som fede deres Stude dermed, er navnlig Cancellie Raad Holst paa Troyborg, Hr. Detlefsen i Ballum samt og adskillige Bønder i Ballum Sogn, hvilke foraarsager den forskrækelig dyre Tid, og om det skal saa beholde denne Fortgang, saa bliver i det nye Aar aldrig en Skippe tilkiøbs, derfor maa forfindes Raad, før det bliver for silde, ellers maae vi alle med hinanden ynkelig omkomme af Hunger og Nød. Det er det, at disse grove Bloodhunde tragter efter, derfor giøre eder reede allesammen ingen undtagne, som er istand til at udrage noget Gewærd ligegodt hvad heller det er Flint, Økse eller Stav og mødde ved Trøjborg præcis den 5. December 1800. Vester-Jylland....

Tilsiges alle samtlige Kaadner og Lejefolk, at møde ved Trøjborg alle Mandfolk, ingen understaar sig at blive hjemme heller ikke at komme barhaandet, men beruste sig dog ikke at skade nogen Mands Liv, men sine fede Stude og Bygninger og det den 5te Septbr. (!) fra Nabo til anden i Sønder og Nør-Sejersleff. Cito licito at besørge.³⁶)

Brevet maa vist siges at være ret enestaaende med sine voldsomme udtryk og aabenlyse trusel om at brænde Rantzauernes stolte borg ned. Hadet mod Holst maa have været stærkt. Sedlerne kom imidlertid ogsaa de forkerte i hænde, og fra myndighedernes side blev der straks grebet ind. De

³⁵) Rentekammeret: Jyske Renteskriverkontor. Journalsag 1801, nr. 626. Journal D. D. 1800, nr. 855, E. E. nr. 41, jvnfr. 146, E. E. 304, 626 (Ra.). Moltkes mening var ikke helt forkert, thi ved sin død 1829 efterlod Holst sig en formue paa 229.600 rbdlr. (Trøjborg Skifteprotokol i Landsarkivet).

³⁶) Schackenborg godsarkiv: 1, 34. (Schackenborg). I samme pakke findes ogsaa et tysk eksemplar af brevet, stilet til Viding herreds beboere og af væsentlig samme indhold. Mødestedet er dog her Kogsbøl. Det hedder her, at hvis de ikke møder, »so könnnt Ihr uns erwarten den 6. December«, og slutter: »Wir müssen Rathe finden vor dem grossen Hunger«.

schackenborgske embedsmænd og amtmand Bertouch undersøgte sagen, og man mente, at den havde sit arnested i Sdr.-Sejerslev i Emmerlev sogn. Der kom dog næppe noget positivt ud af efterforskningen, men derimod førte den til, at kaadernerne og indersterne i Hjerpsted sogn henvendte sig til amtmanden i Tønder med en klage over, at Holst og hans efterliggere i Ballum fedede stude med byg, hvorved kornpriserne blev drevet i vejret. De ønskede, at dette blev forbudt samtidig med, at det blev fastslaaet, at landmanden skulde dyrke jorden i stedet for at give sig af med spekulationshandel. Endvidere fremsatte de ønsket om, at der i alle amter maatte blive oprettet kornmagaziner, saa der derfra kunde udleveres korn under dyrtid. Desuden ønskede de et arbejdshus, hvor man kunde anbringe de mange betlere, som i saa høj grad var med til at udbrede slette rygter og „sammenrottelser“. Klagen gav anledning til et skarpt svar fra Holst til amtmanden, hvori han foruden at udtrykke haabet om, at undersøgelsen angaaende de oprørske sedler maatte blive fortsat, redegjorde for sin opfedning af stude, i sidste efteraar 84 stk., hvoraf de 40 allerede var solgt. Han fremhævede studedefningens betydning for landets økonomi og oplyste, at han havde ladet bekendtgøre, at de, der trængte til det, hos ham kunde købe byg for 10 mrk. pr. td., ligesom han ogsaa havde foregaaet almuen med et godt eksempel, idet han havde blandet byg i brødet. Det hedder endvidere: „Lediggang og tryglere foraarsager mere ondt end man kunde forestille sig, hvortil kommer en misforstaaelse over den taabelige maade, som er kommet i brug om frihed og lighed“.³⁷⁾ Naar man læser brevet, er man tilbøjelig til at give cancelliraaden ret. Forbillederne for den paatænkte aktion med brænding af herregaard og andre voldsomme metoder maa søges i den store franske revolution og dens blo-

³⁷⁾ Schackenborg godsarkiv: I. 34 (Schackenborg), Trøjborg godsarkiv: Sager angaaende borgerlig Næring (Landsarkivet).

dige gerninger. Og det samme gælder uden tvivl de andre begivenheder, som er behandlet i det foregaaende.

Næsten altid er det angsten for ikke at kunne skaffe det daglige brød til sig og sine, som er den umiddelbare aarsag til urolighederne. Men ogsaa før i tiden havde høje kornpriser manet angsten for hungersnøden frem hos de smaa i samfundet, men kun nu og da var det kommet til spredte uroligheder. I gennem aarhundreder havde der ikke været en saadan gærende uro og saa utallige demonstrationer. Der er ingen tvivl om, at det er de store begivenheder i Frankrig, som har skabt de aandelige forudsætninger for urolighederne. Menigmand, den fattige og oversete, havde af deres franske lidelsesfæller lært sammenholdets magt.

Den politiske uro.

I Frankrig var det videnskabsmændene og digterne, der havde skabt det idemæssige grundlag for begivenhederne i 1789, og ogsaa herhjemme var der mange indenfor de intellektuelle kredse, som blev grebet af begejstring for revolutionen. Hvorledes man i provinsen har stillet sig til de store begivenheder i Frankrig og de nye politiske idéer, ved man meget lidt om, men i København var der et stærkt røre, og flere af datidens førende aandelige personligheder blev talsmænd for „demokratiet“. Mænd som Malte Konrad Bruun og P. A. Heiberg forsvarede med begejstring selv den mest yderliggaaende terror i Paris.³⁸⁾

Ogsaa i Hertugdømmerne var der i intellektuelle kredse en stærk sympati for revolutionen og dens mænd,³⁹⁾ selv hertug Frederik Christian af Augustenborg græd af glæde ved revolu-

³⁸⁾ E. Holm: Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18. Aarhundrede, især 59 ff.

³⁹⁾ Otto Brandt: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhundert 179 og flere andre steder. Angaaende studenterne i Kiel se Sdj. Aarb. 1934. 56 (Hejselbjerg Paulsen).

tionens udbrud.⁴⁰⁾ Men efterhaanden som terrorismen kom mere og mere i forgrunden, vendte de fleste sig med afsky fra revolutionen. Dens tilhængere fandtes især i Holsten — ikke mindst i Altona —, mens der derimod synes at have været mere roligt i Sønderjylland. Desværre tier kilderne næsten helt om stemningen i de sønderjyske købstæders borgerskab. I 1798 var der en del uro, især i Holsten, men prææsidenten for Danske Kancelli Kr. Brandt kunde dog berolige kronprinsen med, at i hertugdømmerne var de fordævelige klubber⁴¹⁾ og læseselskaber mindre almindelige i købstæderne end i Sjællands stift. Endvidere fortæller han: „Især har jeg fundet i Apenrade By den reneste Tænkemaade og de bedste Sæder. I Flensborg, hvor man engang var indtaget af de franske principper, er man rent kommen tilbage derfra formedelst det tab, denne nation haver tilføjjet vores handel.“⁴²⁾ Ogsaa i Haderslev var der i 1790erne ret udbredte demokratiske tilbøjeligheder, hvilket skyldtes, at denne by ligesom Flensborg var ret stærkt præget af embedsstanden. Tilfældigvis er der bevarret en del brevstof, som kaster et interessant lys over de politiske og selskabelige forhold i byen og vidner om en betydelig optagethed af den store verdens begivenheder. Naar de arkivalier, som findes i tyske arkiver, atter bliver tilgængelige, vil det formodentlig ogsaa blive muligt at belyse forholdene i nogle af de andre sønderjyske købstæder.

1789 var Johan Sigismund von Møsting (f. 1759 paa Nygaard paa Møn) blevet amtmand i Haderslev østeramt, og fra 1791 overtog han ledelsen af hele amtet. Han viste sig hurtigt

⁴⁰⁾ Hans Schulz: Friedrich Christian. Herzog zu Schleswig-Holstein 102.

⁴¹⁾ I Haderslev synes der allerede i 1793 at have været en »jakobinsk« klub (se Møstings brev af 26. januar 1793). En i 1797 oprettet »lukket« klub var formodentlig ren selskabelig. § 5 i dens vedtægter bestemte, at de bedste aviser og om muligt ogsaa nogle formaalstjenlige tidskrifter skulde holdes. Hver søndag aften var der assemblée, bal derimod højest een gang om maaneden. (Møstings privatarkiv: IX. D. 2. Sager vedkommende andre Myndigheder og Embeder, Ra.).

⁴²⁾ E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 VI. 2, 147.

som en dygtig embedsmand og kom til at gøre en betydelig indsats i amtet. Overfor de demokratiske idéer stillede han sig, adelsmand som han var, absolut afvisende, selvom han med interesse fulgte med i begivenhederne, ikke mindst i hovedstaden. Han førte en ret omfattende korrespondance med kongens yndling Johan Bülow til Sanderumgaard, og i hans breve findes en del udtalelser, der belyser hans indstilling til de demokratiske rørrelser, ikke mindst i Haderslev by.⁴³⁾ Brevene gengives i det følgende bogstavret, men ikke fuldstændigt, idet kun oplysninger om de politiske forhold medtages. Alle udeladelser angives ved prikker.

1792 18/1.

.. Jeg var tilfreds, at man vilde uddeele nogle flere Titler, thi jeg anseer disse som Antimonium i nærværende demokratiske Tiider, kunde man paa een god Maneer give Heyberg adelige Rettigheder, saa tænker jeg, at hans demokratiske Iver blev kiølet. Hvorledes gjør hans Comoedie, de vonner og vanner, Lykke, dersom den er eller bliver trykt, skal jeg dog søge at faae eet Exemplar, om det endog skal koste mig 1 Rd.; thi jeg er skrækkelig nysgiærrig at kiende Indholdet og begiærlig efter at nyde den i det mindste paa een Maade. Er det sandt, at Warensted haver ladet den opføre uden høyere Tilladelse, og at han derfor haver faaet en dygtig Irettesættelse ...

1792 14/4.

... Vore dybseende Politici her paastaae endnu, at der i Andledning af Tildragelserne i Sverrig skal holdes et Campement⁴⁴⁾ i Siælland i Steden for her, overalt kand De ikke troe, hvor politisk denne Bye er, — vi seer lige ind i det inderste af alle mulige Cabinetter og intet undgaar vores Opmærksomhed, og naar vores Spaadomme ikke opfyldes, saa sige vi, at det,

⁴³⁾ Brevene findes i Johan Bülows samlinger i Sorø Akademis bibliotek (sign. 36 a).

⁴⁴⁾ Læs: Ang. læren i Møjlø se s. 151

der skeer, var galt — imod all sund Politic — vi beklage, at de forskellige Ministeria ikke ere ligesaa klartseende som vi . . .

1793 26/1.

. . . . Hvad siger man om Kongen af Frankriges Skiæbne i Kiøbenhavn. Jeg haaber, at den gruelige Maade, man synes at vilde behandle ham paa, vil opvække Afskye og formindske den Svindel, der er paakommet alle dem, der ere Tilberede af alt, hvad der er Democratisme. Vi have ogsaa her en Jacobinisk Cloub, mens den bestaar ikkuns af saadanne Folk, der have saa at sige tabt all Agtelse hos det fornuftige Publicum, i Altona skal denne Cloub under Doctor Uezers Præsidium være meere udbredt, — jeg vil ønske og haabe, at dett maa blive ved Snak, mens jeg kand ikke begribe, at man lader Monsieur Gunderath⁴⁵⁾ utiltalt for hans i Maanedsskriftet Iris indrykkede overmaade dristige Stykke — dette er ikke en Følge af Skrivefriheden,⁴⁶⁾ der altid er gavnlig, i det mindste under nærværende Conjunctioner nødvendig at vedligeholde, — ney det er eet Beviis paa Tøjlesløshed og Ondskab og fortjener mere at forbydes end den Niedersächsiske Mercur, der i det mindste ikke heglede vores Regjæring eller Regjæringsform igiennem, mens blev staaende ved andre Nationer og i sær ved Kongen af Preussen . . . Een i Dag her igiennem passeret Courer haver bragt den forskrækkelige Efterretning om Kongen af Frankerigs Henrettelse. Dette er gyseligt at tænke paa og vil vist have skrækkelige Følger. Posten medbringer os ventelig nærmere og bestemtere Efterretning saavel herom som om Dronningens Skiæbne.

⁴⁵⁾ Jacob Just Gunderath (1758—1825), litterat og juridisk manuduktør; han hørte til kredsen af oppositionsmænd.

⁴⁶⁾ I 1794 berører Møsting i et brev til statholderen spørgsmaalet om trykkefrihed. »Det forekommer mig endog«, skriver han (paa tysk), »som om de fleste forfattere, der skriver om offentlige anliggender, forveksler pressefriheden med skrivefriheden . . . De fleste af disse politiske kunstdommere mangler sandhedskærlighed, og det er deres hensigt at afsætte deres produkt og selv høste berømmelse og bifald fra den store hob af journalisterne. De er derfor ikke særlig samvittighedsfulde i deres valg af det, hvorpaa de bygger deres bemærkninger . . .« (Møstings privatarkiv: B. Koncepter, Ra.).

1793 6/3.

... Gud være lovet, at det lille Opløb, der nyelig haver været i Kiøbenhavn,⁴⁷⁾ ingen videre ubehagelige Følger haver havt, — de mange og alvorlige Forberedelser, der gjordes til Modstand, lod mig frygte, at Sagen var alvorligere og farligere, end den haver været det, mens Deres Bemærkning, at man under nærværende Omstændigheder og med Hensyn paa den nu i alle Lande herskende Tænkemaade i blandt Pøbelen og de denne beherskende Dagdrivere, der kalde sig Patrioter, maatte være mere opmærksom, end man ellers havde været, er ganske rigtig og grundet. Jeg er nu ret nysgierrig for at erfare Sagens Udfald og endelige Afgjørelse...

1793 27/4.

... Men hvorledes fører det kjøbenhavnske Pøbel sig op, — det synes, som om alle Urolighedsoptrin tager sin Begyndelse i Residenz- og Hovedstæderne. Vi have ogsaa her Friheds- og Liigheds Liebhaveere eller rettere Narre, men de lader det smukt beroe ved at snakke, og i deres Kreds at omprise den franske saakaldte Regiæring og derved bliver det, thi vores Publikum her er altfor fornuftig...

... De haver dog vel læst Briefe eines dänischen Bürgers an den Kron Printzen⁴⁸⁾ — dette Skrift er skrevet i en heel ny mens dristig Tone, jeg føler megen Drivt til at besvare det, forsaavidt der tales om Leyren i fjor.⁴⁹⁾ Men Ulykken er, jeg haver for meget at gjøre. — Leyren haver i det hele bragt Penge iblandt Amtets Bønder, og naar man skriger saa saare meget over

⁴⁷⁾ Formodentlig den saakaldte Posthusfejde (Holm: anf. sted VI. 2. 206).

⁴⁸⁾ Dette værk var forfattet af grev Jens Juel Ahlefeldt-Laurvigsen og indeholdt et stærkt angreb paa det danske militærvæsen paa linie med general Schmettows skarpe kritik i hans værk fra 1792: *Patriotische Gedanken eines Dänen über stehende Heere, politisches Gleichgewicht und Staatsrevolutionen* (se side 166).

⁴⁹⁾ Lejren i Møjbøl (Ø.-Lindet sogn) gav anledning til stærke angreb fra demokraternes side paa grund af de svære ægtbyrder, den havde medført for bønderne. Ogsaa Kroymann var paa færde i den anledning (se nærmere Møstings Privatarkiv. B. Koncepter, Ra.).

Kiørslerne, saa er det eet Beviis paa, at man ikke rigtig kiender Sagen, — ingen Bonde haver gjort over 5 Ægter, men mange vel mindre og jeg er vis paa at ved General-Krigs-Kommissairens større Orden $\frac{1}{3}$ kunde være spart . . .“.

I København var man imidlertid blevet opmærksom paa, at der ogsaa i Haderslev fandtes „Jakobinere“⁵⁰⁾, og A. P. Bernstorff, chefen for Tyske Kancelli, anmodede Møsting om at faa nærmere oplysning om forholdene. Amtmandens første brev af 20. April 1793 kendes ikke, men i maj samme aar gav han Bernstorff en udførlig redegørelse, der her gengives i dansk oversættelse.⁵¹⁾ Han omtaler heri de førende demokrater i den lille sønderjyske by, væsentligst de samme, som nævnes i de breve fra fru Kellermann til P. A. Heiberg, som senere vil blive meddelt. En lille præsentation er derfor naturlig, ogsaa for at placere disse personer i deres sociale og kulturelle niveau.

Rektor Adolph Rudolph v. Brinken var født i Hattstedt ved Husum den 24. Juli 1754 som søn af pastor Melchior Christoph v. Brinken. Takket være universitetskansler Cramers hjælp kom han til at studere teologi i Kiel. Han fik ogsaa støtte af geheimeraad v. Reventlow, der 1782 skaffede ham rektoratet i Wilster. 1786—99 ledede han skolen i Haderslev, hvorefter han blev præst i Vonsbæk. Her forblev han til sin død den 29. september 1808. Han har — især i „Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte“ — skrevet en del afhandlinger om Haderslev latinskole og Haderslev by. Han var stærkt grebet af revolutionens ideer, og hans begejstring fik ham til at give afkald paa adelsprædikaterne, men gjorde ham ikke afholdt blandt hans mere konservative samtidige; pastor Lautrup i Tyrstrup sagde om ham: „Der Kerl ist ein Jacobiner und ver-

⁵⁰⁾ 16. marts 1793 udtaler Bernstorff i et brev til Schack-Rathlou, at Haderslev skal udmærke sig ved det antal demokrater, som findes der, og spørger om Schack-Rathlou har hørt derom, eller om Møsting har fortalt ham om dette forhold (Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv 1760—1800. Udgivne af Th. Thaulow og J. O. Bro-Jørgensen, side 160).

⁵¹⁾ Koncept i Møstings Privatarkiv IV. B. Koncepter (Ra.).

dirbt seine Schüler durch seine Revolutionsideen"⁵²). Som det fremgaar af fru Kellersmanns breve, prøvede man at faa ham fjernet fra rektorstillingen. Bestræbelserne støttedes af amtmand Møsting, men kronedes dog ikke med held. *Herredsfoged Georg Dietrich Langreuter* var søn af landskriver Dietrich Gottlieb Langreuter i Garding. Han blev immatrikuleret i Kiel 1775 og var fra 1782—89 auditor. 17. Juli 1789 fik han bestalling som herredsfoged i Hviding og Nr. Rangstrup herreder, hvorfra han 1798 blev forflyttet til Tyrstrup herred. Han døde 20. juni 1818 i Haderslev, 60 aar gammel. Han var gift med *Sophie Antoinette Elisabeth Christiani* (død 25. marts 1836 i Haderslev, 72 aar gammel), en søster til den tyske hofpræst Christoph Rudolf Christiani. Deres forældre var pastor Vilhelm Carl Cristiani og Sophie Elisabeth Langreuter⁵³). *Advokat Hans Tobias Lindenhan* var født 20. september 1739 i Haderslev, hvor hans fader var advokat. Han virkede i sin fødeby som advokat til sin død 1. december 1797⁵⁴). *Nicolaus Bertelsen*, der tidligere havde været kopist, fik bestalling som retsskriver i Haderslev herred i februar 1783⁵⁵). *Heinrich Kroymann* var maaske paa sin maade en af de interessanteste af demokraterne. Han var født i Skovby, Arens herred, den 1. juni 1748. Som ung kom han til Danmark og var i flere aar forvalter og inspektør ved forskellige hovedgaarde i Jylland og paa Fyn. Allerede 1776 begyndte han i Flensborg udgivelsen af et ugeskrift: „Der verreiste Bauer“. Iøvrigt er det bemærkelsesværdigt, at han, den fødte sydslesviger, skrev de fleste af sine skrifter paa dansk. Han interesserede sig stærkt for praktiske

⁵²) Journal von und für Deutschland VI. 1, 248, Quellen und Forschungen VIII, 5, Arens: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, 87, Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage II, 412.

⁵³) Tyske Kancelli: Forestillinger 1789. II. 1 og 1797. I. 863, Th. Hauch-Fausbøll: Slesvigske Kirkebogsuddrag 43, Arens: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, 132.

⁵⁴) Personalhistorisk Tidsskrift 9. række V, 142.

⁵⁵) Tyske Kancelli: Forestillinger 1783. I. 141, Efterfølgeren udnævnes 1798.

foranstaltninger til landbrugets fremme — f. eks. mergling, vandafledning og flyvesands bekæmpning — og i 1789 fik han tilladelse til at rejse udenlands for at udvide sit kendskab til midlerne til sandflugtens dæmpning. Men han holdt sig ikke alene til den faglige reformvirksomhed. Den nye tids tanker havde grebet ham, og han gik politisk i brechen for bondestanden, samtidig med at han rettede meget skarpe angreb paa embedsmændene, hvad der selvfølgelig hurtigt medførte, at han kom i et stærkt modsætningsforhold til disse. 1792 havde han et stort sammenstød med de militære myndigheder i anledning af en kritik, han havde fremsat i sit tidsskrift „Maanedskorrespondenten” (1790—91, fortsat med „Korrespondenten” og „Haderslev Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse”). Samme aar fik han en advarsel, der var foranlediget af udtalelser i dette tidsskrift, og 1794 paadrog han sig en ny alvorlig paamindelse. Men alligevel fortsatte han med et blad „Kroymanns Reisebemerkungen”, skrevet i samme tone som hans tidligere skrifter. Han klagede ikke blot over embedsmændene, men indsendte ogsaa uigennemførlige forslag til Rentekammeret og Kancelliet. Overretten vilde nu have ham i tugthuset, men i sin forestilling, dateret 5. december 1794, foreslog Kancelliet dog, at han først skulde idømmes 14 dages fængselsstraf. Fortsatte han saa alligevel med at udbrede utilfredshed hos sine medborgere og med at indsende klageskrifter, skulde han i tugthuset.

Men Kroymann faldt dog ikke helt til ro. Han forlod senere Haderslev og rejste til Kongeriget, hvor han en tid var inspektør ved Bratskov Sø (Broust sogn, Ø.-Han herred). 1813 boede han i „Ølandbo” (vel Øland sogn, Ø.-Han herred)⁵⁰).

Kroymann er selvfølgelig et barn af sin tid, præget af oplysningens ideer og indstilling. Han fører en skarp pen, og man

⁵⁰) Tyske Koncellis Forestillinger 1789. II. 631 f., 1794 II. 727 ff., Haderslev byarkiv: Forskelligt 1771—1866 (Landsarkivet), Sønderjydske Aarbøger 1935. 208 f., Kordes', Lübkes og Schröders samt Erslevs forfatterlexika.

forstaar godt embedsmændenes vrede mod ham. Men han er ingen fusentast, han har begge ben paa jorden, og hans udtalelser om landbrugsfaglige spørgsmaal er bygget paa en solid viden om disse forhold. Hans kritik af embedsmændene er — omend skarp i sin form —, dog som regel berettiget, og udviklingen viste, at det i de fleste tilfælde var ham, der havde ret. Meget af det, han kæmpede for, blev senere til virkelighed. Møstings vrede udfald mod ham viser, at han ikke ansaa ham for ufarlig, men hans overlegne bemærkninger kan dog intet ændre i billedet af Kroymann som en forkæmper for retfærdighed mod de smaa i samfundet, for bedre oplysning og afskaffelse af misbrug. Han arbejder i virkeligheden paa linie med datidens betydeligste mænd, selvom han selvfølgelig maatte benytte sig af ganske andre midler. Ogsaa paa en helt anden maade er Kroymann forud for sin tid, en budbringer om det nye, der skulde komme. Han har et skarpt blik for det meningsløse i den daværende sprogordning i „Dansk-Holsten”. Han kritiserer det tyske administrationssprog, som ikke forstaaes af menigmand, og som giver mulighed for misbrug, og han kræver i skarpe ord forordningerne oversat til dansk⁵⁷⁾.

Amtmand Møstings brev til Bernstorff lyder saaledes:

Haderslev, Maj 1793.

Til Hans Excellence Hr. Grev Bernstorff.

Naar jeg i den beretning, som jeg har afgivet til Deres Excellence den 20. forrige maaned om nogle herværende frihedssværmeres forhold, ikke har navngivet disse, saa skete dette kun for at undgaa ethvert skin af at være angiver. Men da Deres Excellence i Deres naadige skrivelse har befalet mig at nævne disse folk ved navn, saa opfylder jeg med fornøjelse min pligt, idet jeg adlyder denne befaling og tillige udtaler min underdanige tak for den naadige skrivelse. — Rektoren ved den herværende latinskole von Brinken og auditor og her-

⁵⁷⁾ Se f. eks. Maanedes-Correspondenten 1792, s. 69, 156 f. 199.

redsfoged Langreuter i Brøns i Hviding Herred her i amtet kan med føje anses som hovedmændene blandt de herværende demokratisk sindede. De er ubestrideligt de klogeste blandt disse folk og vilde derfor under andre omstændigheder kunne være farlige. Rektoren udtaler sig mest og dristigst; ligeledes ved jeg fra flere af hans elevs forældre, at han søger at indgyde disse sine taabelige grundsætninger, og da jeg frygter for, at dette kan have en skadelig indflydelse i det mindste paa den ungdom, hvis uddannelse man har betroet ham, saa ønsker jeg, at han maa blive forflyttet til et andet sted, hvor han vilde have mindre lejlighed til at udbrede sine synspunkter. Hans forflyttelse vilde desuden være til fordel for den herværende latinskole, thi selv om man ikke kan frasige ham lærdom og flid, saa mangler han dog det for en lærer nødvendige talent: at kunne meddele sin viden til andre paa en letfattelig maade. Skulde Deres Excellence finde sig foranlediget til at udvirke omtalte rektors forflyttelse, saa vilde jeg gerne tilføje den underdanigste og lydigste bøn, om man ikke kunde vente dermed til min hjemkomst fra Norge. Jeg ønsker dette for med generalsuperintendentens hjælp at kunne medvirke til, at der, naar en ny rektor skulde vælges, blev ansat en værdig og duelig skolemand. Jeg har i denne henseende allerede raadført mig med en værdig mand og ønsker hans deltagelse i den kommissariske undersøgelse angaaende den bedst mulige forbedring af vor latinske skole, som jeg har bragt i forslag overfor det højtærede Tyske Kancelli. Ogsaa dette anliggende vilde vinde ved den nuværende rektors fratræden, og naar jeg har foreslaaet ham som medlem af den paatænkte kommission, er det, fordi jeg syntes, at det var nødvendigt, at man sikrede sig en medvirken fra den person, hvem gennemførelsen af de foranstaltninger, der skulde træffes, især vilde komme til at paahvile.

Med hensyn til auditor og herredsfoged Langreuter saa tror jeg at maatte bemærke, at han er svoger til den nye hof-

prædikant Christiani, og at denne, som har opholdt sig nogle dage i Brøns og her i byen, staar i nøje og venskabelig forbindelse med rektoren. De øvrige højt talende demokrater er advokat Lindenhan, retsskriver Bertelsen, kancelliassessor og herredsfoged Kellermanns frue, landmaaler Feddersen, en vinkelskriver Kroymann, som opholder sig her i byen, og flere smaaborgere. Kancelliraad Kellermanns frue er nær beslægtet med den bekendte Heiberg i København og udmærker sig ved den heftighed, hvormed hun forsvarede de franske grundsætninger og sin ven rektorens meninger. Hendes ægtefælle er en stille og afholdt mand, som ikke tager den ringeste del i sin kones sværmerier. Om de øvrige her omtalte personer er der intet at bemærke, og jeg nævner kun med hensyn til vinkelskriver Kroymann, at han ved sin dristige og uforskammede skrivemaade har vundet tiltro hos nogle landmænd her fra egnen. Dette har imidlertid for øjeblikket ikke andre følger, end at han i enkelte tilfælde foranlediger opsætsighed hos nogle bønder, ligesom han ogsaa har indpodet adskillige stridigheder og derved tømmer sine klienters pung for penge. For de forenede hære vil udfaldet af dette aars felttog forhaabentlig blive lykkeligt, og dette vil uden tvivl nedstemme tonen hos alle og ogsaa hos de herværende demokrater, og den fuldstændige genoprettelse af ordenen og roen i udlandet vilde sikkert helt bringe deres demokratiske sindelag i glemmebogen. Jeg vil tiltræde den mig allernaadigst bevilligede fire maaneders rejse til Norge i slutningen af denne eller begyndelsen af næste maaned. Skulde der under mit fravær indtræde saadanne omstændigheder, som gjorde min hurtige hjemkomst nødvendig, saa vil jeg vende tilbage ved første vink, men forhaabentlig vil alt være roligt, og desuden giver sommeren saavel byen som landmanden mere beskæftigelse og gør dem som følge deraf mere afvisende overfor nye ideer end om vinteren.

I ærefrygt forbliver jeg

Deres Excellences

Gennem Møstings breve og indberetning faar vi en be-
dømmelse af de demokratiske stemninger i Haderslev, givet af
en udpræget modstander, som kun har haan og spot tilovers
for de friere politiske strømninger. Heldigvis er der dog og-
saa bevaret en række breve, der i varme ord og baaret af en
stærkt begejstring taler demokraternes sag. Brevskriveren var
Christina Kellermann, gift med herredsfoged *Christian Keller-
mann*, der var født 6. maj 1748 i Rendsborg som søn af kaptajn
Peter Kellermann og Anna Christina. Han immatrikuleredes
i Kiel, og efter at have været herredsfoged i Ny herred i An-
gel blev han i 1788 herredsfoged i Gram herred (med bopæl i
Haderslev), i hvilket embede han forblev til sin død den 14.
oktober 1820. Hans kone var født i København 7. februar 1755
som datter af Ole Petersen Sandgaard og Anna Christina Miles.
Ved slægtskabsbaand var hun knyttet til familien Heiberg, idet
hendes søster Anna Bolette Sandgaard var moder til Thomasi-
ne Christine Buntzen (anden gang gift Gyllembourg⁵⁸). Den-
ne, der er kendt som forfatterinde til „Hverdagshistorier“, var
i sit første ægteskab gift med Peter Andreas Heiberg, en af
datidens betydeligste digtere og ivrigste revolutionære, der til-
sidst maatte gaa i landflygtighed paa grund af sin overbevis-
ning. Hun var saaledes fru Kellermanns niece, og det frem-
gaar af brevene, at der var et nært venskab mellem tante og
niece. Thomasine Buntzen, der var født i 1773, fik som fem-
tenaarig P. A. Heiberg som lærer, og to aar senere, i 1790, æg-
tede hun denne. Men allerede inden brylluppet korresponde-
rede fru Kellermann med Heiberg, der var hendes jævnaldren-
de. I begyndelsen tilskriver hun ham De, men ret hurtigt
dukker det mere fortrolige du op, og igennem alle brevene gaar
der en strøm af venskab og beundring, der giver dem en
egen varm tone. Man aner bag brevene en kvinde med stærke

⁵⁸) Frode Jürgensen og Poul Hennings: Biografisk Slægtsregister over
de indbyrdes beslægtede Familier Sangaard, Buntzen, Koch og Jürgensen
12 og 24 f.

og umiddelbare følelser og med evnen til at gribes af begejstring. En stor del af brevenes værdi ligger deri, at de fortæller efterverdenen, hvorledes man bedømte begivenhederne i de demokratisk indstillede kredse. Men de giver ogsaa et morsomt og levende indtryk af, hvorledes man levede livet i de højere selskabelige cirkler i den lille sønderjyske købstad og beretter om det sociale modsætningsforhold mellem adelen og de borgerlige embedskredse. Men maaske har brevene dog størst interesse ved at vise, at man i Haderslev har fulgt med i dansk aandsliv og holdt danske tidsskrifter. Fru Kellermann omtaler flere gange, at der i Haderslev har været en stor interesse for Heibergs virksomhed og digteriske produktion, selvom hendes ønske om at glæde vennen maaske har forledt hende til overdrivelser. Der er ingen tvivl om, at den højere embedsstand i Sønderjylland i aandelig henseende var stærkt orienteret mod syd, men fru Kellermanns breve er dog et vidnesbyrd om, at orienteringen ikke var helt saa ensidig, som man ellers let kan faa indtryk af.

Af brevene, der gengives bogstavret, medtages kun det, der belyser forholdene i Haderslev og brevskriverens indstilling overfor de politiske spørgsmaal. Udeladelser angives ved prikker⁵⁹).

1789 4/3.

... En beskrivelse over Haderslebenerne skylder jeg Dem. Den almindelige Mand her paa Landet er ikke saa stolt som vores Angelske Landmænd — thi Bønder vilde de ikke heede og min Mand, som havde meget med dem at bestille, takker Gud ofte, at han er sluppen fra dem. I Byen her er Kiøbmandsstanden lidet i Respect, og en Flensborger Kiøbmand vilde her faae sit Mod kiølet, men derfor er man her ikke fri for denne Last. Himlen har alligevel velsignet nogle adelige Huuse med mange Børn og stor Familie, og disse næsten troer jeg 30 unge

⁵⁹) Brevene findes i P. A. Heibergs Privatarkiv. Breve fra C. Kellermann (Ra.).

Frøkener gjør med de Herrer Officere en saa stor Cirkel i Offendtlige Selskaber at ingen uadelig, de maa have nok saa store Fortrin, paa Baller eller Assembleer kan komme i Betragtning, thi naar man staar i en Engelsk Dands, kommer der en Officere med en adelig Frøken, og trænger sig over alle, som han troer under sin Stand. Førrige Uge havde vi et Bal her i Byen, men da der ingen Adelige Damer vare, saa gik det ret godt. I Onsdags spille min Mand i en privat Concert hos Hr. Etatsraad Lassen⁶⁰⁾, hvor den smukke og for hendes Sang berømte Frue Harboe spille og sang, som var henrykkende. I Søndags spille han i en Concert, hvor Hr. Johansen fra Meklenburg lod sig høre paa Harmonica. Det er de eeneste Fornøjelser, som vi her have, og som min Mand finder Lyst til. Musik er hans Liv og Glæde. De øvrige Selskaber her er øde Selskaber. Mandspersonerne forstaa meget godt at goutere et Maaltid, enhver liden Feyl veed de, hvori den bestaaer, og hvorledes den kunde forbedres. Dersom Hs. Mayestæt Kongen skulde komme i Forlegenhed for Mund Kokke, saa ved jeg, at han i det gandske Land ingen bedre kunde finde end her i Haderslev. Da disse smagefulde Personer er en Pest for Sundheden og Pungen, saa have vi ogsaa af økonomiske Aarsager renonceret paa disse Selskaber, og indskrænket vores Omgang indtil tvende Familier her i Byen, som er Hr. Bertelsen og Auditeur Langreuter, som vi selv har valgt til vores Venner. Disse tvende Mænd ere retskaffne og brave Mænd. Den sidste er den bedste Advocat her. Med Fornøjelse hørte jeg deres Broders Navn⁶¹⁾ med megen Agtelse nævne. Vil De ey engang besøge ham og os. . . .

1789 28/4.

. . . . Vores Litteratur er meget god, det er at sige, min Mand er med Interessent i et Læse Selskab, hvor meget gode

⁶⁰⁾ Emanuel Lassen, husfoged i Haderslev Vesteramt 1761—1795.

⁶¹⁾ Ludvig Heiberg, der paa dette tidspunkt var konrektor i Ribe, men senere blev rektor i Odense.

og nye Bøger blive valgte — har De læst den Satire over Zimmermann, som gjør hans Sammenkomst med Friderich den Eeneste saa overmaade latterlig. Jeg har ey læst den, men een af mine Bekiendtere har læst den hos General Döring⁶²). Har De læst L'histoire secrete de Berlin — en græsselig Satire over Kongen af Preussen og mange af Jordens store

1789 11/11.

. . . . Vores Concert bestaar af 18 Personer, hvoriblandt ere tvende Violons ved Navn Hahn og Grüner, den holdes hver Torsdag, hvem som har Lyst bliver om Aftenen og betaler a parte. Andtallet af Tilhørere bestaar af 120.

1792 14/1.

. . . . af Aviserne har jeg seet, at der er opført en nye Comedie under Titel De vonner og vanner. Jeg hørte det først i Concerten af Geheimeraad von Krog⁶³), som fortalte det til Kammerherre Møsting. Han synes ikke at være ret tilfreds med den og af hans Mine tænker eller sluttede jeg, at der maatte være noget, som stødte hans Adelsstolthed, da Møsting spurgte ham, om den var at faae, svarede han, at den endnu ikke var trykt. Da den endnu er i Manuskript, saa kand jeg umulig faae den, men Indholdet omtrent eller Sujettet ønskede jeg dog gierne at viide, og dersom du ikke har for meget at bestille, saa haaber jeg, Du opfylder mit Ønske

1792 4/3.

Saa liden og ubetydelig Hadersleb end er, saa er den dog meget deeltagende i politiske Affairer. Vi holder alle politiske Skrifter og Journaler, ere formeeste Deels, naar jeg undtager Adelen, som udgiør en temmelig Cirkel, næsten alle for Constitutionen og tager ingen sort Kiol paa for Kayser Leopold.

⁶²) Generalmajor Ernst Christoph Friedrich v. Düring.

⁶³) Formentlig gehejmekonferensraad Frederik Ferdinand von Krogh (1737—1829) til Aastrupgaard, fader til sejrherren fra Isted general Gerh. Christoph Krogh.

dog jeg bliver dog vel ikke til den politiske Kandestøber. Jeg vil hellere holde op . .

1792 3/11.

Kiereste Ven!

At Du saavel som jeg i denne Tid glæder Dig over de franske Vaabens store Fremgang, derom er jeg fuldkommen overbeviist, og Gudskelov! at vores Fædreneland hverken med Krigsvaabn eller Inquisition har gjort sig til Fiende af en Nation, hvis Grundsætning enhver Retskaffen maa ære. Den Tydske Nations Synder ere i denne Hensigt store. Wielands Mercur er imod Frankrig og Professor Krands Fragmente über der neuere Geschigte er et uforskammet aristokratisk Blad. Under Artiklen Dannemark bruger han Udtryk, som viiser, at han tænker som en spansk Grosinquisitor. Du forlader mig mine Anmerkninger, som maaske i manges Øjen er for et Fruentimmer ikke passende, dog hos dig er denne Compliment overflødig. Du forlanger ikke af vores Kiøn, at det skal fornægte sine Følelser

. . . . og da vores Concert er nu complet uagtet alle Cabaler, som en Deel har gjort for at tilintet giøre denne uskyldige og af alle Divertissement meest ædle Fornøyer, saa ønskede jeg gjerne, at Du vilde have den Godhed, heri at tiene mig, og for de udlagte Penge at giøre Dig betalt af vores lille mellemværende Regning. Det er utrolig, at man i smaa Stæder finder saa megen Hang til Cabaler; et Parthie af 10 Familier har noget Supscribtion, og da det ikke er Sparsommelighed, men blot Caprice, da de til Trods har allerede oprettet en Klub om Tiirsdagen, hvori min Mand og jeg ogsaa har taget Deel af Høflighed

1792 8/12.

. . . . Skulde denne Efterretning være sandt, at der har været Opløb i Kbhv. Man fortæller, at en Student har spurgt Kronprindsen om Pressen var frie, og da ham blev svaret ja,

skulde han have skrevet et Skrift, hvorfor han skulde være arresteret, og siden af Prindsen af Frygt for en deel sammenløbet Folk, som paa Slotspladsen havde forsamlet sig, løsladt. Naar Du skriver, saa hav den Godhed og sig, om det er saaledes. Et andet Rygte af Aviserne, at en dansk Digter har skrevet en Hymne, som er oversat i Fransk og sendt til alle Departementer. Dersom saa er, beder jeg dig, bedste Heyberg, at Du med første Post sender mig den. Thi formodentlig er den trykt. Undskyld mig dersom det synes dig uforskammet, at jeg forlanger den med første Post. Min Glæde over enhver Efterretning, som bringer mine Landsmænd Ære, er ubeskrivelig, og jeg har givet mit Løfte paa Grund af din Godhed at skaffe den. Her er en almindelig Glæde over de Franskes lykkelige Fremgang. Nogle gode Venner drak og sang alle Friheds- og Ligheds Skaal. Min Mand var ikke meget derfor, men vores Aftale var gjort for et Aar siden, at naar Sejren blev paa Frankrigs Side, skulde vi samles for at drikke de brave Franskes Sundhed; og blev sunget en Punch Sang, som jeg skal have den Ære at sende Dig. Det er en sand Glæde at see de Adelige; i Kbhv. er det vel ikke saa mærkelig, men her, kiereste Heyberg, hvor de adelige nødvendig maa komme i borgerlige Selskaber, her ser man tydelig den ængstelige Nedladenhed. Dog er General Dyring ikke meer af de Tanker, da han med 10,000 Mand vilde bestorme Paris. Han er maaske af Klogskab, nu meer Democrat. Generalinden er en gysselig Aristokratind og Kammerherr Møsting ogsaa. Langreuter, en ret Frihedsmand, spiste ved Generalens Bord og tog som en ivrig Democrat Ordet. Generalinden blev saa heftig, at hun 14 Dage var syg. Ellers er her en deel Amtsmennesker, som endnu ere imod Frankrig, bl. a. vores Borgmester⁶⁴⁾ og Concistorialraad⁶⁵⁾

1793 16/3.

. . . . Ludevigs Død, som jeg formodede, havde ganske om-

⁶⁴⁾ Arnold Christian von Neuhöfel, borgmester i Haderslev 1768-1796.

⁶⁵⁾ Joachim Cretschmer, provst i Haderslev 1763 til ca. 1797.

stemt en Deel, som jeg forhen troede at være Tilbedere af Frankrigs Regerings Form. Som Fruentimmer kunde jeg vel tie — men hykle kunde jeg ey. Jeg er overbeviist om, saavel som Du, at Ludevig er død, og ingen Taare flød fra mit Øye. Kun den Medlidenhed, som man føler med den største Forbrydere, var den, jeg skienkede Ludevig. Hvor mange tusinde ædle ere ikke blevne Offere for hans skammelige Bedragerier. Det gik saa vidt, at man søgte offentlig at forhaane de, som tænkte som Du eller jeg. Rectoren beskyldte man for at stifte en Jacobiner Club. Hans Bekiendtere skyede ham, og man her skal virkelig have angivet ham ved Hoffet. Alle disse Rygter hensigter ikke til andet end at forspilde hans Renomé. Siden han aldrig smigrer for de store og ligesom du griber enhver Leylighed for at udrydde Fordomme og gjøre Mennesket opmærksomme paa deres egne Fortiennester. Han er saavel som Du en Torn i Adelens og de stolte borgerliges Øjne. — Jeg ærer ham, siden jeg er overbevist om, at (han) har mange Fortjenester. Jeg sender Dig hans Bekiendtgjørelse, som ikke er overflødig, siden man gandske udelukkede ham fra Selskaber, og han altsaa havde ingen Lejlighed mundtlig at disputere, men man talte i hans Fraværelse paa den nederdrægtigste Maade om ham. Du havde den Godhed og meldte os det lille Opløb, som var i Kiøbenhavn;⁶⁶⁾ det amuserede os virkelig, thi det er løyerligt at se en stor Allarm af smaa Ting — hvorledes Sagen er udfaldet, veed vi ey. For det andet Bind af Dine Comedier er jeg dig uendelig forbunden. Jeg har læst dem tillige med Fortalerne igiennem. Med inderlig Fornøjelse har jeg læst Fortalerne, især til de vonner og vanner. De Sandheder, Du der har sagt, ere dyrebare, rigtige Sandheder — om Tydskerne og Holsteenerne og om Samtalen over Bordet har jeg rigtig bemærket. Kiært er det mig, at Du svarede Baggesen —

⁶⁶⁾ Der er antagelig tale om den saakaldte Posthusfejde (se Holm: anf. sted VI. 2, 206.)

Man beskylder Kopmans⁶⁷, Fjender at de ved den Kopmanske Proces igien har søgt at blamere ham, fordi han ikke var prindselig sindet —. Man siger, at Høyeste Rets Dom er billig — og at den Present, som man skienkede hans Modstandere, er ingen Ære for Nationen eller for dem, som har foranstaltet det. Jeg er uvidende derom, man nævnede ikke Dit Navn, men det lod, som man troede, Du havde Deel deri . . .

1793 22/9.

. . . . Rectoren er angivet i Cancelliet for at have prædiket Revolutions Grundsætninger paa et Bonde Bryllup i Stepping. Cancelliet har sendt det til Ober-Retten og den igien til hans, nemlig Rectorens, Erklæring, og fordi han i en Examen har sagt, at den Naturlige og Cristelige Religion stod i Forbindelse med hinanden. Han har forlangt, at alle de Personer, som vare til Bryllup, maatte afhøres, og beviiser, at han aldrig har været til det Bryllup eller til nogen Bryllup, og at det altsaa er en aabenbar og nedrig Angivelse — og forlanger Satisfaction. Det øvrige i Hensigt til Religionen vil han offentlig bekendtgjøre. Schmettaus Erläuternder Commentar zu den Patriotischen Gedanken eines Dänen über stehende Heere⁶⁸ tilligemed Svaret paa den Anonymuses pasquill har jeg læst — jeg er overbevist om, at du læser dem med fornøjelse.

1793 10/10.

. . . . Rectorens Sag er endnu ikke videre, end at Vidnesforhøret er indsendt, og deraf sees tydelig, at han er uskyldig,

⁶⁷) Gadso Coopmann, født 1746 i Fraenecker i Frisland, blev i 1791 indkaldt til København som professor i kemi. Han var lidet anset og blev i 1793 forflyttet til Kiel (V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen II, 525—27).

⁶⁸) Forfattet af rigsgreve Woldemar Friedrich Schmettow paa foranledning af Friedrich Mansbachs »Gedanken eines norwegischen Officiers über die patriotischen Gedanken eines Dänen« (den omtalte »anonymuses pasquill«), der var et svar paa Schmettows anonyme skrift: »Patriotische Gedanken eines Dänen über stehende Heere, politisches Gleichgewicht und Staatsrevolutionen«, hvori der fandtes et stærkt angreb paa det danske militærvæsen.

men Satisfaction faar han ikke. Saa meget meer da man formoder, at Superintendent Adler har angivet ham. Han har, siger man, havt hemmelig Ordre at erkyndige sig om Rectoren. Er han Andgiver, saa henhører han til sine Medbrødre, til de lumske nedrige Gejstlige, som under Venskabs Maske spiller en Judas' Rolle — dog jeg kand næppe troe det, og omendskiønt der ere mange Formodninger dertil, og hans Navn formodentlig bliver fortiet meere end en anden Andgiver, saa tænker jeg dog, at man kan faa det at vide. Din Supskribcions Plan har jeg ikke seet, her ved min Minerva var den ikke. Et andet Selskab, som holder Maanedsskriftet, har ladet den gaae med om og diverterer dem ret hjertelig, som læser den. Paa det tredie Bind af dine Comedier prenumererer jeg altsaa paa Langreuters Vegne, som har faaet de to første bind. Rectoren, som jeg i Dag har haft Lejlighed til at bringe din Hilsen, fornøjede sig meget derover, at Du forsikrede ham om din Agtelse. Naar en Mand hades og forfølges af nedrige, saa er saadan venskabelig Deeltagende Hilsen fra en retskaffen Mand af uendelig stor Værd. Han har længe agtet dig for dine Skrifter og for den Frimodighed, som saa gandske hersker i alt, hvad Du har skrevet, og har ofte ønsket Lejlighed til at kiende Dig nærmere . .

1793 6/11.

. . . . I Hensigt til Dronningens, eller Marie Antoinettes Død tænker jeg ligesom Du — men hvad siger Du om alle de Deputeredes Arrest, om Gonsas Henrettelse — hvem af Partierne er det Retskafneste, eller hvilket troer Du er det. . . For den Marseiller Marsch er vi dig alle forbundne . . .

1793 23/12.

. . . . gjerne hørte jeg, hvad du meener om de Deputerets Henrettelse, om du er en Brisoller, om Du troer Robespierre eller ej. Du maa viide, at jeg taler meget sielden med nogen derom, siden jeg er overbeviist om, at her ere mange Lurere. I Julehellige Dage rejser min Mand og jeg til Auditeur Lang-

reuter, hvor vi agter at synge din Marseiller Marsch og drikke
Din Skaal

1794 29/3.

.... Leve Heyberg sig Vi alle, som sagde leve de, som tog
Toulon. Du er dig altid selv liig, bedste Heyberg, immer fri-
modig, altid en Sandheds Ven, man ærer og ynder dig ogsaa
her. Det er ikke Smiger. Her ere mange, som er overmaade in-
teresserede for Dig

.... den arme Rector søger man fra alle Sider at for-
haane. Ved Nye Aars Tiid hængte man et død Svin ved hans
Dør⁶⁹) om Natten og et Brev derved, hvori Svinet kaldtes Ma-
rarat⁷⁰) som igien var opstaaet og rejste herhid for at besøge
sin Ven, det var Pøbel Streger, men imidlertid er det ube-
hageligt

u. aar 21/12.

.... I Gaar kom Madame Bertelsen med sin Datter hjem og
havde en mundtlig Hilsen fra Dig og Din kære Kone til mig.
Hun gav i Gaar Aftes en Andkomst Smaus, hvortil mit ganske
Huus var budet

Fru Kellermanns breve har givet et baade morsomt og in-
teressant billede af de politiske stemninger og modsætninger i
Haderslev paa revolutionstiden. De har vist, at der samti-
dig med de talrige socialt betonedede uroligheder i 1790erne
ogsaa fandtes en rent politisk bevægelse. Naar den synes at
have været særlig virksom i Haderslev, er det næppe en til-

⁶⁹) Denne begivenhed omtales i et brev, dateret 6. febr. 1793, fra
Schack-Rathlou til Møsting, paa følgende maade: ».... Det er en besyn-
derlig Tildragelse, som De berette mig om det ophængte døde Sviin.
Ifald Geheimeraad Bernstorff erfarer samme, som han formodentlig nok
giøre, saa mener jeg, at det vill fornye hands Opmærksomhed paa de
demokratiske sindede i Haderslev, men imidlertid er det meget vell, at
man heraf har erfaret, at de nedre Classer der i Byen og Egnen ikke
have den Tænkemaade i« (Møstings privatarkiv: Breve fra forskel-
lige: Schack-Rathlou, Ra.).

⁷⁰) Skal vel være den kendte franske politiker Marat, som myrdedes
14. juli 1793.

fældighed, idet der her fandtes en talrig embedsstand, og, som det foregaaende har vist, var det næsten udelukkende i disse kredse, at de demokratiske ideer fandt deres tilhængere. Mens de socialt betonedede demonstrationer kun er de første svage varsler om arbejderklassens sociale og politiske rejsning et aarhundrede senere, gaar der fra de politiske rørelser en ubrudt linje til den politiske liberalismes kamp i 1830erne og 1840erne, en kamp der væsentligst blev ført af de samme kredse, hvorfra 1790ernes jakobinere var blevet rekrutteret. Det var de borgerlige embedsmænd, der var fremtidens mænd.

Om Tønder bys historie.

Fire diskussionsindlæg af Vilhelm Marstrand
og Johan Hvidtfeldt.

I.

I Sønderjydske Aarbøger 1944 har arkivar *Johan Hvidtfeldt* under en omtale af de i anledning af byjubilæet i Tønder 1943 udgivne skrifter kritiseret mit byhæfte om Tønder og min i Sønderjydske Aarbøger først ved denne lejlighed omtalte bog fra 1933 om Aabenraa paa en maade, som gør det naturligt for mig at kræve et par spørgsmaal besvaret.

Kritiken af de nævnte skrifter er ganske vist af en saadan art, at en nærmere imødegaaelse ikke er nødvendig. Enhver læser, der har sin sunde omtanke i behold, kan meget hurtigt se, at arkivar Hvidtfeldt ikke hører til de kritikere, som hjælper læseren til rette med tilegnelsen af det stof, han anmelder. Han forfølger ogsaa private formaal, og hører til de lykkelige, i virkeligheden fuldkommen ansvarløse skribenter, som i hvert givet øjeblik skriver, hvad der falder dem ind, uden smaalig hensyntagen til, hvad de har sagt blot faa linier forud.

Exempelvis kan anføres, at han om det under redaktion af *Dr. M. Mackeprang* udgivne store værk »Tønder gennem tiderne« skriver: »Det skal af nærliggende grunde ikke gøres til genstand for nærmere omtale i Sønderjydske Aarbøger«. Dette er meget forstaaeligt, da han er sekretær for den forening, som har udgivet værket, og selv har leveret bidrag til dette. Ikke desto mindre bryder han allerede under omtalen af det følgende skrift: *Claus Eskildsen*: Tønder 1243—1943 denne naturlige tilbageholdenhed, idet han der modsætningsvis skriver: »Mens Tønder gennem tiderne« er den fuldt videnskabeligt underbyggede detaillerede udredning af alle problemer i forbindelse med byens aarhundredlange historie«, saa o. s. v.

Naturligvis er dette værk som alt andet menneskeværk ikke fuldkomment, og navnlig udreder det ikke *alle* problemer. Udsendelsen af mit lille byhæfte skyldes ihvertfald utilfredshed med, at værket saa godt som ikke har behandlet tiden fra byens opstaaen til 1243, skønt jeg i 1939—40 havde rejst de herhen hørende spørgsmaal i nogle artikler i Flensborg avis, i forbindelse med, at dr. Mackeprang i sit afsnit imødegik alle ældre tolkninger af byens navn, derunder ogsaa mit, med følgende ord: »Det ene kan snart sagt være lige saa godt — eller rettere daarligt — som det andet, thi i virkeligheden trodser navnet enhver tyding. Blot saa meget kan siges, at dets rod maa søges i dansk

sprogstof, ikke i noget andet tungemaal«. Begge disse paastande kan ifølge sagens natur ikke samtidigt være rigtige, naar engelske, svenske, tyske og danske stednavneforskere enstemmigt er gaaet ind for, at forleddet maa afledes af den stamme *tund*, som indgaar i ordet »at tænde« og i ordet »tønder« i betydningen fyrsvamp, ligesom tolkningen naturligvis ikke kan skilles fra tolkningen af bynavnet *Tundern* ved Weser, eller fra danske stednavne som *Tønde*, *Tøndering* og *Tøndeskov* eller *Tønderskov*.

Mine artikler var i forvejen sendt dr. Mackøprang. Jeg havde ventet, at de var blevet videresendt til den, der var udset til at skrive om »oprindelse, beliggenhed og byplan«. Det skete ikke, og det vilde dog vistnok have faaet dr. *Vilhelm Lorenzen* til at behandle spørgsmaalet *Nørre torv* og *Store torv* paa en saadan maade, at han havde undgaaet at fremsætte en ikke holdbar teori om et oprindeligt giganttorv midt paa øen, og ihvertfald have faaet ham til at undlade en lidt vel rask bemærkning i bind I. Dens fremkomst har han imidlertid beklaget overfor mig, og loyalt berigtiget den i bind II, hvad jeg her gjerne vil sige ham tak for.

Der kan naturligvis ogsaa nævnes andre svage punkter i det store værk. Særlig gælder dette arkivar Hvidtfeldts eget afsnit, som for en stor del bygger paa statistiske oplysninger. Statistisk metode er imidlertid ikke behersket. Procenter er udregnet med et antal decimaler langt ud over det, det foreliggende materiale berettiger en til, og de betragtninger, han har anført om fødselstal og folkemængde, staar ikke paa højde med, hvad statistikere kan sige om disse spørgsmaal. I en efter den egenlige text anbragt note viser arkivar Hvidtfeldt imidlertid, at han efter afslutningen af sit afsnit har set, at det meddelte talmateriale kun i ringe grad klargør de rejste spørgsmaal. Det undskyldes med pladsmangel, og det hedder derefter, »at det paataenkes at give en samlet skildring af befolkningsforholdene i Nordslesvig, hvor alle saadanne problemer vil blive behandlet i deres fulde sammenhæng«.

Hvorfor arkivar Hvidtfeldt ovenpaa denne selverkendelse ikke har skrevet sit afsnit helt om, forstaar man ikke, derimod forstaar man godt, at det, naar han ikke har gjort det, har været ham særdeles magtpaaliggende at faa den ovenfor angivne uforbeholdne ros af værket indflettet. Den omfatter ogsaa hans eget afsnit, forlener det med en ydre autoritet istedetfor den, der følger af høj kvalitet, og har tilmed den fordel, at virke som baggrund for hans kritik af seminarielærerens, ingeniørens og tyske historikeres skrifter — de kan slet ikke staa maal med det, *danske historikere* har ydet.

Samme mangel paa balance træffes i hans kritik af mine skrifter. Skønt han stærkt advarer mod at læse dem, begrundet med at nogen »kunde gaa hen og tage dem alvorligt«, som om ikke mange, deriblandt jeg selv tager dem yderst alvorligt, saa kalder han alligevel bogen om Aabenraa min »berømte bog om Aabenraa« — ja det staar der virkelig, uden gaaseøjne eller andre zirater. Og han slutter hele oversigten med uden forbehold af nogen art at skrive: »Jubilæumsaaret 1943 har bragt en hel bølge — man kunde fristes til at sige flodbølge — af litteratur angaaende Tønders historie. I modsætning til saa mange andre jubilæumsskrifter, der ofte er daarligt forberedt, har disse i høj grad været med til at kaste glans over mindefesterne, været smukke blomster i festkransen til den alderstegne jubilar«.

Denne mangel paa sans for sammenhæng mellem det, man har skrevet, er saa iøjnefaldende, at jeg godt kunde lade arkivar Hvidtfeldts kritik ligge. Den vil ikke blive staaende. Naar jeg alligevel tager den op, skyldes det hensynet til de mange venner, jeg i 1919 vandt i Sønderjylland ved mine skrifter om grænsespørgsmaalet. De skal ikke tro, at jeg ved at tie godkender den fremførte kritik, og navnlig ikke lade sig paavirke af hans udtalelse, at han tror, at han »paa alle danske historikers og sprogfolks vegne tør sige« osv. I denne udtalelse ligger vistnok en overvurdering af egen betydning og undervurdering af de nævnte forskeres intelligens, og jeg spørger, idet jeg ser bort fra overdrivelsen i at tale om *alle*:

Findes der en *eneste*, som med navns nævnelse vil tiltræde den kritik, De har fremført mod mig?

Den omfatter, saavidt jeg kan se, kun 2 konkrete punkter, 1) Formen for mine tidsangivelser. Det hedder herom: »Det er vist næppe umiddelbart indlysende, hvad f. eks. c_4500 BC (side 21) betyder. Til orientering for den uindviiede skal det oplyses, at der ikke er tale om en matematisk formel, men om en historisk tidsangivelse, der paa almindelig dansk vilde lyde 600—400 f. Kr. c_4 er et af forfatterens geniale midler til tidsbestemmelse, det angiver en nøjagtighed af $+ 30-100$ aar. Om BC gives der ingen oplysninger, men jeg gætter paa, at det er lig: Before Christ, det engelske udtryk for før Kristus. Hvorfor forfatteren i disse tilfælde pludselig taler med fremmede tunge-maal er og bliver en gaade«. Arkivar Hvidtfeldt har med denne forklaring dokumenteret, at han ikke forstaar, hvad det drejer sig om. Det *er* en matematisk formel, som kun i et eneste tilfælde falder sammen med den tidsangivelse, der paa almindelig dansk vilde lyde 600—400 f. Kr., nemlig i det tilfælde, hvor man

kun har *en* tidsangivelse at arbejde med. Har man flere, er formelen et middel til at arbejde sig ind i stadig nøjagtigere angivelser, saaledes som ofte nok forklaret af mig.

Galilæi har sagt, hvad videnskab er: at *maale* det, der kan maales, og gøre det maaleligt, der ikke før var det. Al naturvidenskab arbejder efter dette program, og der findes hverken for historisk forskning eller politimæssigt arbejde nogen anden maalestok end tiden. Der er intet genialt i den anførte betegnelsesmaade, den er skridt for skridt blevet til ved at stille det krav til ethvert anført aarstal, at man umiddelbart skal kunne se, med hvad nøjagtighed det er bestemt. Der findes ingen anden maade, naar man vil indordne usikkert bestemte tidsangivelser indenfor rækker af sikkert bestemte tidsangivelser. Metoden har været anvendt i over 40 aar og har gang paa gang givet resultater, som senere er blevet bekræftet ved ny opdagelser, og metoden vil derfor med tiden blive almindelig benyttet. Der findes nemlig ingen vej tilbage.

Med hensyn til BC har arkivar Hvidtfeldt gættet rigtigt — jeg beklager, at huskeformlen for denne bogstavfølge, og for bogstavfølgen AD, ikke er angivet i Tønderhæftet, men den er naturligvis angivet i de foregaaende hæfter, og begge bogstavfølger, som er almindeligt brugt paa engelsk, skønt huskeformlen for den anden er paa latin — *anno domini* —, er brugt, fordi de langt tydeligere og bedre end de sædvanlige f. Kr. og e. Kr. angiver, om man er før eller efter vor tidsregnings begyndelse, og yderligere ved blot at opfattes som bogstaver har frigjort sig for den fejl, der er i den sædvanlige angivelsesform, idet Kristus som bekendt fødtes 7 eller 6 BC.

2) Den tolkning, jeg i Tønderhæftet har givet af guldhornenes fundforhold. Arkivar Hvidtfeldt skriver herom: »Alle danske historikere — fortidens, nutidens og jeg tør tage fremtidens med — burde skamme sig over, at de ikke kunde finde ud af det. Det er da saa let, saa let, bare man har fantasi«. Det er en overraskende udtalelse. Efter den skal alle matematikere før Pythagoras, og mærkelig nok ogsaa efter, skamme sig over, at de ikke har fundet den pythagoræiske læresætning. Den er da ogsaa noget af det mest simple, som tænkes kan.

De vanskeligheder, arkivar Hvidtfeldt har ført sig ind i ved denne udtalelse, har han ikke gjort sig klar. Paa den ene side har han ønsket at spille rollen som *faghistoriker*, man skal have en vis indsigt »for helt at kunne forstaa, hvor morsomme« mine skrifter er. Der bejler han ikke til den almindelige læsers gunst, for den almindelige læser vil umiddelbart kunne forstaa morsomheden, og ikke sættes i klasse med historiske analfabeter.

der ikke kan fatte pointet. Arkivar Hvidtfeldt ønsker her, maa-ske uden at gøre sig det klart, men tydeligt for enhver, der har øjne at se med, at være en ny S. Georg, der ved overlegent vid fælder den drage, som har lavet uro i andedammen ved at forsøge paa at bringe lidt orden i den overvældende mængde indhyrdes delvis modstridende efterretninger, som den historiske overlevering har slæbt med sig fra oldtiden, og som den nyere tids kritiske historiforskere var enige om at hælde paa møddingen som ubrugelige for historisk forskning, men som lige fuldt levede sit eget liv i overlevering og digtning, og principielt ikke lader sig skarpt adskille fra den overlevering, der har fundet naade for historikernes øjne.

Paa den anden side har han for den almindelige læser villet være som barnet, der saa, at kejseren intet tøj havde paa. Den vej er imidlertid spærret for ham. Mod mine slutninger af guldhornenes fundforhold har han ikke indvendt, at de er for kunstige eller for usandsynlige til at kunne være rigtige, kun: saa let er det. Der er det barnet, der har talt, saa det ikke kan gøres om.

Og saa er det, at han for at fortsætte i rollen som faghistoriker afslaar nærmere at begrunde indvendinger mod enkelt-heder i min fremstilling med følgende i en faghistorikers mund forbløffende udtalelse: at det »vilde jo bare afsløre... manglende forstaaelse af det genial(sk)e i værket og drage dette aandsprodukt ned i et plan, hvor det ikke hører hjemme — der hvor saadanne egenskaber som kritik og sund fornuft er fremherskende, og hvor man tager hensyn til noget saa ligegyldigt« — ja det staar der — »som de historiske kilder«.

I denne udtalelse *insinueres* saa kraftigt, det overhovedet er muligt, dels at jeg gør krav paa at blive betragtet som genial, dels at jeg ikke tager hensyn til de historiske kilder.

Den første insinuation kan jeg tage let paa: der findes ikke i mine skrifter nogen paastand herom. Af det ovenfor sagte fremgaar lige modsat, at jeg føler mig paa linie med arkæologen, der har taalmodighed til af potteskaar at sammensætte krukker og kar, eller med politimanden, der efter at have forfulgt utalte blindspor fremlægger saa mange tidsbestemte kendsgerninger, at hændelsesforløbet er sikkert nok til, at der kan fældes dom.

Den anden insinuation gaar ud paa positiv *uredelighed* fra min side, og den kan jeg ikke se bort fra. Arkivar Hvidtfeldt kan beklage fremsættelsen af disse insinuationer og gøre gældende, at det var »barnets« umiddelbare syn og den samlende slutudtalelse, som gav udtryk for hans mening. Det øvrige kan

da betragtes som en lapsus. I modsat fald maa De klart og tydeligt vise,

hvor jeg har anført noget uden støtte i foreliggende kilder eller bevidst forbigaaet kilder, som omstøder resultater, jeg har naaet.

Der kan være kilder, jeg ikke kender, og ubevidst kan jeg have gjort det sidste. Imidlertid, ingen kan paa forhaand vide, hvad jeg kender, eller kan skelne mellem, hvad jeg har gjort bevidst eller ubevidst, saa der er vide grænser for at ramme mig. Jeg ser gerne, det bliver gjort; der er for mig i denne sag kun én interesse, kun ét maal, at finde frem til det rigtige, til en dybere erkendelse end før af menneskehedens plads i tilværelsen, og af hvorfor der findes danske mennesker paa Danmarks jord.

Vilhelm Marstrand.

II.

Ingeniør Marstrand har engang karakteriseret sin arbejdsmetode paa følgende maade: »...Og så er sandheden den, at jeg er yderst varsom med at drage slutninger. Det væsentlige er, at jeg fremlægger tidsbestemte *kendsgerninger*, arkæologiske, sproglige og biologiske, og måske fra endnu flere områder ud fra ønsket om fra disse *kendsgerninger* at belyse de forhold, som samtidigt kan regnes at have gjort sig gældende...¹⁾. Naar man ved, hvorledes Hr. Marstrand bedømmer sin maade at drive historisk forskning paa, forstaar man, at mine kritiske bemærkninger i »Sønderjydske Aarbøger« har faaet harmen og vreden til at vælde op i ham. Det maa være i denne sindsstemning, at han har skrevet sit indlæg imod mig, og rent psykologisk synes der heri at være en undskyldning for hans mange misforstaaelser af mine udtalelser i »Sønderjydske Aarbøger« og i »Tønder gennem Tiderne«. Da disse i det væsentlige er uden interesse for det problem, som er sat under debat — Marstrands bog om Tønder og hans historiske arbejdsmetoder —, skal jeg dog indskrænke mig til en kort omtale af de væsentligste: Hr. Marstrand hævder: 1. At jeg har insinueret, at han »gør krav paa at blive betragtet som genial«. 2. At jeg har givet en uforbeholden ros af »Tønder gennem Tiderne« for at skabe en passende

¹⁾ Historisk Tidsskrift 11 r. I, 172. Fremhævelserne er mine.

baggrund, ikke blot for kritikken af hans bog om Tønder, men ogsaa af »seminarielærerens . . . og tyske historikers skrifter«. 3. At jeg efter at have skrevet mit afsnit i »Tønder gennem Tiderne« har indset, »at det meddelte talmateriale kun i ringe grad klargør de rejste spørgsmaal«²⁾. Paa grund af utilfredsheden med min afhandling, har det været mig magtpaaliggende at faa indflettet en uforbeholden ros af hele værket³⁾ for derved at forlene mit eget afsnit »med en ydre autoritet istedet for den, der følger af høj kvalitet«. 4. At jeg har insinueret, at han har gjort sig skyldig i positiv uredelighed, idet jeg har hævdet, at han bevidst har forbigaaet kilder, som omstøder resultater, han har naaet.

Hertil kan bemærkes følgende: *ad 1.* Der staar *intetsomhelst* i anmeldelsen om, at Hr. Marstrand har paastaaet at være genial, derimod er hans *bog* betegnet som genial(sk); sammenhængen og muligheden for læsemaaden genialske viser, at karakteristikken er ironisk. *ad 2.* En fornyet gennemlæsning af min anmeldelse vil kunne overbevise Ingeniør Marstrand om, at jeg ikke har kritiseret andre værker end hans, men tværtimod udtalt mig anerkendende om Claus Eskildsens bog og Scheels og Andersens arbejder. Mine bemærkninger side 252, linie 15-22 f. o. er ikke en kritik, men en beklagelse af, at Eskildsen ikke har skrevet sin bog *efter* »Tønder gennem Tiderne«. Iøvrigt har jeg karakteriseret dette værk paa følgende maade: »Eskildsen er en dygtig fortæller med en betydelig evne til at popularisere et tungt stof, og det er med fornøjelse, man læser hans veldisponerede og velskrevne bog«. Mon jeg behøvede at rose »Tønder gennem Tiderne« for at skabe en baggrund for en »kritik« af denne art? *ad 3.* Der staar *ikke eet ord* i afhandlingen, hverken om at jeg har indset, at talmaterialet ikke belyser de rejste spørgsmaal, eller om min utilfredshed med mit arbejde, og jeg har aldrig tænkt mig, at mine udtalelser — der selvfølgelig er forfattet og nedskrevet *inden* afslutningen af afhandlingen — skulde forstaaes eller kunde forstaaes saaledes, selv ikke ved det værste ordkløveri. Det er altsaa paa et forkert grundlag, Hr. Marstrand har bygget sin udtalelse om, at jeg gennem en uforbehold-

²⁾ Marstrands indvendinger mod min afhandling er saa lidet præciserede, at jeg er afskaaret fra at tage stilling til dem.

³⁾ Af let forstaaelige grunde har jeg afstaaet fra »en nærmere omtale« af »Tønder gennem Tiderne« (jeg tænkte først og fremmest paa en kritisk gennemgang). Min lille, af Marstrand saa haardt angrebne udtalelse var paa 15 ord, hvød man dog vist aldrig kan kalde en »nærmere omtale«. Den er fra min side tænkt som en kort — og jeg tror rigtig — *karakteristik* af bogen, det »store værk«, som Marstrand selv kalder den.

den ros af »Tønder gennem Tiderne« vilde afstive mit eget afsnit, og jeg maa tilstaa, at selv i betragtning af den oprethed, han maa have befundet sig i, da han skrev disse ord, er det mig umuligt at forstaa, at han kan afsige en saa afgørende for ikke at sige tilintetgørende domfældelse paa grundlag af et rent postulat, der end ikke — selv med den bedste vilje — kan karakteriseres som en hypotese. *ad 4.* Jeg har *intet* udtalt eller insinueret om, at Marstrand *bevidst* har forbigaaet kilder, som omstøder hans resultater. Derimod har jeg bebrejdet ham, at han ikke »tager hensyn til... de historiske kilder«. At meningen hermed er, at hans fremstilling ikke er kildemæssigt underbygget, vil de fleste sikkert ikke være i tvivl om. Denne bebrejdelse fastholder jeg fuldtud, idet der næppe er mange sider i »Tønder« eller »Aabenraa«, hvor der ikke forekommer hypoteser, for hvilket et tilstrækkeligt kildegrundlag ikke kan fremlægges. Den tilmaalte plads tillader desværre kun at berøre et enkelt — men centralt — punkt⁴⁾.

Hans hovedtese m. h. t. Tønders oprindelse (Tønder egentlig: et pakhus eller storgaard, hvor man har samlet fyrsvamp til eksport) tør jo nok paa forhaand karakteriseres som dristig. Den bygger især paa en paastand om, at der i Tønder er indgaaet en endelse -ærn, der forekommer i enkelte danske stednavne (f. eks. Højen og Mømmen), og som efter Marstrands opfattelse har samme betydning som det -ærn, der ret hyppigt findes i oldengelske stednavneformer, hvor det betyder hus eller pakhus. Nu er dansk og oldengelsk jo to forskellige sprog, og for at hypotesen overhovedet kan faa et vist skær af sandsynlighed, maa Marstrand paavise, at -ærn forekommer i ældre danske stednavne med en betydning, der svarer til den oldengelske. Noget saadant bevis er ikke blevet ført og kan næppe føres. Nordiske filologer forklarer almindeligvis -ærn som en afledningsendelse⁵⁾ eller som identisk med arne (oldnordisk arinn), der oprindeligt betyder forhøjning, jvnfr. latinsk ara, der har samme betydning⁶⁾. Udviklingen hus, pakhus til storgaard maa ogsaa staa for Marstrands egen regning.

⁴⁾ I min anmeldelse fremhævede jeg teorien om guldhornene som et eksempel paa en hypotese, der var uden grundlag i kildematerialet. Marstrand har ikke i sit indlæg fremført noget som helst bevis for sin paastand.

⁵⁾ Se Vejle Amts Stednavne 112 og Sønderjyske Stednavne III, 372 samt den der anførte litteratur. Side 9, note 1 skriver Marstrand ved omtalen af hypotesen om det oprindelige -n, der stammer fra et efterled -ærn: »Dette er allerede hævdet i bogen om Aabenraa (1933), 64, 130 og VI, 24 (skal være VII, 24, egl. 23) med henvisning til Gunnar Knudsen: »Sønderjyske stednavne« III (1932) 1-2, 372 og til Marius Kristensen: »Bidrag til tolkning af danske stednavne« i Namn och

Men for overhovedet at kunne bruge hypotesen i dette tilfælde, maa Marstrand jo først bevise, at endelsen -ærn er indgaaet i navnet. For at sandsynliggøre, at dette har været tilfældet, hævder han side 9, at det udlydende -n, som findes i den nuværende tyske form, »næppe som almindelig antaget er af tysk oprindelse, hvor ubestrideligt det end er, at det særlig er blevet fastholdt i tysk udtale. Det er naturligere at regne det stammende fra et efterled -ærn...«. Vi er i virkeligheden her ved det springende punkt i Marstrands hypotese. Thi kan det ikke paavises, at -n er oprindeligt, mangler grundlaget for at hævde, at -ærn er indgaaet i navnet, og uden -ærn intet pakhus, altsaa heller ingen eksport o. s. v.

Første gang navnet Tønder forekommer, er hos den arabiske geograf Idrisi omkring 1150, hvor formen er Turdira eller Tun-dira⁷⁾. I det materiale, som er fremlagt i »Sønderjyske Stednavne«⁸⁾, nævnes Tønder og Møgeltønder 13 gange i det 13. aarhundrede, deraf 7 gange i Ribe oldemor i breve fra tiden 1215—1288 (alle i afskrift fra ca. 1290) og to gange i en fortegnelse sammesteds fra 1291 over kannikernes fællesgods. I de otte tilfælde er formen Tundær (henholdsvis Mykæltundær), i eet Tunder. Desuden forekommer formen Tunder ogsaa i en annal under aaret 1285. Endelig findes formen (de) Tundere i bekræftelsesbrevet fra 1243, hvor et antagelig er en dativsendelse. Formen med -n forekommer i register af breve fra 1280 og 1284⁹⁾, men da selve registerne er fra det 16. eller 17. aarhundrede, er de naturligvis uden betydning for afgørelsen af spørgsmaalet. Alle de os overleverede former, som er fæstnet paa pergament i det 13. aarhundrede, har intet -n. Første gang dette forekommer i et originalt brev er i et tysk dokument, udstedt af grev

Bygd 8 (1920), 120-122«. Men der staar hverken i Sønderjyske Stednavne eller i Namn och Bygd noget om, at -n'et i Tønder er oprindeligt, tværtimod hedder det det førstnævnte sted: »det først senere forekommende -n er af tysk oprindelse« (jvnfr. ogsaa Marstrand side 5), og om -ærn (i Mjolden) siges, at det vel snarest er at opfatte som en afledningsendelse. Marius Kristensen er ikke tilfreds med som Magnus Olsen (Maal og Minne 1919 s. 92 f.) at betragte -ærn som en afledningsendelse, »men nogen mere tiltalende forklaring kan jeg ikke fræmsætte«. Senere har han udtrykkelig taget afstand fra Marstrands fortolkning af endelsen, idet han sammenstiller det oldengelske -ærn med nordisk rann, som endnu findes i ordet ransage (Fra Ribe Amt 1935, 583 f.).

⁶⁾ Hjalmar Lindroth: Bohusläns härads- och sockennamn 33, Adolf Noreen: Spridda Studier III 97, 106.

⁷⁾ Zeitschrift LXIV, 469 (Ludwig Andresen).

⁸⁾ III, 1, 243, I, 169, 176.

⁹⁾ De ældste danske Arkivregistraturer V, 777, Scriptorum Rerum Danicarum I, 293

Gerhard i 1340¹⁰). Kun een gang til findes denne form i et originalt brev fra det 14. aarhundrede, nemlig i et dokument paa plattysk, som er udstedt i 1358 af hertug Barnim til Stettin m. m.¹¹). For Møgeltønders vedkommende forekommer formen overhovedet ikke før 1400¹²). Naar Marstrand paa grundlag af dette materiale mener at kunne slutte, at -n'et er det oprindelige, har man dog vist lov til at sige, at han ikke »tager hensyn til . . . de historiske kilder«. Hans teori mangler i virkeligheden ethvert grundlag i det foreliggende kildestof. Og vil han paastaa, at tolkningen fyrsvamp + pakhus alligevel har gyldighed, selvom der nu intet oprindeligt -n kan paavises, maa han i hvert fald føre et paa nordisk — specielt dansk — sammenligningsmateriale baseret bevis for, at det udlydende -n i -ærn kan være faldet bort paa et meget tidligt tidspunkt. Og det kan ikke gøres ved uden videre at henvise til »Tønder« side 4 og 11, hvor han siger, at det er vanskeligt i type at skille Højen ved Skagen (skal være i Jerlev herred ved Vejle)¹³) fra Tønders nuværende havneby »Højer, oprindelig Hothærn«. Den af Marstrand anførte form forekommer nemlig ikke i noget af det i »Sønderjyske Stednavne«¹⁴) fremlagte materiale, og indtil det modsatte er bevist, vil jeg paastaa, at den er en Marstrand'sk konstruktion.

Den foregaaende undersøgelse har vist, at Hr. Marstrands to paastande om, at Tønder er en -ærn sammensætning, og at det udlydende -n maa formodes at være oprindeligt, ikke er bygget paa kildematerialet, men tværtimod modsiges af dette. Hermed falder i virkeligheden hele hans hypotese om Tønders oprindelse og dermed ogsaa mange andre af hans paastande.

Der er for mig ingen tvivl om, at Ingeniør Marstrand har forudsætninger for at kunne være blevet en betydelig historiker. Han har en brændende og idealistisk interesse for historisk forskning, og er i besiddelse af en betydelig kombinationsevne og et indgaaende kendskab til udlandets historiske og filologiske speciallitteratur. Det er faa, der som han altid kan læse det fremmede kildestof i det sprog, hvorpaa det er skrevet. »Græsk, Latin, Irsk, Walisisk, Angelsaxisk, Islandsk, Runegermansk og

¹⁰) Seidelin: Diplomatarium Flensburgense I, 36.

¹¹) Urkundenbuch der Stadt Lübeck III, 321.

¹²) I Sønderjyske Stednavne III, 242 anføres formen Mogeltundern fra 1363, men i virkeligheden findes denne form i en tysk regest, optaget i en registrant fra 1598 (Repertoriets 1. r. III, 834).

¹³) Se ogsaa Vilh. Marstrand: Aabenraa 64: »Højen i Jerlev herred ved Skagen« (!), jvnfr. Vejle Amts Stednavne 112.

¹⁴) III, 15; I, 169; I det 15. aarhundrede forekommer 3 gange n-former: Haderen, Høyeren, Hoderen, alle i tyske breve; de to sidste er kun kendt i afskrifter fra det 16. aarhundrede.

-dansk og Oldrussisk« nævner han selv i sin ansøgning fra 1935 om professoratet i historie¹⁵). Og hans uddannelse som tekniker giver ham forudsætninger for iagttagelser i marken, som mange historikere savner. Naar hans betydelige evner og store viden alligevel ikke har ført til et resultat, som kan anerkendes af de videnskabeligt arbejdende historikere og filologer¹⁶), skyldes det først og fremmest hans svigtende kritik overfor egne hypoteser. Alle historikere maa have en lignende evne som Hr. Marstrand til at udforme hypoteser. Men de fleste af hypoteserne bliver for dem kun ganske foreløbige arbejdshypoteser, som hurtigt opgives, enten fordi de viser sig ganske umulige, eller fordi de overhovedet ikke finder støtte i det foreliggende kildemateriale. Der er ogsaa andre historikere end Hr. Marstrand, der har skabende fantasi, men de slipper den ikke fri af fornuftens tøjler, og de erkender, at en historisk fremstilling maa bygges paa de historiske kilder og hypoteser kun fremsættes, hvor kildestoffet berettiger dertil, og *saaledes, at læseren altid kan se, at der er tale om en hypotese*. Men Marstrand kender ikke til hemninger overfor det væld af hypoteser, der skabes af hans mægtige fantasi, hans omfattende viden og rige kombinationsevne, de lever saa stærkt i hans sind, at de for ham bliver en ren objektiv virkelighed. Det har gang paa Gang vist sig, at det er vanskeligt for Hr. Marstrand at komme paa talefod med den skolede historiker eller filolog. Mon ikke grunden netop er den, at hans hypoteser for ham er »kendsgerninger« (jvnfr. det i begyndelsen anførte citat), og at han derfor ikke kan forstaa, at andre historikere nu engang ikke kan opleve alt dette paa samme maade som han. For dem er det ikke virkelighed, men kun Marstrand'ske arbejdshypoteser, eller for at bruge det af Hr. Marstrand benyttede billede, de er som drengen, der ser sandheden, at kejseren ingen klæder havde paa. Og saadanne opdagelser er nu engang ikke fri for at vække morskab¹⁷).

Johan Hvidtfeldt.

¹⁵) Vilhelm Marstrand: En Grønbog 3.

¹⁶) Med Hensyn til det spørgsmaal, som Hr. Marstrand har rettet til mig side 172, kan jeg kun svare, at jeg selvfølgelig ikke kan drage uvedkommende ind i polemikken. Hvis han absolut ønsker at se min kritik tiltraadt af en navngiven person, kan jeg henvise til Redaktør Kamphøveners omtale af anmeldelsen i Jydske Tidende 3. januar 1945. Iøvrigt maa jeg tilstaa, at jeg ikke rigtigt forstaaer, at Hr. Marstrand overhovedet stiller mig et saadant spørgsmaal, thi han ved jo bedre end nogen anden, at jeg ikke staaer ene med min kritik af hans arbejdsform, og at f. eks. doktorerne Ejler Nystrøm og Kr. Hald har givet en almindelig karakteristik af hans forskningsmetoder, som i det

III.

Al videnskab beror paa, at man indenfor en begrænset kreds af forudsætninger drager rigtige slutninger. Det *har* været videnskab at føre et lands historie op til Noahs sønners tid. Arkæologiske fund viste, at disse forsøg førte til uovervindelige modsigelser. Forudsætningen, biblens ufejlbarlighed, maatte følgelig opgives. Opgivelse af andre forudsætninger, optagelse af ny, hører til al forsknings inderste kerne.

Dette synes arkivar Hvidtfeldt ikke at have blik for. Saa vilde han ikke have brugt mange ord til at vise urigtigheden af min tolkning af navnet Tønder. Beviset er uden interesse, da det bygger paa den ubeviste, kun almindeligt stiltiende godkendte forudsætning, at det sprog, vi nu taler, jævnt har udviklet sig af det sprog, som taltes her i bronzealderen, og da det overser, baade at de kendsgerninger, jeg har fremdraget af topografisk, botanisk og behovsmæssig art, beholder deres værdi, hvordan navnet end tolkes, og at det for den af mig fremførte opfattelse af Tønders tilblivelse og navngivning er uden betydning, om endelsen *-er* er et afslebet *-ærn*¹⁾ eller blot en afledningsendelse — det samme vilde kunne siges, om byen hed *Tønder-ing*.²⁾

væsentlige falder sammen med min (i Historisk Tidsskrift 11 r. I, 177 og Fortid og Nutid XII, 54).

¹⁾ Hvis der er nogen, der tvivler paa, at Marstrands produktion kan have et vist humoristisk skær over sig, bør man læse bemærkningerne side 172 f. om brugen af »bogstavfølgen« B. C. Konsekvensen af det af Marstrand fremførte maa jo blive, at Englænderne ikke mere kan forsvare at bruge deres sædvanlige »bogstavfølge«, der jo ordret betyder det samme som vort ubrugelige f. Kr. Var det ikke en ide for Marstrand engang at arbejde paa en reform af de engelske tidsbetegnelser, de kunde saa i stedet bruge f. K(r)?

¹⁾ For oprindeligheden af *-n* taler dog, at man isaafald kan give samme forklaring af navnene *Tundern* ved Weser og *Tønder*, tysk *Tondern*. I mit Tønderhæfte s. 4 staar: »Højer oprindelig *Høth-ærn*«. Der er her udfaldet et »vis«. Det ses af s. 11, hvor der staar: »Det synes ogsaa vanskeligt at skille *Højer* (1231 *Høth-ær*) i type fra *Højen* ved Skagen (ca 1340 *Høth-ærn*)«. Ogsaa her er der desværre indløbet en fejl, — der skulde have staaet »ved Vejle«. Jeg beder begge fejl undskyldt, og lagt mærke til, at der intet er bygget paa fejlene.

²⁾ Den anførte kritik søges støttet ved henvisning til udtalelser af dr. Kr. Hald og dr. Eiler Nystrøm. Jeg henviser til mine svar i Fortid og Nutid XII (1937), 43—51, og Dansk historisk Tidsskrift (1944) 168—175, samt til den karakteristisk, general H. U. Ramsing har givet af sidstnævntes »Topografi og Videnskab« i »Historiske meddelelser om København 3. VI. (1944) 452—454, og anfører til slut en udtalelse af arkæologen, magister og fra imorgen dr. P. V. Glob. I tidsskriftet Danmark (1945), 40 skriver han: »I det 3. aarhundrede kommer saa Danernes indvandring fra Sverige.« Har han ret i dette, falder grundlaget for arkivar Hvidtfeldts og den gængsæ stednavneforsknings argumentering mod mine synspunkter ganske til jorden.

Til den fremførte kritik har ingen villet lægge navn. De to fejl, arkivar Hvidtfeldt anfører, og som allerede før dette ordskifte har ærgret mig, er ikke nok til at opretholde paastanden, at jeg ikke tager hensyn til de foreliggende kilder. Han har ikke anført kilder, jeg har overset, ikke givet eksempler paa resultater, jeg har naaet ved forvrængning af kilderne.

Tonen er derfor stemt helt om — det anerkender jeg —, og kritikken drejes nu om til at bero paa min »svigtende kritik overfor egne hypoteser«. Heller ikke denne indvending kan dog opretholdes. Det, jeg fremfører, er resultatet af utaltes forsøg paa at finde vej frem gennem overleveringen. Maaske der kan findes bedre løsninger. Paaavises det, vil jeg hilse det med glæde — hvad andet forsker man for? Muligheden benægter jeg aldeles ikke. Jeg har alt for ofte set, at selv tilsyneladende godt underbyggede løsninger langt ude fører til modsigelser, og derfor maa opgives. Den af mig anvendte maade til tidsangivelse afslører ubarmhjærtigt modsigelser, man uden den let overser.

Arkivar Hvidtfeldt har ikke anvist ny løsninger. Han mener at klare det væsentlige ved at sige, at jeg har skrevet »i harme og vrede«. Jeg har et andet indtryk af den sindsstemning, jeg var i. Den har holdt sig siden. Naturligvis var jeg klar over, at den paa ny gentagne bemærkning var ironisk ment, men bliver den bedre af det? Ogsaa ironi kan anvendes forkert. Saa maa jeg slutte med, uden ironi af nogen art, at takke for dette ordskifte. Det vil sikkert klare begreberne for mange og aabne deres øjne for, hvor haabløst forældet den af arkivar Hvidtfeldt anvendte historiske teknik er overfor de spørgsmål, som her er drøftet.

Vilhelm Marstrand.

IV.

I mit indlæg havde jeg fremdraget et enkelt punkt til belysning af min almindelige paastand om, at fremstillingen i Hr. Marstrands bog om Tønder ikke var *kildemæssigt underbygget*. Jeg paaviste her, at hans tolkning af navnet Tønder ikke var holdbar, idet hans hypotese om et oprindeligt -n i Tønder var i direkte strid med *kildematerialet*, ligesom ogsaa hans tolkning af -ærn=pakhus, storgaard var uden holdepunkt i kilderne og aldrig har fundet tilslutning fra nordiske filologers side. Hr. Marstrand synes at indrømme rigtigheden af min kritik m. h. t. -n og -ærn, selvom hans udtalelser er lidet klare. Men mit bevis interesserer ham ikke, fordi det bygger paa den forudsætning, at vort nuværende sprog jævnt har udviklet sig af det sprog, der taltes i bronzealderen, og fordi det for Hr. Marstrand er ligegyld-

digt, om endelsen er et afslebet -ærn eller ikke. Den første begrundelse forekommer mildest talt ejendommelig, da spørgsmaalet om den sproglige kontinuitet siden bronzealderen ikke har nogen betydning for det diskuterede problem. Den anden begrundelse for Hr. Marstrands svigtende interesse for det spørgsmaal, han selv har rejst, er endnu mere mærkelig, thi endelsen -(ær)n var det eneste moment, som kunde forlene Marstrands mere end luftige hypotese om den fyrsvampeksporterende storgaard med et vist skær af sandsynlighed; nu maa den henvises til kimæerernes uhaandgribelige verden.

Min gennemgang af problemet tøndernavnets fortolkning er jo kun et enkelt eksempel paa Marstrands *svigtende kritik overfor egne hypoteser og manglende hensyntagen til de foreliggende kilder*. Naar Hr. Marstrand i sit svar giver det udseende af, at min paastand herom bygger paa de af ham indrømmede fejl (forveksling af Højen ved Skagen og Højen ved Vejle og anførelsen af formen Høthærn for Højer), har det intet med de faktiske forhold at gøre. Enhver, der har læst mit indlæg, vil kunne se, at det var Marstrands tolkning af byens navn, jeg fremførte som bevis for min almindelige paastand (jvnfr. ogsaa omtalen af teorien om guldhornene). Jeg kunde selvfølgelig ligesaa godt have nævnt andre eksempler, f. eks. misforstaaelsen af begrebet stuf og de mærkelige slutninger, denne misforstaaelse medfører, eller hans mildest talt ejendommelige hypoteser om »Trælborgene« paa Tønderøgnen og hans noget egenraadige omflytning af disse.

Hr. Marstrand mener ikke, at min karakteristik af hans arbejdsmetoder: »svigtende kritik overfor egne hypoteser« kan opretholdes. Det forekommer mig, at hans fastholden ved sine paastande, selv efter paavisningen af, at de er bygget paa et uholdbart grundlag, fuldtud bekræfter rigtigheden af min karakteristik.

Ogsaa jeg kan takke for ordskiftet. Ogsaa jeg tror, at det »vil klare begreberne for mange og aabne deres øjne«; om det saa bliver for, hvor uvidenskabelige Hr. Marstrands arbejdsmetoder er, eller »hvor forældet den af arkivar Hvidtfeldt anvendte historiske teknik« er, vil tiden vise. Jeg skal kun tilføje, at samme teknik ikke er udformet af mig, men benyttes af alle videnskabeligt arbejdende historikere, idet den har været doceret ved Københavns universitet i et par menneskealdre. Jeg tvivler ikke om, at historikerne med tiden vil lære mere fyldestgørende metoder, men jeg er sikker paa, at fornyelsen ikke kommer ved at vandre ad de samme veje som Hr. Marstrand.

Johan Hvidtfeldt.

Skolevæsenet i Sønderborg fra reformationen til 1864^{*)}.

Af Aage Bonde.

Formålet med denne afhandling har været at redegøre for den udvikling, som skolevæsenet i en af landsdelens mindre købstæder har været underkastet, og som på forskellig måde afviger fra udviklingen både i de større sønderjydske købstæder og i købstæder af tilsvarende størrelse i kongeriget. Da emnet ikke tidligere har været gjort til genstand for dyberegaaende undersøgelser, har jeg ment det forsvarligt dels at gå ret vidt i medtagelsen af enkeltheder, dels at begrænse undersøgelsen til kun at omfatte den foreliggende købstads skolehistorie. Forhåbentlig vil der senere vise sig lejlighed til at give en mere oversigtsmæssig fremstilling af det samlede sønderjyske købstadskolevæsens historie.

I.

Fra reformationen til slutningen af det 18. århundrede.

Om det middelalderlige skolevæsen i Sønderborg haves ingen oplysninger. Middelalderens købstadskoler falder i to store grupper. På den ene side de gejstlige skoler — *kloster- eller domskoler* — hvis hovedformål var at uddanne præster, og hvis undervisning foregik på latin; på den anden side de af borgerskabet oprettede skoler — i almindelighed kaldet *regne- og skriveskoler* eller danske (subs. tyske) skoler — hvor undervisningen meddeltes på modersmålet (eller på tysk) og omfat-

*) Til studier vedr. sønderjysk skolehistorie har jeg modtaget understøttelse fra »Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse«, hvorfor jeg bringer den min ærbødige tak. — For hjælp og vejledning ved afhandlingens udarbejdelse er jeg hr. arkivar cænd. mag. Johan Hvidtfeldt megen tak skyldig.

tede fag, der havde praktisk betydning for borgerskabets børn.¹⁾ Gejstlige skoler har der næppe nogensinde eksisteret i Sønderborg; derimod kan man ikke se bort fra, at byens førende borgere i slutningen af middelalderen kan have opretholdt en tysk skole. Nogen synderlig betydning har den dog næppe haft, og den har i hvert fald kun været besøgt af en ubetydelig del af byens børn.

Det er først med reformationen, at der skabes et virkeligt ordnet købstadskolevæsen. For Sønderjyllands vedkommende sker det ved kirkeordinansen af 1542, der påbyder oprettelsen af latinskoler i alle købstæder og flækker.²⁾ Og har Sønderborg ikke i middelalderen haft et synderligt udviklet skolevæsen, er byen i så henseende efter reformationen kommet hurtigt med, idet dens „kirke- og skoletjenere“ omtales så tidligt som 1550. De havde ikke deres nødtørftige underhold, hvorfor kong Christian 3. den 13. marts nævnte år henlægger indtægterne af det evige vikarie ved Maria-alteret i Skt. Jørgens kapellet i Sønderborg til underhold for præst og skolemester.³⁾ 1571 konfirmerer og udvider kongens enke, dronning Dorothea, dette gavebrev, samtidig med at hun henlægger renterne af et uopsigeligt lån på 2400 mark til byen Lübeck til underhold for byens kapellan og skolemester.⁴⁾ 1603 testamenterer Erich Matzen yderligere 100 mark til fattige studenter fra Sønderborg.⁵⁾

Disse dotationer er vidnesbyrd om, at der har eksisteret et ordnet skolevæsen i byen fra midten af det 16. århundrede, og at det fra begyndelsen har været omfattet med stor interesse.

¹⁾ Om det middelalderlige købstadskolevæsen jfr. Niels Bang: Oversigt over Opdragelsens og Skolens Historie, s. 30 f. og Chr. Buur: Bidrag til Undervisningens Historie i Middelalderen og under Humanismens og Reformationens Indflydelse, s. 15 f.

²⁾ F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. 1. række 2. hft.), s. 11.

³⁻⁵⁾ Sønderborg præstearkiv. Kirkeinventar fra 1763. (Hvor intet andet er anført, hidrører de i det følgende citerede arkivalier fra landsarkivet i Aabenraa).

Udover en indførelse i byens kirkeregnskabsbog, der oplyser, at der i 1590 blev opført en ny skolebygning,⁶⁾ savnes imidlertid nærmere oplysninger om skolevæsenet i de første 150 år af dets historie. Vor viden om skolevæsenets hele indretning og virke i dette tidsrum er derfor højst mangelfuld.

Kirkeordinansen af 1542 skelner mellem mindre, større og helt store *latinskoler*. De mindre skoler med 2 lærere skal inddeles i 3 klasser, de større med 3 lærere i 4 klasser, og de helt store — nærmest kun kapitelskolen i Slesvig — i 5 klasser.⁷⁾ Hvor mange klasser og lærere latinskolen i Sønderborg oprindelig har haft lader sig ikke fastslå; i hele den periode, hvorfra der haves oplysninger om skolens indretning — dvs. det 18. årh. — havde latinskolen kun to klasser med hver sin lærer, men i det 17. årh. synes der at have virket i det mindste tre lærere ved skolen.⁸⁾ Dette forhold kunde lede til den antagelse, at det er i de første 150 år efter reformationen, at skolen har haft den største søgning; det er sandsynligt, at dette har været tilfældet, men noget sikkert herom kan ikke siges, da der ikke foreligger nogensomhelst oplysninger om elevtallet i denne periode. End ikke antallet af studenter, der fra skolen er dimitteret til universiteterne, kan fastslås, da matriklerne som oftest kun anfører den immatrikuleredes hjemsted og ikke oplyser noget om, hvor den pågældende har gået i skole. Det må dog formodes, at skolens elevtal og specielt antallet af studenter, der er udgået fra skolen, næppe nogensinde har oversteget det minimale, idet skolens opland var meget begrænset: Hele Als med undtagelse af Sønderborg by og Kegnæs sogn — samt i tidsrummet 1676—1730 Nørherreds 5 sogne — hørte til Odense stift, og de unge mennesker herfra synes i det 17. årh. i almindelighed at have søgt til latinskolen i stiftsbyen Odense. De

⁶⁾ Sønderborg præstearkiv. Protokoll der Sonderburger Kirche 1544—1733 (arkivfort. 2. afd. no. 1). Jfr. »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« 5, s. 106.

⁷⁾ Rendtorff: Die schlesw.-holst. Schulordnungen, s. 12 f.

⁸⁾ Aage Dahl: Bidrag til den gamle Sønderborg Latinskoles og dens Lærerstands Historie (Aarsskrift for Sønderborg Statsskole 1931, s. 11 f.).

undtagelser fra denne regel, der foreligger — folk fra Odense stift, der har gået i skole i Sønderborg — opvejes af det antal unge mennesker fra Sønderborg og de under Slesvig stift hørende dele af byens opland, der har gået i skole i Odense.⁹⁾ Der vil utvivlsomt også ved nærmere undersøgelser kunne påvises, at der for *Sundeveds* vedkommende har gjort sig en del konkurrence gældende fra den større Flensborg latinskoles side. Yderligere synes det at have været ret almindeligt, at de mere velhavende borgere i selve byen lod deres børn undervise af huslærere og derefter sendte dem paa større skoler i fremmede byer eller nøjedes med at lade dem få den elementære undervisning i byens skole for derefter at sende dem til større skoler i ind- eller udland.¹⁰⁾ Rådmandssønnen Peter Petræus (f. 1619) sendtes således efter en tid at have gået i fødebyens skole til latinskolen i Stettin og fortsatte senere sine studier på latinskolerne i Lübeck, Kiel og Elbing, og længere hen i århundredet holdt amtsforvalter Peter Brandt i Sønderborg i 6 år huslærer til sine to sønner, hvorefter de sendtes på latinskolen i Wismar.¹¹⁾

Om muligt endnu mere mangelfuld end vor viden om latinskolens ældste historie er vort kendskab til *folkeskolens* oprindelse og første udvikling. I kirkeordinansen affærdiges folkeskolen med flg. passus: „Øvrigheden må sørge for, at de tyske skoler for de drenge, som ikke læser latin, og for pigerne kan eksistere („dat se underholden werden“). Vi forlanger ikke andet, end at man ved siden af anden dygtighed foreholder

⁹⁾ Th. O. Achelis: Die Sonderburger Lateinschule und das Studium der Alsinger. (Archiv für Sippenforschung 6 (1929), s. 210 f.).

¹⁰⁾ Om det almindelige i, at man besøgte flere skoler jfr. O. M. Brasch: Flensborg Latin- og Realskoles Historie I (1566—1797), s. 57.

¹¹⁾ Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. r. 8. bd. (1927), s. 423; Fr. Brandt: Predigt bey Leich.-Begängniss des Hrn. Fr. Brandten auf Hvidkild in Fühnen d. 3. Apr. 1673. 1674 (4°). — En planlagt gennemgang af yderligere ligprædikener med det formål at få konstateret, i hvilke skoler Sønderborgere og Alsinger gik i det 17. årh., umuliggjordes desværre af den evakuering af størstedelen af det kgl. biblioteks ligprædikener, som fandt sted under besættelsen.

sådanne børn begyndelsen til et kristeligt liv“.¹²⁾ De enkelte byer var således fuldstændigt frit stillet m. h. t. indretningen af folkeskolen. — I selv de mindste købstæder i kongeriget var det sædvane, at der opretholdtes folkeskoler uden nogensomhelst forbindelse med de stedlige latinskoler.¹³⁾ Det samme var tilfældet i nogle af de større sønderjyske købstæder, f. eks. i Haderslev og Flensborg.¹⁴⁾ Helt anderledes var forholdet i landsdelens mindre byer. Latin- og folkeskole arbejdede her i den nærmest mulige tilknytning til hinanden, var nærmest at betragte som en enhed. W. C. Matthiä siger i sin „Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig-Holstein“ (1778): „De tyske skoler i byerne er dels forbundet med de latinske, dels skilt fra dem. Forbundet med disse er de, når de kan anses som en klasse i dem. Og det kan de, når de forestås af en til latinskolen knyttet skolekollega. Denne bærer i almindelighed navnet skrive- og regnemester“.¹⁵⁾ Denne skoleform har sin naturlige forklaring i de paagældende byers ringe indbyggertal, der ikke afgav den fornødne økonomiske basis for opretholdelsen af to skoler, og har utvivlsomt sin oprindelse helt tilbage i købstadskolens barndom. For Sønderborgs vedkommende gør det særlige forhold sig gældende, at folkeskolen oprindeligt helt har været inkorporeret i latinskolen. Den forestodes af latinskolens andenlærer, kantoren, og fik først i 1697 sin egen lærer.¹⁶⁾

¹²⁾ Rendtorff: Die schlesw.-holst. Schulordnungen, s. 21. — Hvor intet andet er anført er alle citater i dette og det følgende afsnit oversættelser fra tysk.

¹³⁾ jfr. f. eks. L. Maaløe: Assens gennem 700 Aar, s. 293 f.; A. Thomsen: Holbæk Købstads Historie I, s. 226 f., s. 351 f. og s. 383 f.; C. Klitgaard: Hjørring Bys Historie, s. 297 f.

¹⁴⁾ Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, s. 1 f.; A. C. C. Holdt: Flensburg früher und jetzt, s. 305.

¹⁵⁾ Anf. sted, s. 246.

¹⁶⁾ Kantor A. G. Hoenicka taler 17/1 1763 om den tyske skole, »welche vor nicht allzuvielen Jahren dem Cantori neben der Anweisung zur lateinischen Sprache zu verwalten anvertraut war«. (Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager B. nr. 2-17 B.).

Efter omtalen af den offentlige skole — latin- og folkeskolen — står endnu tilbage at nævne den tredje skoleform i købstæderne. Den offentlige skoles to afdelinger var oprindelig kun beregnet for drenge. Pigerne var henvist til at få deres undervisning i de såkaldte *bi-* eller *klipskoler*, der var helt private foretagender, som myndighederne blot førte en vis kontrol med. Ved siden af undervisningen af den kvindelige ungdom havde disse — i hvert fald fra sidste halvdel af det 17. århundrede — også til opgave at forberede drengene til optagelse i den offentlige folkeskole.

De ældste konkrete oplysninger om skolevæsenet i Sønderborg findes i en *skoleanordning* for byen, dateret den 17. decbr. 1697.¹⁷⁾ Det offentlige skolevæsen var på det tidspunkt kommet i forfald — der tales om „dets ualmindelig slette tilstand“ — vistnok navnlig som følge af svigtende tilgang både til latin- og folkeskolen. Før at råde bod herpå skal der ifl. anordningen ansættes en særlig lærer ved folkeskolen, ligesom det bestemmes, at skolepengene både i latin- og folkeskolen skal nedsættes til 12 skilling kvartårligt for indenbys og 1 mark kvartårligt for udenbys elever, at fattige forældre kan få deres børn gratis undervist ved henvendelse til provst og borgmester, og at forældre, der forsømmer at sende deres børn i skole, kan blive idømt straf; det bestemmes endvidere, at ingen biskolelærer må undervise drenge over 7 år — denne bestemmelse lempes dog den 15. febr. 1698¹⁸⁾ derhen, at drenge over 7 år godt må forblive i biskolerne, forsåvidt de ikke kan stave og læse — og at ingen må tage sine børn ud af skolen, før de er vel funderet i deres kristendom.

Herudover giver nogle supplerende påbud fra 1698—1700 oplysninger om karakteristiske træk i skolens fysiognomi.¹⁹⁾ Den almindelig anvendte betegnelse for den offentlige skole var „*den store byskole*“. Den var delt i to afdelinger: Latinskolen

¹⁷⁾ Findes C. III 2 (Sønderborg amtsarkiv. Visitatorialsager) nr. 203.

¹⁸⁻¹⁹⁾ C III 2, nr. 207.

med to klasser, ledet af hhv. rektor og kantor, der begge var akademikere, og folkeskolen — den tyske skole — med een klasse, til 1697 ledet af kantoren, efter den tid af en særlig skrive- og regnemester, der i Sønderborg almindeligvis tituleredes bogholder.²⁰⁾ I et påbud fra 1699 bestemmes der, at *undervisningen* i alle tre klasser om sommeren skal begynde hver morgen kl. 6 og efter en middagspause igen kl. 12. Vedrørende selve fagene fastsættes det kun, at der hver dag i timen 12—1 skal gives undervisning i skrivning og regning for alle skolens elever uden forskel og i timen 1—2 i sang, i hvilken undervisning alle drengene ligeledes skal deltage, forsåvidt de da i „nogen grad har stemme dertil“. At *sangen* spillede så stor en rolle i undervisningen har sin forklaring deri, at der ved reformationen overdroges latinskolerne visse kirkelige funktioner; således skulde skoleeleverne lede sangen ved gudstjenesterne samt følge og synge ved begravelser. Denne skik holdt sig til ind i det 19. århundrede. Spor af den finder vi også i det ovenfor nævnte påbud fra 1699, hvor det hedder: „Alle skolekollegerne og samtlige de drenge, som skal være forsamlet i skolen, når der ringes anden gang, går, hvergang der bliver prædikedet, i kirke i samlet flok“. Om skolens pligt til at følge og synge ved begravelser hedder det, at drengene kun skal have betaling for deres assistance ved de begravelser, der finder sted før klokken 8, og ved de eftermiddagsbegravelser, i hvilke hele skolen deltager. Ved „almindelige lig“ skal kun folkeskolens drenge — dog med alle tre lærere — følge. Et andet karakteristisk træk af datidens skoleliv møder vi i et påbud fra 1697, der indskærper de fattige forældre, hvis børn nyder gratis skolegang, at de skal lade deres børn „gå i kurrenden“. *Kurrenden* var betegnelsen for et optog af fattige skoledrenge, som hver søndag formiddag efter gudstjenesten drog rundt i de fornemste gader og

²⁰⁾ Når det i skoleanordningen 1697 hedder, at som tysk skolemester skal ansættes den mangeårige »Buchhalter« her, Frantz Hoffmann, er det uvist, om F. H. har været substitut for kantoren eller privat har undervist i regning, bogholderi m. m.

sang salmer for godtfolks vinduer.²¹⁾ Denne skik må vel betragtes som en udløber af den fra middelalderen kendte skik, at fattige peblinge gik rundt og sang for velstående folks døre for at skaffe sig midler til livets opretholdelse. Muligvis har de fattige skoledrenge endnu i det 17. og 18. århundredes Sønderborg fået en skilling for deres sang; snarere er sangen i gaderne dog at opfatte som et udtryk for elevernes taknemlighed overfor borgerne, der indirekte — gennem deres bidrag til fattigkassen — bekostede deres undervisning. At denne taknemlighedsfølelse kunde blive temmeligt groft udnyttet, viser et påbud fra 1698 om, at „kurrende-drengene ikke skal benyttes til at løbe ærinder i timerne“.²²⁾

Langt mere detaljerede oplysninger om det offentlige skolevæsens indretning, livet i skolen og undervisningen giver en *skoleanordning* for byen, der blev udstedt den 23. maj 1727 som følge af „forskellig uorden m. h. t. timeplanen, lektionerne og skolepengene“.²³⁾ I anordningen bestemmes følgende:

Undervisningen begynder hver morgen klokken syv med fælles morgensang for alle klasser, ledet af kantoren. Derpå lukkes dørene til de enkelte klasser, som holder morgenbøn hver for sig. I tilknytning til morgenbønnen læses et kapitel af bibelen højt og forklares, og eleverne får opgivet en sentens af det læste, som de skal lære udenad. Herefter varer undervisningen i hver enkelt klasse til klokken 10, da eleverne faar midt-dagspause. Klokken 12 møder de så i skolen igen, og første time er sangtime for hele skolen. Når denne er forbi, og der under ledelse af skrivemesteren er afsunget en bordsang, underviser skrivemesteren i sin klasse til klokken 4, kantoren i sin til klokken 2. Rektorklassens elever har ret til at deltage i skrivemesterens undervisning i regning og skrivning fra 1 til 2, fra

²¹⁾ Skoleanordningen 1755 § 6 (Sdbg. præstearkiv. Afd. 7 B. nr. 2—17 d). Det er sidste gang, kurrenden omtales i Sønderborg. Hvornår den er ophævet her, vides ikke. I Aabenraa mødte et forslag om afskaffelse af »das Umsingen« 1799 stærk modstand hos magistraten (C III 2, nr. 207).

²²⁻²³⁾ C. III. 2, nr. 207.

2 til 4 har de så deres ordinære undervisning hos rektoren. Onsdag og lørdag eftermiddag holdes der dog ikke skole, og onsdag formiddag går alle eleverne i kirke med skrivemesteren og leder sangen, hvis der er prædiken eller bedetime. Det samme gælder fredag formiddag, dog med den forskel, at det da er rektor eller kantor, der forestår sangen, hvis der er prædiken. Lørdag formiddag skal der lægges særlig vægt på undervisningen i kristendom i alle klasser, og klokken 10 går rektor eller kantor skiftevis i kirke og holder sangvesper.

For at blive optaget i skolens nederste klasse, skrivemesterklassen, skal drengene være 7 år gamle og kunne læse tysk „uden anstød“. Undervisningen i denne klasse omfatter iøvrigt læsning, skrivning og regning. I kantorklassen lægges hovedvægten på undervisningen i kristendom og latin. Som lærebøger i latin anvendes en „Donat“ (fællesbetegnelse for latinske grammatikker), det 17. århundredes store czekiske pædagog Amos Comenius's revolutionerende bøger: „Orbis sensualiam pictus“ og „Vestibulum ante auream linguarum januam“, endvidere en samling latinske tale- og skriveøvelser i form af samtaler (colloquia) af en Corder samt evt. den romersk historiker Cornelius Nepos' biografier af oldtidens berømte mænd. For at blive optaget i rektorklassen skal eleverne færdigt kunne deklinere og conjungere, kunne skrive en latinsk stil (exercitium) samt kunne forklare de ovennævnte colloquia. I rektorklassen fortsættes latinundervisningen ved læsning af de latinske klassikere såvel i prosa som poesi. Yderligere omfatter undervisningen her græsk og hebræisk, fromhedens og teologiens grundbegreber samt tysk poesi.

Vedrørende elevernes *kirketjeneste* bestemmes, at alle elever, også på søn- og helligdage, skal indfinde sig rettidigt i skolen og parvis gå til og fra kirken. Ikke blot lærerne, men også en særlig „custos“ skal overvåge, at alle eleverne indfinder sig i kirken og sidder stille og roligt under gudstjenesten; eventuelle syndere skal straks noteres og afstraffes enten lige efter

gudstjenesten eller den næste dag i skolen. Lærerne skal endvidere ved en eksamination den følgende dag undersøge, hvad drengene har husket af prædikenen, de skal kort referere og forklare denne og drage omsorg for, at de mindste husker et bibelcitát, de større prædikenens disposition, sammenhæng og indhold i store træk.

Endelig fastsættes det, at *skolepengene* ikke mere skal deles ligeligt mellem de tre lærere. Fremtidig skal hver lærer have skolepengene fra sin klasse, „for at nu enhver af skolekollegerne kan nyde frugten af sit skolearbejde og opmuntres til at fortsætte dette med oprigtig troskab, flid og utrættelig omhu“.

Anordningen af 1727 er gældende norm for det kommunale skolevæsen i byen til 1755, da den afløses af en ny anordning, der, som den tidligere, til direkte forudsætning havde mangler og uorden af forskellig art, særlig indenfor latinskolen, samt uenighed mellem lærerne vedrørende timefordelingen, undervisningsstoffet og skolepengene.

Den nye anordnings egentlige ophavsmand og forfatter er Sønderborgs sognepræst 1748—51, konsistorialråd *Johann Adam Flesse*, tidligere direktør for gymnasiet i Altona²⁴⁾. Det vides, at anordningen har foreligget fuldt affattet, inden Flesse i 1751 forlod Sønderborg for at blive generalsuperintendent i Oldenburg-Delmenhorst; derimod er det usikkert, hvorvidt den er blevet underskrevet og har faaet gyldighed inden Flesse's afrejse. Ingen i samtiden vidste rigtig besked hermed, og denne uklarhed i forbindelse med, at latinskolens to lærere stærkt beklagede sig over anordningen, der bl. a. — hævdede de — vilde forøge deres arbejde, men formindske deres Løn, bevirkede, at dens publicering stadig forhaledes. Først den 8. juli 1755 underskrevs anordningen endelig efter lange og trange

²⁴⁾ Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager B, nr. 2—17 B. Om Flesse jfr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, s. 252.

forhandlinger af samtlige kirke- og skoleinspektører, hvorefter al tvivl om dens gyldighed var hævet.²⁵⁾

Det er umuligt at afgøre, hvorvidt anordningen i sin endelige form er identisk med den anordning, Flesse affattede. Der kan dog ikke være tvivl om, at den i alt væsentligt er hans værk. Såvel indholdet som den klare og præcise udformning udpeger den erfarne skolemand som forfatteren.

Anordningen af 1755 er langt den fyldigste og indholdsrigeste af de tre skoleanordninger, vi kender. I 35 paragraffer gives der detaljerede forskrifter for undervisningen og undervisningstiden, skolens kirkelige pligter, ferier og fridage samt skoleafgifterne. Af egentlig nyt indeholder anordningen dog kun lidt. Vigtigst er bestemmelsen om, at der fremtidig hvert år før Mikkelssfesten skal afholdes en *eksamen*, ved hvilken eleverne ikke blot skal aflægge regnskab for deres flid og fremgang i videnskaberne, men også „aflægge prøver på deres dygtighed i små taler og samtaler om passende materier“. Ligeledes skal eleverne ved eksamen fremlægge deres skriftlige udarbejdelser fra det foregående år, og lærerne skal afgive en skriftlig redegørelse for årets arbejde samt en fortegnelse over deres elever. Efter eksamen rykkes de drenge, der har den fornødne dygtighed „og efter deres forældres eller formynderes bestemmelse skal fortsætte studierne“, op i en højere klasse. Det står rektor frit for også udenfor eksamenstiden at foranstalte offentlige *actus oratorios* „og ved nyttige taleøvelser at lægge sin og sine elevs flid og dygtighed for dagen, til skolens desto større oplomstring“.

Langt de fleste af anordningens bestemmelser er gentagelser af tidligere publicerede påbud, dog i en anden og tit udvidet form. Forsåvidt de meddeler supplerende træk til det bil-

²⁵⁾ Om vanskelighederne i forbindelse med anordningens godkendelse jfr. Sønderborg præstekiv. Afd. 7. Skolesager B, nr. 2—17 B, hvor også anordningen findes.

lede af skolens indretning og elevernes daglige liv, der ovenfor er givet, skal de kort refereres her.

Vedrørende timerne skelnes der mellem *offentlige* og *private* (de såkaldte „Nachstunden“). Der er daglig 5 offentlige timer, om sommeren 7—10 og 1—3, om vinteren 8—10 og 1—4, og 2 private timer for latinskolens elever, een om formiddagen og een om eftermiddagen i umiddelbar fortsættelse af de offentlige timer. Undervisningsgebyret er for de offentlige timer 12 sk. kvartårligt i borgerskolen og 24 sk. kvartårligt i latinskolen, privattimerne honoreres med 1 rdl. kvartårligt. Yderligere betaler hver elev årligt 8 sk. i brændselspenge. Onsdag og lørdag eftermiddag holder skolen som tidligere nævnt fri. Fridage er desuden de 3×2 markedsdage, dagen før de tre store højtider, dagene mellem jul og nytår, de uskyldige børns dag (28. januar) og 2 eftermiddage om ugen i hundedagene.

Vedrørende skolens *kirkelige pligter* bestemmes det, at kantoren synger ved gudstjenesten om onsdagen, skrivemesteren om fredagen og rektor om søndagen, hver bistaet af sine drenge. Skulde der ikke være drenge nok i en af latinklasserne, tilkaldes nogle elever fra den tyske skole.

Fra bestemmelserne vedrørende *undervisningen* kan nævnes, at rektor har begge latinklasserne sammen den første time hver formiddag til undervisning i teologi og forklaring af tros-lærens begreber på grundlag af et udtog af den hallensiske vajsenshusdirektør J. A. Freylinghausens dogmatik, „Compendium der christlichen Lehre“. — I kantorklassen læres de letteste latinske forfattere, ligesom lettere tekster oversættes fra latin til tysk og omvendt. Det tyske sprog dyrkes regelmæssigt og grundigt, og de mest øvede drenge får efterhånden til opgave „at lave en tysk periode“. — Formålet med rektor-klassens undervisning defineres som værende det at skaffe eleverne en grundig og retskaffen forberedelse til universitetsstudierne. Dette opnås ved læsning og fortolkning af de

latinske forfattere, udarbejdelse af skriftlige opgaver — såvel latinske som tyske —, undervisning i retorik, fornuftlære, historie og geografi samt græsk. Hebraisk, matematik og de filosofiske discipliner (undtagen logik) henvises til privat-timerne, da den knappe tid ikke tillader, at der i de offentlige timer undervises i disse videnskaber.

Det materiale, der foreligger vedrørende skoleforholdene i Sønderborg i det 18. århundredes første halvdel, indskrænker sig i alt væsentligt til de her refererede skoleanordninger. De indeholder værdifulde træk til belysning af skolevæsenets indretning og den offentlige skoles indre liv i denne periode. Manglen på supplerende stof bevirker imidlertid, at deres oplysninger må behandles med en vis varsomhed. Det billede, de giver af det offentlige skolevæsen, er i nogen grad et idealbillede: skolevæsenet, som det skulde være, ikke som det altid var. Anordningernes udstedelse er i sig selv vidnesbyrd om, at forholdene ikke altid har været, som de skulde, men nærmere oplysninger om uregelmæssighedernes årsag og art savnes. Savnet af oplysninger om de konkrete forhold indenfor skolen — elevtal, timetallets fordeling på de enkelte fag, lærerpersonalets kvalifikationer o. s. v. — gør det i det hele taget umuligt at dømme om skolevæsenets faktiske tilstand og dets reelle betydning i denne periode.

Først fra århundredets sidste halvdel foreligger der så omfattende et materiale, at der er grundlag for en bedømmelse af disse forhold. Det er forsåvidt beklageligt, at hele materialet samler sig om disse år, som denne periode, der i udpræget grad er en nedgangsperiode i skolens historie, på grund af materialets fylde let kommer til at træde for stærkt frem på baggrund af de foregående 200 år, hvorfra vore oplysninger om forholdene er langt mere beskedne. Det kan derfor ikke stærkt nok pointeres, at hvor ringe vor viden end er om denne den ældste og længste periode af den gamle skoles historie, så er det dog udenfor al tvivl, at det vil være uretfærdigt at bedøm-

me skolens virke og betydning alene ud fra forholdene i de sidste 50 år af dens historie²⁶⁾.

Man vil gennem de yngste skoleanordninger have fået et vist indtryk af *latinskolens undervisning*. Det fremgår tydeligt af disse, at denne skole i egentligste forstand svarede til sit navn. Latin var skolens alt dominerende fag. I hvor høj grad fremgår af to timeplaner fra omkring 1763, der samtidig giver oplysninger om de øvrige fag og den plads, der var tilmålt dem i undervisningen ²⁷⁾. I kantorklassen angives det ugentlige timetal at være 22 (heri ikke medregnet den tid, der onsdag formiddag blev tilovers efter gudstjenesten, og som anvendtes til undervisning i latinsk grammatik).²⁸⁾ Af disse 22 timer anvendtes 17 — eller 77 pCt. — til undervisning i latin, 2 til tysk brevskrivning, 2 til geografi og 1 til musik eller begyndelsesgrundene i græsk. I rektorklassen var timetallet 29, men fagenes antal noget større og latinen følgelig knap så dominerende. Med 15 timer ugentlig optog den 51 pCt. af timerne. Af de resterende 14 timer anvendtes til undervisning i logik 1, i dialektik 2, i historie 1, i geografi 3, i teologi 3 og i græsk 4 timer. Det maa dog bemærkes, at disse tal ikke giver noget generelt billede af fagfordelingen; det fastslaaes nemlig i 1777, at man i Sønderborg afpasser latinskolens undervisning efter, hvad eleverne vil være, hvilket er ensbetydende med, at fagene og det antal timer, der har været tilmålt dem, har varieret noget fra år til år ²⁹⁾.

Om selve latinundervisningens art foreligger der detailerede oplysninger i nogle indberetninger fra 1770erne ³⁰⁾. Me-

²⁶⁾ Som et vidnesbyrd om skolens forfald i sidste halvdel af det 18. årh. kan anføres, at der i tidsrummet 1700—65 er dimitteret 10 Alsinger fra skolen til Københavns universitet, efter den tid ingen. (Archiv für Sippenforschung VI (1929), s. 212).

²⁷⁾ C. III 2, nr. 207.

²⁸⁾ Når timetallet er så lille, skyldes det vistnok, at rektors religions-timer ikke er medtaget.

²⁹⁾ Aug. Niemann: Miscellaneen II, 1. s. 162.

³⁰⁾ Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager B, nr. 2—17 B

toder og mål i undervisningen var de samme som i alle andre latinskoler paa den tid, fra de mindste til de største. Undervisningen omfattede dels sproglig teori, ortografi, etymologi, syntaks og prosodi (verselydlære), hvorigennem eleverne skulde lære at skrive korrekt latinsk prosa og forme regelrette latinske vers, dels klassikerlæsning: i kantorklassen navnlig Cornelius Nepos, i rektorklassen: Cæsar og Cicero. Hensigten med klassikerlæsningen var — udover den sproglige øvelse — at skaffe eleverne et rigt forråd af sproglige udtryk (*dicta classica*) og billeder samt kendskab til, hvorledes tankerne knyttes sammen. Ved hjælp af de kundskaber, der var erhvervet på dette grundlag, og understøttet af undervisningen i logik og dialektik var det meningen, at eleverne skulde lære at udtrykke sig i klassikernes stil. Man begyndte i kantorklassen ganske elementært med, at eleverne lavede små sætninger på grundlag af det grammatikalsk lærte stof, senere fik de opgivet sætninger, over hvilke de skulde forme længere perioder, i rektorklassen skrev man latinske breve og stile, og som undervisningens højdepunkt stod endelig elevernes improviserede taler ved eksamen eller ved de af rektor foranstaltede offentlige *actus oriatorios* (jfr. ovenfor s. 195). Enhver, der havde gennemgået latinskolen, måtte være i stand til at forme en ulastelig latinsk tale eller føre en flydende samtale på latin om et hvilket som helst emne, han kendte fra klassikerne. Hvad han sagde betød ikke så meget, det var formen, der var det afgørende.³¹⁾

Oplysningerne om undervisningen i de øvrige fag er mere mangelfulde: Tyskundervisningen formede sig hovedsagelig som øvelser i brevskrivning, geografiundervisningen som en

³¹⁾ Karakteristisk for hele metoden er en randbemærkning i et koncept til skoleanordningen 1755, hvor det hedder, at konsistorialråd Flesse ved eksamen havde forbeholdt sig, »dass er selber Gespräche, wenn es die Umstände zuliessen und die Kinder dieselben memorieren fähig wären, überreichen wollte, indem er eine grosse Menge in Bereitschaft davon hatte«. (Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager B. nr. 2-17 B.).

gennemgang af de forskellige verdensdele og lande „efter det mærkværdigste i samme“, og historieundervisningen har væsentlig indskrænket sig til en anekdotisk gennemgang af verdenshistorien. Medens disse fag har været „faste“ — dvs. har stået på timeplanen hvert år — er der kun blevet undervist i græsk og hebræisk, når skolen havde elever, der vilde studere, hvilket ikke var tilfældet hvert år. I 1776 var rektor Pfündel allerede begyndt på at lære en af sin classes elever de græske verber, da undervisningen blev afbrudt, fordi eleven ikke vilde studere. Mere heldig var rektor med en elev, J. M. Meier fra Ditmarsken, med hvem han fik gennemgået hele det græske testamente, kapitler af Plutarch, Justinus Curtius og forskelligt andet samt fik begyndt på det hebraiske sprog.³²⁾

Latinskolens undervisning omfattede imidlertid også — omend ikke officielt — andre fag end de her nævnte. I referatet af skoleanordningen af 1755 er ovenfor omtalt de såkaldte „*Nachstunden*“, en privatundervisning for latinskolens elever af en ret ejendommelig karakter. Disse timer var private, for såvidt som deltagelse i dem var frivillig og betaltes særskilt, men samtidig halvt offentlige, idet undervisningen fandt sted i umiddelbar fortsættelse af den „offentlige“ undervisning og i skolens lokaler, ligesom lærerpersonalet var forpligtet til at varetage denne undervisning. „Eftertimerne“ må formodes at være indført som følge af latinskolens gradvise overgang fra forskole til universitet til forberedelsesanstalt til det praktiske liv, der gjorde en supplerende undervisning i folkeskolens fag nødvendig. De blev da også udnyttet i rigt mål af latinskolens elever til erhvervelse af yderligere kundskaber i fag som matematik, regning og skrivning. Hvor stort et omfang, denne privatundervisning kunde antage, fremgår af en skrivelse fra kantor Hoenicka fra 1763, hvor det hedder: Endog de, som

³²⁾ Oplysningerne i dette afsnit er baseret på lærernes indberetninger (Sdbg. præstearkiv Afd. 7. Skolesager B. nr. 2-17 B).

har gået i skole hos mig i 2—3 år, går desuagtet i samme tid 3 timer daglig i den tyske skole og lærer stadig at regne.“³³⁾)

Det er let nok at se skyggesiderne ved den gamle latinskoles undervisning. Fordelene ved den var dens stærke koncentration og sluttethed. „Man havde til motto Plinius’ regel: non multa, sed multum. Alt var samlet om latinen, og det var meget få forfattere, der blev læst, men til gengæld skulde de også blive disciplenes åndelige ejendom.“³⁴⁾)

Der lyder i skrivelserne fra autoriteterne og latinskolens to lærere en stadig tilbagevendende klagesang over *latinskolens ringe elevtal*. Kantor Hoenicka skriver i 1763 med henblik herpå, at rektor og han i længden må føle sig „ligeså nyttige som det femte hjul på en vogn“.³⁵⁾)

Det lader sig ikke gøre at udarbejde en tabellarisk oversigt over antallet af elever i latinskolen for hvert år i tiden fra o. 1750 til latinskolens nedlæggelse, idet der hverken findes bevaret elev- eller dimittendfortegnelser, hvis sådanne da overhovedet nogensinde er blevet ført; af lærernes indberetninger, visitatsindberetninger o. lign. lader det sig dog gøre at udtrække en række tal til belysning af spørgsmålet om latinskolens søgning³⁶⁾):

1755	11	4
1763 I nogle år:	0	12
1765	1. halvår: 0	
	2. halvår: 2	
1774		5
1775	3	
1776	2	16
1777	2	10
1778	3	11
1779		11

³³⁾ C III 2, nr. 206.

³⁴⁾ Kjeld Galster: Aalborg Katedralskole 1540—1940, s. 67.

³⁵⁾ C III 2, nr. 206.

³⁶⁾ Tallen er hentet fra akter i: Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager. B. nr. 2—17 B, Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetninger og visitationssager 1759—95 og C III 2, nr. 207. Tallene fra 1777 i: Niemann: Miscellaneen. II 1, s. 162.

Disse tal er i sig selv beskedne; dobbelt beskedne virker de på baggrund af tilstrømningen til skrivemesterklassen, hvor antallet af elever gennemgående var ca. 150 ³⁷⁾.

Den ringe tilgang til latinskolen i sidste halvdel af det 18. århundrede er ikke noget specielt for Sønderborg; det samme forhold gjorde sig gældende i de øvrige sønderjyske købstæder på samme tid. Rektor Oeding i Sønderborg skriver allerede i 1747, at „de latinske skoler i alle byer hele landet igennem jo er i stort forfald og har et ringe antal disciple“ ³⁸⁾. I 1777 angives elevtallene i de øvrige nordslesvigske latinske skoler at være:

Haderslev:	20
Aabenraa:	?
Tønder:	16 (+ 5 privatister) ³⁹⁾ .

Grunden til de beskedne elevtal må først og fremmest søges i den uoverensstemmelse, der op gennem det 18. århundrede i stedse stigende grad gjorde sig gældende mellem tidens krav og skolevæsenets hele indretning.

Sønderborg er netop et karakteristisk eksempel i så henseende. Det 18. århundredes sidste halvdel var en rig fremgangstid for byens handel og skibsfart — ved århundredets slutning havde byen således den tredjestørste handelsflåde i hertugdømmet⁴⁰⁾ — og ungdommens hu vendtes i stedse højere grad mod disse erhverv. „De unge mennesker her vil kun være søfolk og købmænd“ er en bemærkning, der — i lidt varieret form — atter og atter vender tilbage i indberetninger og skrivelser vedrørende skolevæsenet fra den tid.⁴¹⁾ Da nu tilgangen af vordende akademikere var for ringe til, at latinskolen kunde basere sin eksistens på den, var den henvist til at søge sine disciple blandt

³⁷⁾ Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetninger og visitations-sager 1759—95; C III 2, nr. 207.

³⁸⁾ Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager. B. nr. 2—17 B.

³⁹⁾ Niemann: Miscellaneen II 1, bilag til s. 162.

⁴⁰⁾ Trap: Danmark IX, s. 545.

⁴¹⁾ jfr. f. ex. visitationsindberetn. 1774, 1777 og 1780. (Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetninger og Visitationssager 1759—95).

de borgersønner, der til deres fremtidige maritime eller kommercielle erhverv havde brug for en videregående uddannelse end den, folkeskolen kunde byde dem. Her slog latinskolens strengt klassisk betonedede, mod en universitetsuddannelse sigtende undervisning ikke til. Hvad borgersønnerne behøvede, var en udvidet undervisning i matematik, regning og levende sprog, hvad nyttede dem så latin og atter latin. Kantor Hoenicka skildrer levende uoverensstemmelsen i en skrivelse fra 1763. Han hævder, at mange ansete borgere lader sig binde på ærmet, at deres sønner ikke har brug for at gaa i latinskolen, eller at de ikke er i stand til at frekventere denne, før de er 14—16 år gamle. Kommer de så endelig i latinskolen i denne alder, varer det kun et halvt år, inden de bliver konfirmeret og forlader skolen. Nogle af eleverne bruger endda dette halve år til yderligere at perfektionere sig i regning og skrivning. Tiden fra det 7. til ind i det 16. år har altså ikke været tilstrækkelig til, at de har lært hvad 1×1 er, siger kantoren spottende, og han fortsætter med slet dulgt akademisk selvfølelse: For de fleste mennesker er det at ville lære at skrive korrekt tysk, at ville erhverve lidt kendskab til den verden, vi lever i, og dens historie, at lære at udtale og forstå en smule latin, at kunne skrive breve, ja humaniora overhovedet, tåbelige nykker, som kun mådelige hoveder giver sig af med Her gælder det latinske: *ignoti nulla cupido*. (Hvad man ikke kender, savner man ikke). Sådanne forældre glemmer, at deres børn, som slår sig på handelen, søfarten eller pennen, vil være ude af stand til at skrive grammatisk korrekt og at udforme selv den simpleste skrivelse, hvis de ikke har gået nogen tid i den latinske skole — de kan så male bogstaverne så smukt, som de vil.

Det billede, man herigennem får af borgerskabets indstilling, må dog siges at være ikke saa lidt fortegnet. Så ringe en påskønnelse har latinskolens undervisning heller ikke fundet hos byens borgere. Størstedelen af byens mandlige ungdom nøjedes ganske vist med folkeskolens undervisning, suppleret

med en i mange tilfælde meget omfattende privatundervisning. Men på den anden side er det en kendsgerning, at hovedparten af de elever, der besøgte latinskolen, netop var vordende købmænd og skippere. Alene en sammenligning mellem antallet af studenter, der er dimitteret fra skolen, og elevtallet vil vise, at dette var tilfældet.

Sættes antallet af elever, der har besøgt rektorklassen, til gennemsnitligt to pr. år, har ialt 112 elever gået i denne klasse i årene 1750—1806. I samme tidsrum er der kun immatrikuleret 31 studenter fra skolen ved Kiels og 3 ved Københavns universitet.⁴³⁾ Selv om antallet af studenter fra Sønderborg skole næppe har indskrænket sig til disse 34 — enkelte kan være immatrikuleret i København og Kiel, uden at det med sikkerhed fremgår, at de er udgået fra Sønderborg skole, og enkelte kan være gået til andre universiteter — er det dog hævet over enhver tvivl, at kun et fåtal af rektorklassens elever har drevet — og villet drive — det til en studentereksamen. Til yderligere belysning af forholdet kan nævnes, at rektor Pfündel 1776 oplyser, at af hans to elever vil den ene være sømand, den anden købmand, og at i 1777 een evt. to af kantorklassens 10 elever vilde studere.⁴⁴⁾ De fleste af de borgersønner, der besøgte latin-skolen, nøjedes med at gaa i kantorklassen i 2—3 år for så

⁴³⁾ C III 2, nr. 206.

⁴⁴⁾ »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« 5, s. 118 f. og 6, s. 5 f (Kiel) samt »Archiv für Sippenforschung« VI (1929), s. 212 (København). — For Kiels vedkommende må det dog bemærkes, at tallet 31 betegner antallet af studenter fra det nuværende Sønderborg amt, der er immatrikuleret ved universitetet — idet matriklen kun anfører den immatrikuleredes hjemsted, ikke skolen, hvorfra han er dimitteret — og at det ikke med bestemthed kan afgøres, om alle 31 er udgået fra Sønderborg skole.

⁴⁴⁾ Sønderborg præstearkiv. Afd. 7. Skolesager B. nr. 18—47 A; Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetn. og visitationssager 1759—95. — Til yderligere belysning af forholdet kan anføres en bemærkning vedr. skolens undervisning fra 1777: »Man richtet sich nach der Absicht der Schüler, ob sie studieren wollen, welches die wenigsten thun« (Niemann: Miscellaneen. II 1, tillæg til s. 162) og en udtalelse af rektor Dethlefsen 1804: ».... der Fall, dass jemand studiert und also mehrere Jahre meine Classe besucht, ist äusserst selten«. (C. III 2, nr. 207).

efter konfirmationen — sædvanligvis i 15—16 års alderen — at forlade skolen. Kun de færreste af dem er gået over i rektor-klassen. Derfor den ret store forskel i antallet af elever i de to klasser.

Forhold af mere speciel art har dog også indvirket på tilgangen til latinskolen i det 18. århundredes sidste halvdel. Flere af de lærere, der var ansat ved skolen i denne periode, havde ikke i særlig høj grad befolkningens tillid, hvilket ikke undlod at give sig udtryk i form af svigtende tilgang til deres klasser. Om skolens rektor 1749—86, *Otto Chr. Elieser Pfündel*, hedder det saaledes i 1763, at borgerne har saa ringe tillid til ham, at de hellere lader deres sønner undervise privat eller sender dem til fremmede skoler, end de sender dem i skole hos rektoren⁴⁵). Når rektor Pfündel var kommet i mis-kredit hos befolkningen, skyldtes det ikke udygtighed eller daarlig vandel — han karakteriseres ved flere lejligheder udtrykkeligt som en upåklagelig lærer og en from og stille mand — men hans distraktion og naivitet, der gjorde ham til et let offer for elevernes drengestreger. En af hans medlærere skildrer ham i sine erindringer med følgende ord: „Han kunde græsk og hebraisk og hvad han ellers havde lært på vajsen-huset i Halle, men var ellers som faldet ned fra maanen og forbavsende fremmed og ubehjælpssom overfor denne jordiske verdens foreteelser. Endnu maa jeg ofte le ad hans elevens narrestreger; de kunde hæfte hvadsomhelst fast paa ham, når ikke netop bibelen eller grammatikken ødelagde legen for dem“⁴⁶). Rektor Pfündels kollega, kantor *August Gün-*

⁴⁵) C. III 2, nr. 207. Netop fra hans tid foreligger en del eksempler på, at Sønderborgere har fået privatunderv. eller har gået i skole andetsteds: J. A. Burchard, privatunderv., imm. Kbh. 1759; Severin Ahlmann, dim. Tønder, imm. Kbh. 1760; Andreas Krabbe, dim. Tønder, imm. Kbh. 1760; J. G. Krüger, dim. Tønder, imm. Kbh. 1761; Johs. Clausen, privatunderv., imm. Kbh. 1762; Chr. Schnittger, dim. Tønder, imm. Kbh. 1767 (Archiv für Sippenforschung VI, s. 211). Paul Mumsen fra Sdbg. student Husum 1764 (E. Møller: Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtschule. s. 39).

⁴⁶) Lorenz Nissen: Meine Wege und Umwege zur Kirche, s. 68.

ther Hoenicka, var dog endnu mere uheldig som lærer for ungdommen. Han var stærkt forfalden til drik og forsømte ofte i dagevis sit skolearbejde. Efter flere gange at være blevet advaret og en enkelt gang at have været suspenderet fra sit embede, blev han afskediget i 1766 ⁴⁷⁾. At kantorklassen i hans tid var dårligt besøgt, er forståeligt. Mindre forståeligt er borgerskabets indstilling overfor en af hans efterfølgere i kontorembetet, *Søncke Nissen*. Han betegnes som en dygtig lærer, men han var ikke akademiker — og følgelig stod hans klasse i flere år helt tom ⁴⁸⁾.

Uheldigt for tilgangen til latinskolens to klasser var det ogsaa, at selve skoleordningen gav forældrenes subjektive indstilling til den enkelte lærer frit spillerum. I skoleanordningen af 1755 var det vel udtrykkeligt påbudt, at tilstrækkeligt dygtige elever hvert år efter eksamen skulde oprykkes i en højere klasse; da *oprykningen* imidlertid i sidste instans var afhængig af forældrenes indvilligelse, og der ikke var bestemte regler for, hvor længe en elev kunde gå i de enkelte klasser, skete det ikke sjældent, at forældre lod deres sønner gå i en årrække i den klasse, hvis lærer de syntes bedst om, således at een lærers klasse kunde stå helt tom, mens en andens var overfyldt ⁴⁹⁾.

Latinskolen samlede til helt op omkring 1800 hele opmærksomheden omkring sig, mens *folkeskolen* førte en stille og ubemærket tilværelse og stort set fik lov til at skøtte sig selv. Dette forhold hænger i nogen grad sammen med, at latinskolen var det offentlige skolevæsens smertensbarn; alligevel kan man ikke frigøre sig for det indtryk, at folkeskolen førte noget af en askepottilværelse, til trods for at det i virkeligheden var den, der bar hele skolevæsenet oppe.

⁴⁷⁾ Sønderborg provstearkiv. Konsistorialprotokol; Aarsskrift for Sønderborg Statsskole 1931, s. 22; Die Heimat 1929, s. 270 f (Th. O. Achilles: Ein Kuss und seine Folgen).

⁴⁸⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 93—98.

⁴⁹⁾ C III 2, nr. 207.

Mens problemet for latinskolens vedkommende var at få klasserne fyldt og lærerne beskæftiget, kæmpede den tyske skole gennem hele det 18. århundredes sidste halvdel en for-gæves kamp mod *plads- og lærermangel*. Latinskolen rådede til undervisningen af sine 10—15 elever over to lokaler og to lærere; folkeskolens 150 og ofte flere elever måtte nøjes med eet lokale, ligesom skolen kun havde een af det offentlige ansat lærer, regne- og skrivemester, der for at bestride undervisningen af de mange børn på egen bekostning måtte holde en undermester og om vinteren yderligere en dreng som medhjælper.⁵⁰⁾ Den eneste gang, man fra myndighedernes side viste skolens forhold nogen interesse, var i 1778, da aldersgrænsen for optagelse i den tyske skole ved kgl. reskript hævedes fra 7 til 9 år, idet man derved håbede at kunne begrænse elevtallet noget.⁵¹⁾ Større resultater i form af en nedgang i antallet af elever synes dog ikke at være opnået. Næste gang vi hører om elevtallet — i 1797 — er dette stadig ca. 150, og i 1805 er det nået op på 200.⁵²⁾

Det er tidligere omtalt, at den offentlige skole oprindelig kun var tilgængelig for drenge. Latinskolen vedblev at være en ren drengeskole, sålænge den bestod; den tyske skole synes derimod i løbet af det 18. århundrede ganske umærkeligt at have udviklet sig til en fællesskole. Hvorledes denne udvikling iøvrigt er forløbet, og hvornaar den er fuldbyrdet, kan ikke siges med bestemthed. Det kan blot konstateres, at der endnu i skoleanordningne af 1727 synes at være tale om den tyske skole som en ren drengeskole, mens der i 1777 klages over, at der går både drenge og piger i den tyske skole.⁵³⁾

⁵⁰⁾ Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetninger og visitations-sager 1759—95, skolesager 1768—1877. Tyske kancelli. I. A. D. Sønderborg by. Skolesager 1668, 1733—1848. A. Normsager 1753—1848 (Rigsarkivet).

⁵¹⁾ C III 2, nr. 207.

⁵²⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 93; Sønderborg provstearkiv. Skolesager 1768—1877.

⁵³⁻⁵⁶⁾ Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetn. og visitationssager 1759—95.

Undervisningen i den tyske skole omfattede læsning, skrivning, regning og katekismus. Ifølge en indberetning fra 1777 var det ugentlige timetal om sommeren 30, om vinteren 24. Af disse timer anvendtes 4 til katekismusundervisning, således at der stod 26 (hhv. 20) timer ugentlig til rådighed for undervisningen i de øvrige fag.⁵⁴⁾ Når hertil kommer, at den tyske skole ligesom latinskolen havde sin „eftertime“-ordning, i henhold til hvilken skrivemesteren gav 14 privattimer ugentlig i umiddelbar fortsættelse af de offentlige timer og med undervisning i de samme fag som i disse⁵⁵⁾, tør man formode, at eleverne har erhvervet særdeles solide kundskaber og færdigheder i de grundlæggende discipliner. Borgerskabet lagde også stor vægt på, at deres børn opnåede stor færdighed i regning og skrivning. Nogle borgere tog således i 1780 deres børn ud af den tyske skole og lod dem undervise af en af biskolelærerne, der skrev og regnede godt, fordi de mente, at den daværende regne- og skrivemester Lorenz Nissen — den senere præst paa Kegnæs — favoriserede katekisationen paa bekostning af de øvrige fag, ligesom de beskyldte ham for ikke at være særlig dygtig hverken i skrive- eller regnekunsten.⁵⁶⁾

Nederst på skolevæsenets rangstige rangerede *biskolerne*. De var private foretagender, men der førtes en ret vidtgående kontrol med dem. Således krævedes der til oprettelse af biskoler tilladelse fra kirke- og skoleinspektørerne, og skolerne visiteredes af byens præster.⁵⁷⁾ Antallet af biskoler varierede noget, alt efter hvor stort behovet var. Det højeste antal i det 18. århundredes sidste halvdel var 3, oftest var der dog kun 2 biskoler i byen, i en årrække endog kun een.⁵⁸⁾ Det var ikke nogen lukrativ beskæftigelse at drive en biskole — skolepengene androg 12 sk. kvartårligt pr. barn, og biskolemestrene

⁵⁷⁾ C III 2, nr. 207 (skrivelse fra borgmester og råd 18/6 1732).

⁵⁸⁻⁶⁰⁾ Tyske kancelli. I. A. D. Sønderborg by. Skolesager 1668, 1733—1848. A. Normsager 1753—1848 (Skrivelse fra skrivemester Lorenz Nissen 22. 2. 1783; Rigsarkivet).

måtte selv skaffe lokaler — og de færreste formaaede at holde en biskole i gang mere end nogle få år.⁶⁰⁾ Kun een biskole fik virkelig institutionens karakter; den blev oprettet i 1742 af *Nicolaus Petersen* og fortsattes efter hans død omkring 1780 af sønnen af samme navn, der drev den, indtil biskolerne i 1819 afløstes af elementarskolen, hvorefter han fortsatte som elementarlærer til sin død i 1832.⁶⁰⁾ Efter at regne- og skrive-mesterklassen var blevet åbnet for piger, var biskolernes fornemste opgave at skaffe de mindre børn det fond af kundskaber, som krævedes til optagelse i den offentlige skole, d. v. s. et elementært kendskab til det tyske sprog. Undervisningen omfattede læsning, lidt skrivning og katekisation, og undervisningssproget var — som det måtte være tilfældet i en forskole til den offentlige tyske skole — tysk.⁶¹⁾ Provst Chemnitz skriver i den forbindelse i visitatsindberetningen 1777, at det hemmer undervisningen, at børnene ikke har kendskab til det tyske sprog, når de kommer i skole. „Børnene hører næsten intet andet end dansk, indtil de kommer i skole, da de så først må lære de tyske gloser, som nogle så at sige aldrig får rigtig fat på.“⁶²⁾ De fleste børn forlod biskolerne i 7- (fra 1778 9-) års alderen, da de kunde optages i den offentlige skole. Adskillige børn gik dog endnu tidligere over i den offentlige skole, og andre blev i biskolerne helt til de var 12 år.⁶³⁾ Hvornaar skolegangen i biskolerne er begyndt kan ikke siges med bestemthed; for adskillige børns vedkommende antagelig allerede i 3—5 års alderen.⁶⁴⁾

II.

Fra de store skolereformer til treårskrigen.

Den permanente krisetilstand, der rådede indenfor hele landsdelens købstadskolevæsen i det 18. århundredes sidste

⁶¹⁻⁶³⁾ Sønderborg provstearkiv. Visitationsindberetn. og visitations-sager 1759—95.

⁶⁴⁾ Tyske kancelli. I. A. D. Sdbg. by. Skolesager 1668, 1733—1848. A. Normsager 1753—1848 (Rigsarkivet).

årtier, gjorde det efterhånden klart, at en gennemgribende reform af købstadskolevæsenet var nødvendig. Den gamle skoleform havde overlevet sig selv. Det tilstrækkelige grundlag for opretholdelsen af de mange latinskoler som forberedelsesanstalter til universiteterne var ikke mere tilstede. På den anden side formåede latinskolerne med deres strengt klassisk betonedede undervisning ikke at modsvare det behov for en udvidet realundervisning, som vitterlig var til stede. Heller ikke folkeskolen magtede denne opgave. Dens undervisning omfattede kun de mest elementære fag, og dens arbejde var i forvejen stærkt hemmet af dårlige lokaleforhold og mangel på lærerkræfter. Målet for en reorganisation af købstædernes skolevæsen måtte derfor være en centralisering af den højere undervisning og en deraf følgende omdannelse af de kombinerede latin- og folkeskoler til rene folkeskoler med et efter det praktiske livs behov afpasset lærestof og adgang til videregående undervisning i realfagene.

Det første forsøg, der gjordes på at hidføre en ordening efter de her skitserede retningslinier, mislykkedes. En anordning fra tyske kancelli 1778 bestemte, at der fremtidig kun skulde være 3 egentlige latinskoler i hertugdømmet Slesvig, nemlig i Flensborg, Husum og Slesvig. De øvrige latinskoler skulde omdannes til *realskoler* af 1. rang og realskoler „*inferioris ordinis*“. Realskoler af første grad skulde bl. a. skolerne i Haderslev og Tønder være, medens skolerne i Aabenraa og Sønderborg skulde være „realskoler af lavere rang“. Vistnok på grund af de med omdannelsen forbundne store udgifter blev den dog ikke til noget.¹⁾

Først 20 år senere blev planerne til virkelighed. Som et led i generalsuperintendent Adlers arbejde på en gennemgribende reformering af hele skolevæsenet i hertugdømmerne udstedtes der den 24. april 1797 en kongelig resolution, der bestemte, at

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1934, s. 8.

der fremtidig kun skulde være fire latinskoler i hertugdømmet Slesvig, nemlig i Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev. De øvrige købstadskoler skulde omdannes til *folke- eller borger-skoler*, hvis undervisning skulde omfatte de kundskaber og

Lorenz Nissen, Lærer i Sønderborg 1779-96, senere Præst i Flensborg

færdigheder, borgersønner og -døtre havde brug for. Ved besættelsen af lederstillingerne med akademikere skulde der dog sikres dem, der ønskede at studere, mulighed for at forberede sig til optagelse i en latinskole.²⁾ Med denne bestemmelse var ogsaa Sønderborg skoles skæbne besejlet.

²⁾ F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen, s. 309.

Der var i Sønderborg allerede tidligere fra lokal side fremkommet forslag om en omdannelse af hele skolevæsenet, uden at disse dog blev taget til følge. Den for sin ikke helt almindelige løbebane bekendte præst på Kegnæs, *Lorenz Nissen*, der 1779—96 virkede som skrive- og regnemester i Sønderborg, fortæller i sine erindringer, at han i den tid, han var ansat ved skolen, gentagne gange gjorde skolens ledelse opmærksom på, at reformer var ubetinget nødvendige, hvis skolen ikke skulde ødelægges i bund og grund, alt uden resultat. Sidste gang, *Nissen* gjorde et forsøg på at hidføre en reform af skolevæsenet, var i 1794, da generalsuperintendent *Adler* visiterede skolen. „Næsten udmattet i kampen mod de indgroede hindringer for et resultatrigt og fornøjeligt skolearbejde og opmuntret af de forbedringer, der var ved at trænge igennem andre steder“ overrakte han generalsuperintendenten en redegørelse for den absolute nødvendighed af en fuldstændig omdannelse af byens mangelfulde skolevæsen. Heller ikke denne gang synes *Lorenz Nissen* at have fundet forståelse for sine anskuelser hos autoriteterne, og han forlod i foråret 1796 Sønderborg uden at have set nogensomhelst frugt af sine anstrengelser.³⁾

Ved begyndelsen af året 1797 havde forholdene indenfor skolevæsenet imidlertid i den grad antaget katastrofens præg, at indgriben fra autoriteternes side var uomgængelig nødvendig: Rektor *Dethlefsen* havde overhovedet ingen elever i sin klasse; derimod underviste han privat nogle få drenge, som ikke kunde optages i rektorklassen, da de ikke havde gennemgået kantorklassen. Denne stod ligeledes helt tom, og skrivemesterklassen var meget dårligt besøgt. Takket være den nylig tiltrådte provst *Friederici's* energiske arbejde lykkedes det dog i løbet af kort tid at bringe skolevæsenet nogenlunde på fode igen. Undervisningen i latinskolen udvidedes med naturhistorie, naturlære, sjælelære og teknologi. Ved oprykning

³⁾ *Lorenz Nissen: Meine Wege und Umwege zur Kirche, s. 69 f.*

af elever fra skrivemesterklassen lykkedes det hurtigt at skaffe kantoren elever, og rektor fik tilladelse til at optage sine privatelever i sin klasse. Biskolelærerne fik tilhold om at sende alle elever, der var over 9 år gamle, i den offentlige skole, og de forældre, hvis børn undervistes på fattigkassens regning, fik påbud om at sende børnene flittigt og regelmæssigt i skole. Gjorde de ikke det, vilde den gratis undervisning høre op. Alt med det resultat, at skrivemesteren i sommeren 1797 havde 154, kantoren 8 og rektor 5 elever.⁴⁾

Kort tid efter, at disse foranstaltninger er truffet, kommer anordningen om omdannelsen af købstadskolevæsenet. I en skrivelse til overkonsistoriet, foranlediget af denne anordning, henviser provst Friederici til det nylig udførte arbejde og udtrykker sin glæde over at kunne meddele, at man i Sønderborg således i visse henseender er kommet de kongelige hensigter og påbud i forkøbet. Men selv om grundlaget for indretningen af en borgerskole i byen kan siges allerede at være skabt, mener provsten dog, at en omlægning af skolevæsenet i overensstemmelse med anordningens påbud i første omgang vil volde visse vanskeligheder. Han anfører således, at fællesundervisningen af drenge og piger i skrivemesterklassen vil vanskeliggøre oprettelsen af en særlig pigeskole, således som det er forudset i anordningen, ligesom de nuværende lærere vanskeligt vil kunne undervise i de matematiske fag, som i en borgerskole altid — og da navnlig i Sønderborg, hvor skibsfarten spiller så stor en rolle — må indtage hovedpladsen i undervisningen. Endvidere vil den i anordningen krævede forøgelse af timetallet medføre betydelige merudgifter, idet lærernes lønninger i forvejen er lave og som følge af et forøget timetal må forhøjes betydeligt. Provsten lover imidlertid at drage omsorg for, at spørgsmålene bliver løst, og udtrykker håbet om efterhånden at kunne gøre skolevæsenet mere fuldkomment.⁵⁾

⁴⁻¹⁰⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 93.

Denne skrivelse synes at have været den eneste lokale reaktion på anordningen af 24. april 1797, og når der ses bort fra en skrivelse fra december 1800°), hvori visitatoriet og overkonsistoriet får påbud om i samarbejde med generalsuperintendent Adler ved næste vakance i rektoratet at foranledige en hensigtsmæssigere indretning af skolevæsenet i Sønderborg samt om at indsende de dertil tjenlige forslag, er der i en årrække fuldstændig stilhed om reformplanerne. Først i juni 1804 kommer der virkeligt liv i foretagendet, idet visitatoriet da kan forelægge overkonsistoriet et udkast til en „provisorisk skoleanordning for Sønderborg“. Dette udkast har et noget konservativt præg og afviger på en række ikke uvæsentlige punkter ret stærkt fra bestemmelserne i anordningen af 24. april 1797. Således foreslås den hidtidige klasseordning bibeholdt, ligesom der ikke ønskes foretaget nogen adskillelse af drenge og piger i biskolerne og skrivemesterklassen. „Eftertimerne“ ønskes bibeholdt i omtrent samme omfang som tidligere, latin afsættes som reglementeret fag, og ikke blot rektor-, men også kantorembedet ønskes besat med akademikere. Endelig sættes skoleafgifterne relativt højt.) Udkastet forelægges generalsuperintendent Adler til bedømmelse. Han anerkender dets i det store og hele positive karakter, men foreslår dog en række ændringer, særligt m. h. t. de ovennævnte punkter. Den hidtidige klassedeling kan bestå indtil videre. Ved næste vakance i rektoratet skal dette imidlertid ophæves i sin hidtidige form, og der skal gives pigerne lejlighed til i en særlig pigeklasse at få en videregående undervisning ligesåvel som drengene. Dette opnås ved, at kantorklassen gøres til en ren pigeklasse, således at pigerne fra skrivemesterklassen rykker op i denne, mens de drenge, „der befindes dygtige til en videregående undervisning“, rykker op i rektorklassen. „Eftertimerne“ karakteriserer generalsuperintendenten som „en rest fra den tidligere dårlige indretning af skolevæsenet“, og han hævder, at de bør falde bort. Det bør stå lærerne frit for at give privat-

undervisning, men det må ikke gøres dem til en *pligt*. Overfor kravet om, at latin skal afsættes som fag på timeplanen, hævder Adler, at skolen ikke skal være nogen lærd skole, og kantoren kan heller ikke mere være akademiker, „da det ikke mere går an at indkalde kantorer fra udlandet“. 8) Det af Adler korrigerede udkast approberes derpå den 31. juli 1804 som provisorisk skoleanordning for byen. 9)

Der skal ikke her gøres nærmere rede for denne anordnings indhold, idet den aldrig fik praktisk betydning. Henimod slutningen af året 1804 døde nemlig rektor *Dethlefsen*, og en i anordningen optaget bestemmelse om, at der ved næste vakanse i rektoratet skulde foretages en omdannelse af skolens øverste klasser, skulde nu føres ud i livet. Skolekollegiet benyttede denne lejlighed til at gøre opmærksom på, at der yderligere var forskellige forhold indenfor skolevæsenet, som trængte til at ændres; der førtes forhandlinger herom, og enden blev, at det blev overdraget skolekollegiet at udarbejde et forslag til en helt ny skoleanordning for byen. Dette forslag afveg på væsentlige punkter fra den tidligere anordning, idet 1) der foresloges oprettet en særlig pigeklasse uden forbindelse med kantorembedet, 2) skrivemesterklassens eftertimer foresloges bibeholdt, dels på grund af „borgernes forkærlighed for disse eftertimer, dels på grund af nødvendigheden af at skaffe købmændenes og skippernes børn større færdighed særligt i matematik“, og 3) skoleafgiften foresloges nedsat. 10)

Efter at Adler havde gennemset forslaget og underkastet det en del ændringer, blev det den 6. febr. 1807 approberet som „*provisorisk skoleanordning for Sønderborg*“. Denne anordning betegner det endelige brud med en næsten 300-årig praksis. Det havde været forberedt i lang tid; udviklingen indenfor skolevæsenet i det 18. århundredes sidste halvdel havde med stedse større tydelighed vist, at latinskolen havde overlevet sig selv, og at det var folkeskolen — regne- og skrivemesterklassen — der bar fremtiden i sig. Men først nu indrøm-

mes der denne de arbejdsvilkår, dens reelle betydning længe havde berettiget til.

Anordningens vigtigste bestemmelser er følgende:

Den offentlige skole skal fremtidig være en borgerskole. Der gives dem, der ønsker at studere, mulighed for at forbedre sig til optagelse i en latinskole ved privatundervisning hos rektor, der skal være akademiker.

De forhåndenværende to private biskoler bibeholdes indtil videre. Så snart elevtallet overstiger 60, er biskolelærerne forpligtet til at holde en af sognepræsten eksamineret hjælpe-lærer. Pligt til at besøge biskolerne har alle børn fra deres 6. år. Når de er 9 år, overgaar de til borgerskolen under forudsætning af, at de har erhvervet visse nærmere bestemte kundskaber. Har de ikke erhvervet disse, fortsætter de i biskolen, til de har opnået den fornødne modenhed. Der undervises i biskolerne i: læsning, tænkeøvelser, skrivning, regning, religion og hukommelsesøvelser.

I selve borgerskolen bibeholdes den hidtidige klassesdeling med rektor-, kontor- og skrivemesterklasse, dog således, at den sidste deles i to afdelinger med hver sit lokale og hver sin lærer (skrivemesteren og en fast hjælpelærer). I skrivemesterklassens nederste afdeling optages børnene fra biskolerne eller børn, som på anden måde har erhvervet de fornødne kundskaber. Undervisningen her omfatter de samme fag som i biskolerne, suppleret med dansk, og er fordelt over 30 timer ugentlig. Skrivemesterklassens øverste afdeling er en ren pigeskole. Her optages pigerne fra nederste afdeling, når de er 11 år gamle, og de bliver her til deres konfirmation. Der undervises 20 timer ugentlig i følgende fag: Religion og udvikling af de moralsk-religiøse begreber (4 timer), dannende øvelser i form af læsning og samtaler om det læste (2), tyske og danske sprogeøvelser (3), regning og skrivning (6), historie, geografi, naturhistorie og naturvidenskab (hver 1 time) samt sang (1). Skrivemesteren er herudover forpligtet til ugentlig at give 10

„eftertimer“ for elever, der ønsker at få en videregående undervisning i et eller andet fag. — Kantorklassen er en ren drengeklasse, svarende til øverste afdeling af skrivemesterklassen. Drengene optages ligeledes her, når de er 11 år gamle. Kantoren underviser 24 timer ugl. i religion og bibellæsning (4), matematik og naturlære (2), naturhistorie og antropologi (2), historie og geografi (hver 2 timer), tysk sprog og deklamerøvelser (6), dansk, skrivning og sang (hver 2 timer). I 13-års alderen kan eleverne gå over i rektorklassen. Undervisningen strækker sig også her over 24 timer ugl. og omfatter de samme fag som undervisningen i kantorklassen, kun udvides den med „en eller anden genstand, som er beslægtet med de øvrige fag og som hører til en fuldstændigere undervisning i de almenyttige borgerkundskaber“. Rektor er desuden forpligtet til på forlangende at give privatundervisning i de levende sprog, i det mindste i fransk, samt i latin.

Skolepengene fastsættes for alle klasser til 12 sk. kvartårligt. Det samme betales for skrivemesterens „eftertimer“. Den ved nedsættelsen af skolepengene forårsagede afkortning i lærerlønningerne udlignes ved tilskud fra bykassen og det Carstens'ske legat. Skrivemesteren får yderligere et løntillæg, da han skal holde „en særlig dygtig hjælpelærer“. Også til biskolelærerne ydes et tilskud, såfremt de skulde blive nødt til at holde en hjælpelærer (jfr. ovenfor). — Fattige forældre betaler ikke skolepenge for deres børn, og forældre med 4 eller flere skolesøgende børn får moderation m. h. t. skoleafgiften. — Forældre, hvis børn uden gyldig grund forsømmer skolen, kan idømmes bøder. De herved indkomne penge anvendes til anskaffelse af præmier til de børn, der udmærker sig ved flid, fremgang og uafbrudt skolegang.

Ferierne bibeholdes i samme omfang som tidligere. Dog bliver nu også de to første dage efter påske og pinse fridage.

Der skal afholdes offentlig eksamen to gange om året: ved påske- og mikkelsdagstid. Kun efter eksaminerne må der ske

oprykninger, og det er skolekollegiet, som afgør, om en elev kan oprykkes eller ej.

Skolevæsenets øverste ledelse er skolekollegiet, der består af amtmand, borgmester og provst samt byens præster og rådmænd.¹¹⁾

Det var ikke alene de ydre rammer for skolens virke, der blev ændret med skoleanordningen, også undervisningens hele ånd blev en anden, i et og alt præget af anordningens åndelige ophav: rationalismen. Snæver og afstumpende må undervisningen have været, beskåret som den var efter, hvad der var *almennyttigt* og *moralsk*, tidens to slagord: Religionsundervisningens formål skal bl. a. være „øvelsen af den moralske dømmekraft og udviklingen af de moralsk-religiøse begreber“ hedder det i anordningens § 12; i historieundervisningen skal kun behandles hovedbegivenhederne „eller dog sådanne, der har moralsk nytte, særligt af fædrelands- og bibelhistorien“; i undervisningen i alle de nyindførte fag lægges hovedvægten på deres praktiske nytte og anvendelighed; i matematikken og naturlæren læres f. eks. kun det, „der er nødvendigt for en rigtig bedømmelse af størrelser, forhold, tegninger og de almindelige naturfænomener“.¹²⁾ På den anden side må fremhæves den begyndende fortrængning af udenadslæren i undervisningen og den stadig indskærpede afpasning af undervisningen efter børnenes alder og fatteevne. Det er på disse punkter, at den gamle latinskole har haft nogle af sine dybeste brist.

Navnlig eet forhold vil fra et nutidigt synspunkt være påfaldende m. h. t. skoleanordningen af 1807, nemlig den underordnede plads, der tildeles modersmålet i undervisningen. Tysk var undervisningssproget i alle klasser, og i biskolerne læstes overhovedet ikke dansk. I skrivemesterklassens nederste afde-

¹¹⁾ Anordningen er aftrykt i: Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen. 4. bd. Anhang II. (Schulregulative II), s. 313 f

¹²⁾ Systematische Sammlung . . . 4. bd. Anhang II, s. 318 f.

ling er der ganske vist afsat 4 timer til undervisning i *dansk*, men når disse timer i anordningen foreslås anvendt til undervisning „i ortografien efter forskrifter (Aufsätzen) på tavlen, snart på tysk og snart på dansk“, vil man forstå, at den dansk-undervisning ikke har været overdreven effektiv. I øverste afdeling af skrivemesterklassen indskrænker hele danskundervisningen sig på samme måde til 3 timer ugl. i „tyske og danske sprogøvelser“. Endelig er der i kontor- og rektorklassen afsat 2 timer ugl. til undervisningen i dansk, uden at der gives nærmere direktiver m. h. t. undervisningens art og metode.¹³⁾ Til yderligere fuldstændiggørelse af billedet af modersmålets askepottilværelse i skolen kan nævnes, at mens der ved oprykninger skulde tages hensyn til standpunktet i alle andre fag, spillede kundskaberne i dansk overhovedet ingen rolle.

I modsætning til mange af landdistrikterne, hvor skolereformerne måtte gennemtvinges under befolkningens energiske modstand, synes skoleanordningens bestemmelser i Sønderborg hurtigt og uden gnidninger at være ført ud i livet.¹⁴⁾ Dette forhold har i første række sin forklaring i, at de ved reformerne opnåede fordele var umiddelbart indlysende for bybefolkningen, der gennem mere end et halvt hundrede år havde erhvervet dybtgående erfaringer om den gamle skoleforms utilstrækkelighed. Af betydning har det også været, at et tilskud på 4.000 rdl. fra det *Carstens'ske legat* i første omgang gjorde de med reorganisationen af skolevæsenet forbundne udgifter mindre følelige.¹⁵⁾

¹³⁾ Systematische Sammlung. 4. bd. Anhang II, s. 319 f.

¹⁴⁾ Sønderjydske Aarbøger 1936, s. 169 f.

¹⁵⁾ Tyske kancelli: Forestillingsprotokol 1806 II, nr. 96 (Rigsarkivet). Gehejmeråd og kansler *Carstens* i Slesvig indsatte ved testamente af 28. 2. 1795 det offentlige til arving af sin formue på ca. 316.000 mark. Det overlodes iøvrigt tyske kancelli at bestemme, til hvilke offentlige formål i hertugdømmet Slesvig renteoverskudet skulde anvendes. Om legatets betydning for skolevæsenet vidner det, at der alene i årene 1795—1812 af dets midler uddeltes ca. 60.000 rigsbankdaler til forbedring af landsby- og købstadskolerne i hertugdømmet. I årene 1827 f. ydede legatet navnlig hjælp til indførelsen af den indbyrdes undervisning i

Skolen kunde da også begynde sit arbejde i de nye rammer under de bedste auspicer. Borgerskabet tilkendegav straks sin interesse for skolen ved gennem en indsamling at tilvejebringe midler til anskaffelse af skolebøger til fattige børn og oprettelse af et skolebibliotek.¹⁶⁾ Yderligere havde skolen den lykke i sin første rektor under de nye forhold, *Christian Heinrich Peter Larsen*, at besidde en mand, der med levende interesse for tidens tanker på skolens og pædagogikkens område forbandt praktisk dygtighed, et varmt hjerte for ungdommens vel og en ukuelig iver efter at gøre skolens undervisning så rig og frugtbringende som muligt.¹⁷⁾ Han er en af de smukkeste typer på en rationalistisk skolemand; desværre gjorde hans tidlige død i 1812 en hurtig ende på det så lovende begyndte arbejde. Undervisningens mål var for ham det rationalistiske: at skabe oplyste og samfundsnyttige borgere, „Männer von Aufklärung und Herz“, mennesker, der ikke alene kendte deres pligter men også havde vilje til at opfylde dem.¹⁸⁾ — Udover den ordinære undervisning lod han afholde ugentlige deklamationsøvelser — afsluttende med en offentlig prøve i deklamering — for at give de ældre elever lejlighed til at øve sig i offentlig fremtræden; og udfra den rigtige erkendelse, „at næppe nogen efter konfirmationen får lyst eller lejlighed — for ikke at tale om fritid — til at lære for livet“ anvendte han een time ugentlig til at læse op for konfirmanderne af almindelige bøger i tidens smag som „Robinson Crusoe“, „Die Entdeckung Amerikas“, „Bontheques Abenteuer“ og „Cooks erste

hertugdømmets skoler. (Tyske kancelli: Forestillingsprotokol 1828, IV, nr. 120. P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig, s. 57).

¹⁶⁾ Intelligenzblatt zur Zeitung für Literatur und Kunst in den königl. dänischen Staaten 1807, nr. 5.

¹⁷⁾ C. H. P. Larsen født i Glückstadt 14. 12. 1775 som søn af en underkonstabel. Efter at være blevet cand. theol. i Gottorp 1800 oprettede han en privatskole i Lyksborg; denne vilde dog ikke gå, og han flyttede derfor i 1807 til Sønderborg som rektor. Død 5. 5. 1812, (jfr. iøvrigt: Lübker og Schröder: Lexikon der Schlesw.-Holst.-Lauenburgischen Schriftsteller 1796—1828, s. 334).

¹⁸⁻²⁰⁾ Skoleprogrammerne 1807 og 1808 (jfr. 21).

Reise“.¹⁹⁾ Han betonedede stærkt skolens præg af „familieskole“ og udtrykte håbet om hyppigt at se forældrene i skolen.²⁰⁾ Udadtil søgte han at hævde skolens anseelse ved — i lighed med latinskolerne — hvert år at udsende års- eller indbydelsesskrifter, indeholdende en afhandling af ham selv om et af tidens brændende skole- eller opdragelsesspørgsmål samt en oversigt over skoleårets arbejde.²¹⁾ Samme formål tjente en artikel, „Die Schule in Sonderburg“ som han i 1811 anonymt offentliggjorde i „Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte“, og hvor han redegør for skolereformerne samt retter en forsigtig kritik mod forskellige forhold indenfor skolevæsenet. Hans interesse for det danske sprogs kår i skolen vil senere blive omtalt.

Den 24. august 1814 udstedtes „den almindelige skolelov for hertugdømmerne Slesvig og Holsten“ til afløsning af de midlertidige lokale skoleregulativer. Denne stiller endnu mere vidtgående krav om en reorganisation af skolevæsenet end regulativet af 1807. Således kræves de private biskoler afskaffet og erstattet med offentlige elementarskoler, drenge og piger skal adskilles i skolen allerede fra det fuldendte 9. år, der skal ikke mere betales skolepenge, og „eftertimerne“ skal fuldstændigt afskaffes.²²⁾

Det varede dog et godt stykke tid, inden man i Sønderborg nåede op på højde med disse krav. Overensstemmelse på det første punkt tilvejebragtes ved et *regulativ af 11. juni 1819*, hvorefter der i stedet for de hidtidige to biskoler oprettedes en offentlig elementarskole med to sideordnede klasser, hver med sit nøje afgrænsede distrikt af byen. Pligtige til at besøge disse klasser var alle børn fra det 7. til det tilbagelagte 9. år. Fagene forblev de samme som i biskolerne, og der undervistes 5 timer dagligt de 4 dage om ugen; de øvrige to dage — ons-

¹⁹⁾ Skoleprogrammerne findes bl. a. i: Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A. VI) nr. 93.

²²⁾ Skoleloven aftrykt i: Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen, s. 144 f.

dag og lørdag — undervistes der om sommeren 3, om vinteren 3 $\frac{1}{2}$ time. Undervisningen var gratis.²³⁾

På de øvrige punkter skabtes der først uniformitet ved udstedelsen af et nyt *skoleregulativ* for byen den 5. maj 1835.²⁴⁾ I henhold til dette omdannedes skrivemesterklassens nederste afdeling fra en fællesklasse til en ren pigeklasse. Drengene herfra overførtes til kantorklassen, således at der fremtidig til de to trin i drengeskolen — kantor- og rektorklasse — i pigeskolen svarede: nederste og øverste afdeling af skrivemesterklassen (herefter kaldet 2. og 1. pigeklasse). Herefter var således kun elementarskolen fællesskole, og børnene gik herfra over i henholdsvis anden pigeklasse og kantorklassen. Skolepengene bevarede i det hidtidige omfang, så længe de daværende lærere var ansat ved skolen, men efter deres afgang skulde de helt falde bort.

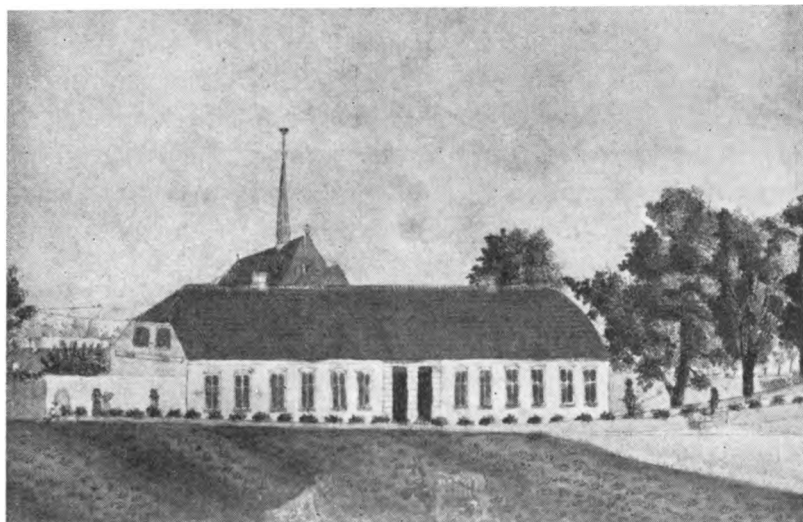
„Eftertimerne“ havde allerede i lang tid givet anledning til almindelig utilfredshed, idet praksis efterhaanden var blevet den, at kantor- og rektorklassens undervisning i regning og skrivning blev henvist til skrivemesterens eftertimer, så at de drenge i de to øverste klasser, der ønskede at få undervisning i regning og skrivning, måtte henvende sig til skrivemesteren herom og betale ham ekstra for denne undervisning. Hertil kom, at skolepligten ikke strakte sig til „eftertimerne“, således at skolens ledelse i realiteten var uden indflydelse på, om drengene efter deres 11. år fik undervisning i disse to grundlæggende discipliner.²⁵⁾ Nu blev „eftertimerne“ fuldstændigt afskaffede, og undervisningen i regning og skrivning henvistes i alle skolens klasser til de ordinære timer, hvis antal samtidig forhøjedes til 30 om ugen i drengeskolen og til 26 i pigeskolen. Af skoleregulativets indhold kan iøvrigt fremhæves en bestem-

²³⁾ Systematische Sammlung. 4. bd. Anhang II, s. 330 f.

²⁴⁾ Chronologische Sammlung der im Jahre 1835 ergangenen Verordnungen und Verfügungen, s. 77 f.

²⁵⁾ Tyske kancelli. I. A. D. Sønderborg by. Skolesager 1668, 1733—1848. A. Normsager 1753—1848. (Rigsarkivet).

melse om, at der også skulde indføres undervisning i dansk i elementarskolen og en bestemmelse om, at der ved siden af skolekollegiet — der fortsat skulde være skolevæsenets øverste organ — skulde indføres en *skolekommission*, bestående af byens to præster, en rådmand og fire skoleforstandere, valgt blandt byens borgere, med den særlige opgave at føre kontrol

Wilhelmineskolen i Sønderborg (Akvarel, fra 1830 i privateje)

med skolegangen og forsømmelserne, ligesom de to præster fik overdraget som skoleinspektører at varetage det almindelige tilsyn med skolerne.

Det vigtigste problem indenfor skolevæsenet i det 19. årh.s første halvdel var iøvrigt den stærke stigning i elevtallet og den deraf følgende fortsatte kamp mod lokale- og lærermangel.

I 1811 rådede det samlede offentlige skolevæsen over to *skolebygninger*. Øst for kirken lå den gamle, i 1739 opførte, skole, hvis „ujævne gulvbelægning af røde og gule teglsten såvel som den overalt i øjnene faldende økonomi“ vidnede om et tydeligt misforhold mellem vilje og evne ved bygningens opførelse. Den var 13 fag lang og 4 fag dyb og rummede 3

lyse og rummelige klasseværelser. Her havde den blandede klasse og de to drengeklasser til huse. I en lille gyde tæt ved kirken lå en nyopført, „ovenud smuk bygning“, hvori pige-klassen holdt til.²⁶⁾ Elementarskolen fik først i 1829 sin egen oygning, ved hvis opførelse udgifterne androg 5000 rbdl., af hvilke de 1500 var et tilskud fra det Carstens'ske legat. Skolen fik til minde om prins Frederik's — den senere kong Frederik VII.s — formæling med prinsesse Wilhelmine Marie, der fandt sted samme år som grundstenen til skolen nedlagdes, navnet „Wilhelmineskolen“. Samtidig med opførelsen af denne bygning udvidedes hovedskolen ved en tilbygning.²⁷⁾ Allerede i 1838 kunde hovedskolen imidlertid ikke rumme alle eleverne, og den afløstes derfor i dette år af en ny toetages skole med 4 store klasseværelser.²⁸⁾

Efter reformerne rådede den offentlige skole over 4 lærerkræfter: rektor, kantor, skrivemester og fjerde lærer, „et fortrin — skriver rektor Larsen i 1811 — som, såvidt jeg ved, ingen lignende anstalt i hertugdømmerne kan rose sig af“.²⁹⁾ Hertil kom ved elementarskolens oprettelse i 1819 yderligere to lærere. Allerede i 1829 måtte der imidlertid bevilges den ene af elementarlærerne et personligt løntillæg på 80 rbdl., da elevtallet i hans klasse var så stort, at han måtte holde en underlærer.³⁰⁾

Den første opgørelse af det offentlige skolevæsens samlede *elevtal* stammer fra 1837. De tre skoler havde da ca. 578 elever, fordelt på følgende måde:

²⁶⁾ Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1811, s. 582.

²⁷⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Ældre skolesager 1827—48; Tyske kancelli. Forestillingsprotokol 1828, IV, nr. 120 (Rigsarkivet).

²⁸⁾ P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig, s. 89; Tyske kancelli. Forestillingsprotokol 1839, II, Nr. 72. (Rigsarkivet).

²⁹⁾ Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1811, s. 582.

³⁰⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Ældre skolesager 1827—48.

Rektorklassen	49 elever
Kantorklassen	90 —
1. pigeklasse	67 —
2. pigeklasse	76 —
Elementarskolens nordlige afdeling ca.	170 —
— sydlige —	126 —

eller gennemsnitligt 96 elever pr. lærer.³¹⁾ Særlig stærkt belastede var kantoren og de to elementarlærere. Ganske vist havde i hvert fald den ene elementarlærer en fast hjælpelærer, ligesom også kantoren til hjælp ved undervisningen havde en ung mand, som han forberedte til optagelse på et seminarium, men denne ordning var ikke holdbar i længden.³²⁾ For at aflaste kantoren og elementarlærerne blev der derfor i 1841 oprettet en ny klasse — mellemklassen — og ansat en fast hjælpelærer ved denne. Til denne klasse henvistes derefter de drenge, som var for gamle til at gå i elementarskolen, men ikke evnede at følge med i kantorklassen. Mens drengene i almindelighed i 9—10 års alderen fra elementarskolen gik over i kantorklassen, blev sinkerne noget længere i elementarskolen og gik så over i mellemklassen, og først naar de her var blevet nogenlunde dygtige i læsning og religion, optoges de i kantorklassen. På denne måde befriedes såvel elementar- som kantorklassen for en undervisningen stærkt tyngende dødvægt.³³⁾ Klassen gjorde god fyldest, men var ilde lidt af de forældre, hvis børn kom til at gå i den, og blev derfor i 1845 omdannet til en almindelig klasse, parallel med kantorklassen.³⁴⁾

Nogen endelig bedring var dog ikke opnået hermed. 1845

³¹⁻³²⁾ Visitatsindberetning 1837. (Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 93).

³³⁻³⁴⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Korrespondancesager 1844—60. Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) Nr. 43.

har skolen 650 elever, fordelt således på de forskellige klasser:³⁵⁾

rektorklassen	50 elever
Kantor- og mellemklassen	100 „
1. og 2. pige klasse	180 „
2 elementarklasser	320 „

Med 7 lærere bliver dette gennemsnitligt 93 elever pr. lærer, altså kun en ubetydelig forskydning i løbet af de forløbne 10 år. Sønderborg var da også den by i hele hertugdømmet, hvis skole på det tidspunkt havde flest elever pr. lærer, omend forskellen ikke var stor. Tallene for de øvrige nord-slesvigske byer var: Aabenraa: 90, Haderslev: 91 og Tønder: 33 elever pr. lærer.³⁶⁾

En ordning af dette forhold var planlagt, men blev ikke gennemført før en årrække senere. Først kom krigen og hindrede alle reformer, og efter krigens afslutning var det et ganske andet problem, som tiltrak sig al opmærksomhed og først krævede en løsning. Dette problem var uoverensstemmelsen mellem folkesproget og skolens undervisningssprog.

Inden der gøres rede for den måde, hvorpaa dette spørgsmål løstes, skal der gives en oversigt over *de sproglige forhold* indenfor skolen i perioden fra skolereformerne til treaarskrigen.

I begyndelsen af det 19. århundrede var forholdet det, at næppe en sjettedel af børnene i Sønderborg ved begyndelsen af deres skolegang forstod og talte tysk til nødtørftighed.³⁷⁾ Til trods herfor legaliserede anordningen af 1807 tysk som undervisningssproget i skolen og indrømmede kun undervisningen i dansk en beskeden plads på timeplanen. Følgen var da ogsaa, at mangelfuld forståelse blev en alvorlig hindring for elevernes tilegnelse af lærestoffet. I 1807 skriver rektor Larsen i skolens program, at han har forsøgt at give rektorklassens

³⁵⁾ P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik, s. 88.

³⁶⁾ P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik, s. 31.

³⁷⁾ Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1811, s. 575.

elever lidt begreb om den tyske sproglære, „idet ungdommens sprog blandt alle hindringer for fremgangen er den mest trykkende“, og i 1808 hedder det om den tidligere omtalte højtlæse-ningstime, at rektor „intetsteds har følt, hvilket besvær det medfører ikke at blive forstået, som her. Højest 4 eller 5 kunde ved anstrengt opmærksomhed følge med“. ³⁸⁾ Han ser sig derfor et par gange nødsaget til indtrængende at opfordre forældrene til at tale tysk — i det mindste plattysk — med deres børn. ³⁹⁾

Rektor Larsen var iøvrigt fuldstændig klar over det uretfærdige og uhensigtsmæssige i den herskende uoverensstemmelse mellem skole- og folkesprog. Han skriver i sin ovenfor nævnte artikel om skolen i „Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte“ 1811 bl. a.: „Skal læreren m. h. t. sproget rette sig efter befolkningen eller skal befolkningen rette sig efter læreren? Det første synes at være fornuftigt, det andet synes at være fuldkommen tåbeligt. At der hermed menes bogsproget, er en selvfølge. Vilde det i overensstemmelse hermed ikke være hensigtsmæssigere at indføre dansk kirke- og skolesprog i de byer, hvor befolkningen taler dansk og for størstedelens vedkommende kun forstår dansk. Man vilde i hertugdømmernes tysktalende byer som Slesvig, Husum, Frederiksstad o. a. — og tilsyneladende ikke med urette — beklage sig, hvis kirke- og skolesproget skulde være dansk; en sådan selvmodsigelse vilde forvirre og fordumme voksne og børn. Hvad der er ret for den ene, maa imidlertid ogsaa være det for den anden! Et andet spørgsmål er, om det ikke vilde være hensigtsmæssigt at give undervisning i det danske sprog i vort fædrelands tyske, og i det tyske sprog i de danske skoler.“ ⁴⁰⁾

Paa baggrund af den fordomsfrie indstilling, som taler ud af disse ord, er det naturligt, at det danske sprog nød

³⁸⁾ Skoleprogrammer 1807 og 1808 (jfr. note 21).

³⁹⁾ Skoleprogram 1808 (jfr. note 21).

⁴⁰⁾ Anf. sted, s. 575 note.

forholdsvis gode kår i Larsens rektortid. Han karakteriserer i 1807 faget dansk som værende „ikke mindre vigtigt end ethvert andet fag“, og det i anordningen foreskrevne timetal for danskundervisningen blev i hans tid nøje overholdt⁴¹⁾. Yderligere var det Larsens plan med tiden at gå over til at anvende dansk undervisningssprog i de lettere fag; denne plan synes dog ikke at være blevet realiseret; heller ikke en planlagt time med dansk kursorisk læsning blev gennemført på grund af mangel på passende dansk læsestof⁴²⁾.

Efter rektor Larsens død i 1812 synes danskundervisningen at være blevet grundigt forsømt, så at end ikke det i anordningen af 1807 foreskrevne timetal blev overholdt⁴³⁾. En bedring indtrådte atter med *Carl Philip Ludw. Jensens* tiltrædelse som sognepræst og provst i 1830. Prins Christian Frederik — den senere kong Christian VIII. — skriver i sin dagbog under 8. juli 1831, at han på Augustenborg har talt med provst Jensen „om det såre fejlagtige i, at der ej er en dansk, som der er to ny organiserede tyske skoler i Sønderborg, hvor dog almuen ikke taler tysk, men dansk. Han indrømmede dette fuldkommen og undrede sig over, at det ej var iagttaget ved skolevæsenets nye organisation. Nu hjælper man sig ved, at den ene lærer frivillig underviser i dansk læsning og skrivning, men han haabede at skulle se det mangelfulde i denne indretning hævet med tiden.“⁴⁴⁾ Det lykkedes virkelig ogsaa provst Jensen at skaffe det danske sprog bedre kår i skolen, omend langt fra i den udstrækning, det vilde have været rimeligt. Hans omsorg for det danske sprog er ikke — som det til overflødighed vil fremgå at det følgende — dikteret af danske sympatier, men udelukkende af rent praktiske hensyn. Han udtaler 1848: „Den, der kender forholdene, kan ikke se bort

⁴¹⁾ Skoleprogram 1807 (jfr. note 21).

⁴²⁾ Skoleprogrammer 1807 og 1812 (jfr. note 21).

⁴³⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Ældre skolesager 1827—48 (Skolekollegiets indberetning 10. 11. 1846).

⁴⁴⁾ Sønderjydske Aarbøger 1895, s. 53.

fra, at kendskab til det danske sprog er en absolut nødvendighed⁴⁵⁾ Han drog omsorg for, at danskundervisningen nu blev omhyggelig passet, og må betragtes som ophavsmanden til bestemmelsen i skoleregulativet af 1835, hvorefter dansk blev indført som undervisningsgenstand ogsaa i elementarskolen. Dette regulativ fastsætter ikke som anordningen af 1807 bestemte timetal for de enkelte fag, og det lader sig derfor ikke gøre med tørre tal at belyse danskundervisningens omfang i perioden efter 1835. Fra 1848 foreligger der imidlertid en indberetning, som giver nogenlunde faste holdepunkter for en bedømmelse af danskundervisningens stadi i de enkelte klasser⁴⁶⁾. Ifølge denne indberetning underviser rektor's hjælpelærer 3 timer ugentlig i dansk grammatik og stiløvelse i rektorklassen. Yderligere anvender han i fagene fædrelandets historie og geografi *dansk undervisningssprog*. I den ene afdeling af anden drengeklasse (kantorklassen) anvender kantor Grimm 12 timer ugl. til danskundervisning, dog således at en god del af denne tid tillige anvendes til undervisning i tysk, „saaledes som en god sprogundervisning under de herværende forhold altid må være sammenlignende og tjene begge sprog samtidig“. Iøvrigt er dansk her undervisningssprog ikke alene i fagene fædrelandets historie og geografi, men ogsaa — afvekslende med tysk — i hovedregning. Anden afdelings lærer, Witt, havde fra seminariet gode vidnesbyrd for sine kundskaber i dansk; et længere ophold i Holsten bragte ham imidlertid ud af øvelsen i at anvende det danske sprog, men på skolekollegiets opfordring har han nu dygtiggjort sig så vidt i dansk, at han kan undervise 4 timer ugl. på dansk (i dansk samt i fædrelandets historie og geografi). I pigeskolen er forholdene ulige dårligere. I den ene af klasserne gives der ugentlig 3 timers undervisning i dansk samt 1 times undervisning i fædrelandshistorien, således at lærebogen „bliver læst på dansk og oversat og

⁴⁵⁻⁴⁶⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Ældre skolesager 1827—48.

det læste atter gentaget på tysk“, og i den anden klasse anvender læreren kun 1 time ugentlig til undervisning i dansk, idet han derved „indskrænker sig til mundtlig og skriftlig oversættelse“. Om resultaterne af denne undervisning udtaler skolekollegiet, at de dygtigere af drengeskolens elever lærer at skrive lige så godt dansk som tysk, og at de fleste også kan læse dansk og skriftligt udtrykke sig temmeligt flydende i det danske sprog. Overhovedet mener man ikke, at drengeskolen står tilbage for landsbyskolerne m. h. t. danskundervisningen; pigeskolen tør man derimod ikke give så godt et vidnesbyrd i så henseende.

Når undervisningen i og på dansk endnu i 1848 trods skolestyrelsens bestræbelser i flere klasser havde så ringe et omfang, skyldes det i første række, at flere af lærerne simpelthen ikke formåede at undervise på dansk, tysktalende og tyskuddannede, som de var. Det har overhovedet været skæbnesvangert for skolens danskundervisning i den behandlede periode, at skoleledelsen som følge af, at skolen nu engang var tysksproget, ved ansættelsen af lærere måtte give og gav de ansøgere fortrinnet, som var født i monarkiets tysktalende egne, og som havde fået deres uddannelse på tyske universiteter og seminarier og følgelig kun havde et minimalt kendskab til det danske sprog. Af de 17 lærere, der vides at have været ansat ved skolen i tiden 1807—50, var kun 6 født i Nordslesvig, deraf to i Sønderborg, 3 var født i Holsten og 8 i den del af Slesvig, som ligger syd for den nuværende grænse. Alle de 3 rektorer, som virkede ved skolen i dette tidsrum, havde fået deres akademiske uddannelse ved Kiels universitet. Af de øvrige 14 lærere var 11 seminarieuddannede, og alle var de udgået fra Tønder seminarium, der til 1850 „var en rent tysk dannelsesanstalt, tysk i sprog og tysk i ånd med en ganske minimal hensyntagen til det danske sprog“.⁴⁷⁾ På den baggrund var det umuligt an-

⁴⁷⁾ Tønder Statsseminariums Historie 1788—1838, s. 53.

det, end at danskundervisningen — alle gode bestræbelser til trods — måtte blive af en såre nødtørføg karakter.

At det var forbundet med store vanskeligheder både at fastholde skolens tysksprogede karakter og at give det danske sprog en blot nogenlunde ordentlig plads i undervisningen, viser rektorvalget i 1843 med al ønskelig tydelighed. Ikke én af de tre teologiske kandidater, der som de bedst kvalificerede blandt ansøgerne blev indstillet til embedet, forstod eller talte dansk, og det blev derfor før valget meddelt dem, at den, der fik embedet, måtte forpligte sig til på egen bekostning at holde en danskuddannet og dansktalende hjælpelærer til at varetage danskundervisningen, indtil den pågældende selv havde erhvervet det fornødne kendskab til sproget.⁴⁸⁾

Når der ved denne lejlighed toges så vidtgående hensyn til danskundervisningen, har en medvirkende årsag hertil sikkert været, at der med fæstnelsen af en bevidst dansk nationalfølelse i Nordslesvig o. 1840 var begyndt at rejse sig krav om at give det danske sprog bedre kår i kirke, skole og retsvæsen, krav, som man ikke helt kunde negligere.⁴⁹⁾ Interessen for de

⁴⁸⁾ Sønderborg præstearkiv. Schulsachen 1843. — Et indtryk af, hvilke vanskeligheder skolestyrelsen var stillet overfor ved rektorvalget, viser en skrivelse til magistraten fra provst Jensen og pastor Christiansen, dat. 23. 5. 1843, hvori det bl. a. hedder: »Wollte man als unabänderliches Prinzip feststellen, dass der Rector in seiner Classe selbst im Dänischen unterrichten sollte, so würde genügende Fertigkeit in dieser Sprache und gründliche Kenntnis derselben allerdings ein wesentliches Erfordernis zur Qualification für diese Stelle werden, aber doch immer nur eins neben mehreren. Die Schulsprache ist die deutsche, ausserdem ist Kenntnis der erforderlichen Realien, der alten Sprachen und von den neueren der französischen und englischen bei den hiesigen Verhältnissen unumgänglich nötig. Je mehr man diese Ansprüche vermehrt, desto schwieriger wird es sein, einen Mann zu finden, der neben so mannigfaltigen Kenntnissen auch die rechte Lehrgabe hat, und meistens wird man in einem oder dem anderen Stücke nachgeben müssen«. Her har man valgt at slå af på kravene m. h. t. kundskaberne i dansk, men har samtidig ment at sikre danskundervisningen den plads, der tilkommer den, ved af rektoren at kræve, at han skal holde en hjælpelærer, for hvem oven i købet »die dänische Sprache nicht nur ein Erfordernis unter vielen sondern das erste von allen (wird)«. Tyske cancelli. I. A. D. Sønderborg by. Skolesager 1668, 1733—1848. B. Rektor 1668, 1733—1843. Rigsarkivet.

⁴⁹⁾ Om den årvågenhed, hvormed man i danske kredse fulgte ethvert

sproglige forhold gav sig nogle år senere — i 1846 — udslag i, at kong Christian VIII gennem slesvig-holstenske kancelli pålagde provinsialregeringen på Gottorp at indhente fyldige og nøjagtige oplysninger fra rette vedkommende om kirke- og skolesprogets forhold til folkesproget i den danske og frisiske del af Slesvig. Provinsialregeringens befaling herom udgik den 21. oktober 1846.⁵⁰⁾ Den indberetning, som Sønderborgs kirke- og skolekollegium afgav i henhold hertil den 10. novbr. 1846, indledes med en udførlig redegørelse for de sproglige forhold i byen, af hvilken følgende hovedpunkter skal fremdrages: Antallet af hhv. dansk- og tysktalende kan ikke nøje fastsættes. I

formodet overgreb mod det danske sprog, vidner et indlæg i »Dannevirke« 15. 3. 1843, hvor det skarpt kritiseres, at de tre valgkandidater til rektorembetet i Sønderborg havde fået pålæg om at indlevere en tysk og en latinsk, men ikke nogen dansk afhandling, »og at der således aldeles ikke er taget hensyn til om disse herrer have noget tilstrækkeligt bekendtskab med det danske sprog eller ej, dette måtte vi sandeligen undres højliggen over, da enhver dog ved, at der ifølge hs. majestæts udtrykkelige vilje også skal læres dansk i vore skoler. Iblandt de 3 valgkandidater er der såvidt vi ved ikke én, der forstår dansk; idetmindste er dette tilfældet med hr. Peters (konstitueret i og favorit til embedet. Forf.s anm.), og den danske undervisning i første drengeklasse har derfor hidindtil måttet besørges af lærer ved 2. drengeklasse, hr. kantor Grimm, som også er en ferm dansker. Om denne nødhjælp nu ogsaa fremdeles vil vorde benyttet, eller om den danske undervisning for fremtiden aldeles skal bortfalde i rektorklassen, derom er vi ej underrettede; i alt fald var det dog vel rigtigst, at rektoren selv kunde undervise i dansk. Nu, for vor part må vedkommende vide, hvad de her have at gøre eller at lade og hvorledes de forresten kunne forsvare deres adfærd m. h. t. hans majestæts allerhøjeste vilje«. Hertil bemærker provst Jensen i en skrivelse af 23. 3. 1843, at den eneste grund til, at kandidaterne ikke har skullet indlevere en dansk afhandling er den, »dass es zur Befähigung für den Unterricht im Dänischen, wie er in der hiesigen Schule zumal in der ersten Knabenklasse muss gegeben werden, nicht hinreichen würde, wenn der Lehrer etwa im Stande wäre, bei hinlänglicher Musse und vielleicht unter Benützung von Hilfsmitteln einen fehlerfreien dänischen Aufsatz zu schreiben. Er muss vielmehr aus dem Stegreife correct und fliessend schreiben können, ob er das aber könne, lässt sich nicht durch vorher gestellte Aufgaben, sondern erst bei Gelegenheit der Prüfung selbst feststellen. Im vorliegenden Fall konnten die Präsentirten dies nicht leisten, deshalb wurden ihnen allen vor der Wahl die Verpflichtung aufgelegt . . . so lange einen des Dänischen völlig mächtigen Gehülfen zu halten, bis er selbst sich genugsam mit dieser Sprache bekannt gemacht zu haben und dann einen den hiesigen Verhältnissen entsprechenden Unterricht erteilen zu können vermeint«. (Sønderborg præstearkiv. Schulsachen 1843).

⁵⁰⁾ C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie. II, s. 360 f.

mange hjem tales begge sprog i næsten lige stor udstrækning. Dette gælder navnlig de mere ansete borgeres hjem, hvor forældrene taler tysk med deres børn, dansk med tyendet og iøvrigt i det daglige liv og indbyrdes snart det ene, snart det andet sprog. Noget lignende gælder de mange tyske håndværkere, der har bosat sig i og giftet sig med piger fra byen. Det varer ofte længe, inden det ene eller det andet sprog bliver det fremherskende i sådanne hjem. På den anden side hænder det også — omend næppe i samme udstrækning — at indvandrede fra kongeriget vænner sig til mest at bruge det tyske sprog. Søfolk, daglejere o. lign. har derimod næsten udelukkende dansk hussprog. Dansk må således siges at være folkesproget, dog med den begrænsning, at alle indfødte næsten uden undtagelse betjener sig af det tyske sprog i skriftlige, forretningsmæssige og kirkelige anliggender. — Om forholdene i skolen hedder det, at der undervises i dansk i alle klasser, og at skoleledelsen ved besættelsen af lærerembederne altid har taget hensyn til ansøgernes kundskaber i dansk. Iøvrigt hævdes det, at der m. h. t. kirke- og skolesproget aldrig er foretaget ændringer mod befolkningens vilje. Befolkningen er veltilfreds med, at der sørges omhyggeligt for undervisningen i dansk, men intet vilde vække større utilfredshed, end at tysk ophørte med at være det dominerende sprog i skolens undervisning, „da det i for høj grad er i alles interesse — også deres, som selv udelukkende taler dansk — at deres børn opnår færdighed i brugen af det tyske sprog“.⁵¹⁾

I 1848 rejses spørgsmålet om skolesproget påny og denne gang i en mere konkret form, idet det slesvig-holstensk-lauenborgske kancelli i en skrivelse til kirkevisitatoriet i Sønderborg den 24. august 1848 udtaler, at man har taget under overvejelse, om det ikke vilde være hensigtsmæssigt i de nordslesvigske købstæder at give det danske sprog en større plads i den offent-

^{51—55)} Sønderborg byarkiv. XIX. Ældre skolesager. 1827—48.

lige skoles undervisning. Man mener, at dette lettest opnås ved at indføre *dansk undervisningssprog* i forskellige fag, f. eks. historie, og visitatoriet anmodes om at udtale sig om denne plan samt om at meddele, hvornår en evt. udvidelse af den danske undervisning kan gennemføres.⁵²⁾

Kirkevisitatoriet henviser sagen til skolekollegiet, hvis svar, der er ført i pennen af provst Jensen, er formet som en redegørelse for omfanget af undervisningen i og på dansk i de forskellige klasser på det daværende tidspunkt. Hovedpunkterne i denne redegørelse er refereret ovenfor s. 229 f. Under henvisning til, at den af kancelliet foreslåede anvendelse af dansk undervisningssprog i forskellige fag allerede er gennemført, slutter kollegiet med at udtale, at der for Sønderborgs vedkommende kun kan være tale om, hvorvidt der skal anvendes et større antal timer til selve danskundervisningen. Forskrifter i så henseende ser kollegiet imidlertid kun nødigt, da sådanne vil være i modstrid med det for det gældende skoleregulativ til grund liggende princip, at der ikke fastsættes bestemte, ufravigelige timetal for de enkelte fag. Kollegiet anmoder derfor om også i fremtiden at måtte have lov til alene „efter bedste skøn at sørge for danskundervisningen ligesåvel som for undervisningen i andre fag“.⁵³⁾

Udover skolekollegiets skrivelse foreligger der et svar fra Sønderborgs magistrat paa kancelliets skrivelse. Her lyder helt andre toner: Det må være enhver uhildet iagttager påfaldende, at skoleundervisningen meddeles på tysk i en by, hvor dansk er næsten alle indbyggernes modersmål. Kun gammel vane er skyld i, at mange har vanskeligt ved at frigøre sig fra den fordom, at ungdommen kun kan erhverve sig den fornødne dannelse, hvis skoleundervisningen er tysk. Man miskender ikke det tyske sprogs værdi i Nordslesvig og er af den anskuelse, at der bør lægges megen vægt på undervisningen i tysk, men det er urimeligt at gå så vidt, at modersmålet kun bliver et bifag i skolen. Under de nuværende forhold lærer eleverne „hverken

at udtrykke sig godt i deres modersmål eller at skrive dette korrekt; men ligesålidt opnår de nu denne færdighed i det tyske sprog, da dette som et fremmedsprog er sværere at lære for dem. Endvidere går der megen tid tabt ved anvendelsen af tysk undervisningssprog i de øvrige fag, da børnene, som næsten alle udenfor skolen kun har hørt og talt dansk, ikke straks forstår, hvad der bliver foredraget for dem, og hvad de skal læse og skrive“. Disse mangler foreslaas afhjulpet ved, at undervisningen i elementarklassen fremtidig meddeles på dansk. På det grundlag, der herved skabes, kan der i de højere klasser bygges videre ved anvendelsen af dansk undervisningssprog i visse fag — f. eks. historie og geografi — samt ved undervisning i dansk grammatik og stiløvelser. Den øvrige undervisning skal fortsat meddeles på tysk. Der tilføjes, at det er et almindeligt ønske i befolkningen, at undervisningen i og på dansk udvides, og at magistraten og deputeretkollegiet har besluttet at rette en henstilling herom til kongen under dennes næste ophold i Sønderborg. Man tør dog ikke tage stilling til, om der skal tages skridt til en virkeliggørelse af dette ønske straks eller først efter en fredsslutning.⁶⁴)

Magistratens forslag møder stærk modstand hos skolekollegiet. Det indvender, at mange borgere i byen lægger så stor vægt på kundskaber i tysk, at de lader deres børn få privatundervisning i dette sprog, idet de ikke anser skolens tyskundervisning for at være tilstrækkelig. Det hævdes endvidere, at man ved en ændring af skolesproget vil berøve fattigfolk muligheden for at erhverve sig de kundskaber i tysk, som nu engang er nødvendige. Påstanden, at ingen af sprogene under de nuværende forhold læres ordentlig, betegnes som urigtig. Netop på grund af deres kendskab til begge sprog har unge mennesker fra Sønderborg let ved at få ansættelse hos forretningsmænd i Hamburg og hertugdømmerne. Der lægges dog ikke skjul på, „at begge sprog — således som det er tilfældet i det slesvigske overhovedet og vel i alle grænselände — sjæl-

dent tales rent, og at de, som ikke har lejlighed til fortsat at øve sig i brugen af sproget, glemmer det meste af, hvad de har lært i skolen“. Den foreslåede indførelse af dansk skolesprog i elementarklasserne betegner skolekollegiet som „rent ud ødelæggende“. „At enkelte lykkeligt har overvundet vanskelighederne ved overgangen fra et skolesprog til et andet, er dog bestemt ikke tilstrækkelig begrundelse for nu at fremkalde disse vanskeligheder — som vil være næsten uovervindelige for det store flertal af middelmådige hoveder — hvor de ikke er tilstede. Dette vil imidlertid ske, hvis man lader undervisningen foregå på dansk i elementarskolerne, men paa tysk i de højere klasser. Den tid, hvor barnet allerlettest vænnes til brugen af to sprog, udnytter man ikke; i stedet forbinder man overgangen fra et sprog til et andet med et lærerskifte, der — som vel enhver kan indse — altid i begyndelsen sætter børn i 9—10 års alderen tilbage“. Ikke af angst for at forsøge noget nyt, men ud fra den overbevisning, at indførelse af dansk skolesprog i elementarklasserne vil være til skade for hele skolens undervisning, anmoder skolekollegiet derfor om, at tysk bibeholdes som skolesprog i elementarklasserne, ligesom det ønsker at beholde frie hænder m. h. t. undervisningen i historie og geografi.⁵⁵⁾

Noget resultat i form af en udvidelse af den dansksprogede undervisning synes kancelliets initiativ ikke at have ført til. Årsagerne hertil kan være mange; her må det være tilstrækkeligt at henvise til krigen og de spændte politiske forhold, der gjorde den yderste forsigtighed i et så ømtåleligt spørgsmål nødvendig. Der skulde imidlertid ikke gå ret mange år, før magistraten så sit ønske om bedre kår for det danske sprog opfyldt, og det i et omfang, som man i 1848 næppe havde drømt om.

III.

Tiden mellem krigene.

Treårskrigens udfald fik vidtrækkende konsekvenser for det sønderjyske skolevæsen. Med de ændrede politiske forhold var endelig vejen banet for den indsættelse af modersmålet i dets ret i landsdelens kirke, skole og retsvæsen, som gentagne gange tidligere havde været under overvejelse, men aldrig var blevet til virkelighed.

De sproglige reformer, der fandt sted indenfor det sønderborgske skolevæsen i de første år efter krigen, var ikke isole-rede foreteelser, men led i den omfattende plan for en for-danskning af det nord- og mellemslesvigske skolevæsen, hvis egentlige ophavsmand og iværksætter var sønderjyden *Th. A. J. Regenburg*. Det må dog pointeres, at det i hvert fald for de nordslesvigske købstæders vedkommende overlodes de lokale myndigheder — in casu skolekollegierne — at afgøre, hvilket omfang reformerne skulde have. For Sønderborgs vedkommen-de må borgmester *Hilmar Finsen* særligt fremhæves som den, hvem det i første række skyldes, at reformerne her fik så gen-nemgribende en karakter, som tilfældet blev.

Optakten til reformerne var et møde den 20. novbr. 1850, hvori magistratens og deputeretkollegiets medlemmer deltog, og hvor amtmand Heltzen fik vedtaget en beslutning om det ønskelige i, at dansk og tysk blev ligeberettiget i kirkelig hen-seende, og at der indførtes dansk undervisningssprog i *elemen-tarklasserne*. I de højere klasser skulde der foreløbig kun finde en forøgelse af undervisningstimerne i dansk sted, og først når eleverne fra elementarklasserne rykkede op i disse klasser, skulde dansk her i det mindste ligestilles med tysk. En anbefal-ling af en af 49 af byens mest ansete borgere til magistraten indgiven adresse af lignende indhold blev samme dag af kirke- og skolekollegiets flertal indsendt til regeringskommissionen.¹⁾

¹⁾ H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850—64), s. 26. Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indkomne sager til skolekollegiet 1848—58.

I et brev til Regensburg af 21. novbr. 1850 skriver Heltzen, at der under forhandlingerne var ytret frygt for en pludselig forandring i de højere klasser; han havde dog søgt at gøre det begribeligt, at det var detailspørgsmål, som der naturligvis

*Hilmar Finsen,
Borgmester i Sønderborg 1851—1864*

måtte tages hensyn til under udførelsen. Heltzens brev indeholder iøvrigt et forslag til sproglige reformer indenfor den offentlige skole, der er af mere vidtgående karakter end det af kirke- og skolekollegiet officielt indgivne. Han udtaler, at der bør indføres dansk skolesprog i elementarklasserne straks og i de højere klasser efterhånden som de elever, der har fået dansk undervisning i elementarklasserne, rykker op, men at der af skolekollegiet ved sagens ordning bør sikres eleverne solide kundskaber i det tyske sprog.²⁾ Der er altsaa her ikke tale om en ligestilling af dansk

og tysk i de højere klasser, men om en overgang til rent dansk undervisningssprog.

Dette Heltzens private forslag fulgtes ganske i regeringskommissionens resolution af 14. decbr. 1850 om kirke- og skolesproget, hvor det om skolen hedder:

„I Sønderborgs borger- og almueskoler skal for fremtiden det danske sprog være undervisningssprog; som sådan skal det i elementarklasserne indføres straks, i de højere klasser efterhånden som de, der i elementarklasserne have modtaget under-

²⁾ H. Hjelholt: Den danske Sprogordning, s. 26.

visningen på dansk, rykke op i samme. Det tyske sprog vedbliver at være en af de væsentligste læregenstande“.)

Der nedsattes umiddelbart herefter en kommission, bestående af den konstituerede borgmester, provsten, hovedpræsten, en af lærerne og en rådmand, til at undersøge, hvorledes forandringen af skolesproget bedst vilde kunne realiseres. Efter at denne kommission den 24. januar 1851 havde afgivet sin betænkning, vedtog skolekollegiet en indstilling, bag hvis indledningsord man bemærker den nylig tiltrådte borgmester Finsens mere radikale indstilling til problemerne: „Da ved indførelsen af dansk som skolesprog intet andet hensyn bør komme i betragtning end det, om børnene er i stand til at modtage undervisningen på dansk, og skolekollegiet har forvissat sig om, at dette er tilfældet, tror det at handle i overensstemmelse med regeringens hensigt ved at indstille, at dansk fra april måned d. a. gennemføres som skolesprog for *alle* skolens klasser, og at dets gennemførelse altså ikke sker successive, som bestemt i resolutionen af 14. 12.“. Dette kan så meget lettere lade sig gøre, som heller ikke hensynet til lærerne gør nogen successiv overgang til dansk skolesprog nødvendig, idet samtl. skolens nuværende lærere, med undtagelse af første elementarlærer Jacobsen, der på grund af alder og svagelighed uden hensyn til den forestående reform har ønsket at erholde sin afsked, skriftligen have erklæret for os, at de tror sig i stand til at besørge undervisningen, når skolesproget straks bliver dansk; dog har rektor Peters forbeholdt sig ret til i overensstemmelse med sin bestalling at benytte, i det mindste i den første tid, den danskeksaminerede seminarist, han er forpligtet til at holde som underlærer for det danske sprog ved undervisningen i flere af de reglementerede discipliner“. Det foreslås endvidere samtidig med indførelsen af dansk skolesprog at

³⁻⁴⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indkomne sager til skolekollegiet 1848—58.

foretage forskellige praktiske ændringer i skolevæsenets organisation.⁴⁾

I overensstemmelse med skolekollegiets forslag approberes den 21. marts 1851 et „regulativ for staden Sønderborgs skoler“, hvis væsentligste indhold er følgende:⁵⁾ Fra begyndelsen af skoleåret 1851 deles borgerskolen i to sideordnede skoler, en drenge- og en pigeskole, *i hvilke undervisningen meddeles på dansk*. Drengeskolen består af fire opadstigende klasser: elementarklassen for elever i 6—9 års alderen, nederste mellemklasse (9—11 år), øverste mellemklasse, hvori eleverne går fra de er 11 år, og hvor de bliver til deres konfirmation, eller hvorfra de i 13-års alderen rykker op i over- (d. e. rektor-)klassen. Pigeskolen består af: en elementarklasse (6—9 år), en mellemklasse (9—12 år) og en overklasse (12 år til konfirmationen). Undervisningen besørges af 6 faste lærere: 4 drenge- og 2 pigelærere samt en hjælpelærer i pigeskolen. Rektorposten besættes med en teologisk kandidat eller en kandidat, der har bestået en af staten anerkendt pædagogisk eksamen, de øvrige lærerstillinger med eksaminerede seminarister. Skolens faste lærere er berettiget til at give privatundervisning og må hertil benytte skolens lokaler. Derimod kan der ikke oprettes private skoler uden skolekollegiets tilladelse. Skolens øverste ledelse har skolekollegiet. Det daglige tilsyn med skolen føres af byens to præster. Der undervises i drengeskolen 6, i pigeskolen 5 timer dagligt. Undervisningsgenstandene er: i elementarklasserne: religion, dansk, skrivning, regning og sang samt historie, geografi og naturhistorie i form af forstands- og hukommelsesøvelser; i drengeskolens nederste mellemklasse samt i pigeskolens mellem- og overklasse: religion, dansk, tysk, historie, geografi, naturhistorie, skrivning, regning og sang; i drengeskolens øverste mellemklasse udvides undervisningen med geometri og i overklassen med engelsk, naturlære og matematik. Undervis-

⁵⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Diverse skolesager 1850—77. (Læg: 1859).

ningen i geografi må i overklassen foregå på tysk, for at eleverne kan få øvelse i at tale dette sprog, og i regning skal hovedvægten lægges på handelsregning.

Det offentlige skolevæsens fordanskning gik i Sønderborg ikke — som tilfældet var i de fleste andre sønderjyske byer — hånd i hånd med en udrensning i lærerpersonalet. Ingen lærere blev her afskediget på grund af deres nationale indstilling eller manglende kendskab til det danske sprog. Det vidner om stor liberalitet hos de nye mænd i skolens styre, at f. eks. to af skolens lærere, som i 1848 havde givet tydeligt udtryk for deres tyske sympatier ved at nægte at underskrive en af øen Als' samtlige indbyggere til centralmagten i Frankfurt indgiven adresse⁶⁾, blev siddende uantastet i deres embeder, og at rektor Peters fik lov til fortsat at virke som skolens leder, til trods for at han aldrig lærte at tale ordentlig dansk.⁷⁾ Vistnok alle de „gamle“ lærere, der gik over under de nye forhold, virkede ved skolen gennem hele mellemkrigsperioden. Herudover ansattes der i tiden 1851—64 9 lærere ved skolen. Af disse var 4 født i kongeriget, 4 i Nordslesvig og 1 i Flensborg, og alle var de uddannede paa kongerigske seminarier. Et tydeligere udtryk for nyorienteringen indenfor skolevæsenet kan næppe tænkes!

Efter at det tyske sprogs herredømme i den offentlige skole var brudt, havde det kun eet tilholdssted tilbage: *privatskolerne*. I de foregående afsnit er de såkaldte biskoler gentagne gange blevet omtalt. De dreves af private, men havde en halv-officiel karakter, idet de hovedsageligt virkede og var anerkendt som forskoler til den offentlige skole og var underkastet en skarp kontrol. Herudover synes der ikke at have eksisteret private skoler under nogen form i det 18. årh. og det 19. årh.s første årtier. Efter at biskolerne var blevet nedlagt i 1819 og erstattet af elementarklasser indenfor den offentlige skoles

⁶⁾ Tyske cancelli. I. A. D. Sønderborg by. Skolesager. 1668, 1753—1848. A. Normsager 1753—1848 (Rigsarkivet).

⁷⁾ Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als, s. 7.

rammer, synes der imidlertid hurtigt at være opstået private skoler i egentligste forstand i form af pigeinstitutter og pøgeskoler. 1837 var antallet af sådanne privatskoler 3. Den ene af dem frekventeredes udelukkende af piger, den anden af piger og smådrengene og den tredje udelukkende af smådrengene.⁸⁾ Iøvrigt foreligger der ingen oplysninger om disse skoler og deres undervisning fra tiden før 1848. Det kan således ikke med bestemthed siges, i hvilket sprog deres undervisning er blevet meddelt. Der kan dog næppe være tvivl om, at det tyske sprog har været absolut dominerende her ligesåvel som i den offentlige skole. Om forholdet et par år efter treårskrigen afslutning (1852) meddeler to indberetninger fra skoleinspektørerne oplysninger.⁹⁾ Der er da i byen 6 privatskoler med ialt 164 elever, hvoraf ca. $\frac{1}{3}$ er under den skolepligtige alder. Om rektor *Peters'* private drengelinstitut gives der ingen oplysninger. Om undervisningen i de øvrige skoler meddeles følgende: I *Anna Maria Dame's* privatskole, der efter sin bestemmelse står ved siden af elementarskolerne, er der ingen faste regler for undervisningssproget; hvilket sprog der undervises på afhænger af, hvilken lærebog, der bruges i det pågældende fag; derfor foregår f. eks. regneundervisningen på tysk. Dog har lærerinden hidtil udelukkende talt tysk med alle børnene i de første to år af deres skolegang, da hun mener, at børnene på den måde opnår lige stor færdighed i begge sprog. I *Helena Kaestel's* skole, der hovedsageligt besøges af småbørn, læres den lille katekismus i begge sprog, ligesom begge salmebøger bruges. Iøvrigt omfatter undervisningen læsning, skrivning, regning samt øvelser i at skrive efter diktat. Diktatskrivningen foregår afvekslende på begge sprog, mens der ugl. læses 4 timer tysk og kun 2 timer

⁸⁾ Visitatsindberetn. 1837 (Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 43).

⁹⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indkomne sager til skolekollegiet 1848—58.

dansk. Som begrundelse herfor anfører lærerinden, at hun har erfaret, „at et dansktalende barn ved at læse tysk vinde tillige i færdighed for det danske, men ikke omvendt“.¹⁰⁾ Også i denne skole tales der tysk i regnetimerne, fordi der anvendes tyske regnebøger. Det bemærkes, at forældrene i reglen ønsker, at deres børn får øvelse i at tale tysk. I *Brigitte Wolff's, I. D. Hansens og Hamdorff's* enkes privatskoler, der nærmest er at betragte som forskoler til elementarskolerne, begynder børnene med tysk undervisning. Først når de har lært at stave tysk, begyndes der på undervisning i dansk stavning. Når de således er tilstrækkeligt øvede i at stave i begge sprog, gås der over til tysk og derefter til dansk læsning. som så drives skiftevis, således at enten halv- eller fjerdedelen af timerne benyttes til dansk, resten til tysk læsning og skrivning. I de tre skoler findes enkelte børn, som på forældrenes forlangende kun lærer tysk, derimod er der kun een dreng — i B. Wolff's skole — som alene skal have dansk undervisning. — Til disse 6 skoler kommer en af skrivemester *Hans Ahlmann* oprettet og ledet privat pigeskole, som af borgmester Finsen den 21. novbr. 1852 betegnes som „et tysk, rent tysk privatinstitut med 1 a 1½ times undervisning om ugen i dansk, uagtet han [Ahlmann] selv er lærer ved byens offentlige danske skole“.¹¹⁾

Det vil af ovenstående fremgå, at privatskolelederne i byen kun i ringe grad havde forstået at drage lære af de ændrede politiske forhold og de forlængst fuldbyrdede reformer indenfor byens offentlige skolevæsen. Det var imidlertid ikke i overensstemmelse med skoleautoriteternes ledende principper

¹⁰⁾ Denne iagttagelse foranledigede flg. skarpe bemærkning fra borgmester Finsen: »Hvad Helena Kaestel's personlighed, navnlig dygtighed til at forstå en skole, angår, turde der efter den mærkværdige erfaring, hun har gjort om tysk læsnings indflydelse på et dansktalende barn, muligvis være anledning til at undersøge, hvorvidt en skole kan betros hende« (Betækn. vedr. privatskolerne af 21. 10. 1852 i: Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indkomne sager til skolekollegiet 1848—58).

^{11,14)} Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indkomne sager til skolekollegiet 1848—58.

for skolevæsenets fordanskning at tolerere hverken hel- eller halvtyske privatskoler, og vilde privatskolelederne ikke af egen drift foretage den fornødne ændring af skolesproget, måtte myndighederne gribe ind. Grundlaget for en aktion mod de tyske privatskoler havde skolekollegiet i det nye skoleregulativs paragraf 6, hvorefter der krævedes tilladelse fra kollegiet til at oprette private skoler. Om de principper, som bør lægges til grund ved meddelelsen af denne tilladelse skriver borgmester Finsen den 21. oktbr. 1852:¹⁹⁾ „I en dansk by som Sønderborg, hvor borgerne — i det mindste med undtagelse af en eller anden ganske enkelt, der er tilflyttet byen fra fremmede steder — ere komne ud over den illusion, som et tysksindet embedshierarki tidligere holdt dem i, at de selv vare tyske, men hvor hos de mindre oplyste den fordom for en del er bleven tilbage, at den finere eller fornemmere dannelse, der naturligvis er vidt forskellig fra den virkelige dannelse, kun kan erhverves ved en tysk undervisning, navnlig fordi den fattigere befolkning ikke forstår det tyske sprog — i en sådan by bør skoleundervisningen væsentligen meddeles i det danske sprog, og de autoriteter, der føre tilsyn med skolerne, bør ikke lempe undervisningen efter den nævnte tåbelige fordom, men søge at helbrede denne ved sand oplysnings udbredelse. Dette hensyn ligger til grund for vort nye skoleregulativ og bør efter min mening ligeledes blive det afgørende for privatskolernes vedkommende. Ingen privatskole bør derfor efter min mening approberedes af skolekollegiet, uden at undervisnings sproget i samme væsentligen er dansk. Hertil henregner jeg, at i det mindste religionen og historien foredrages for eleverne udelukkende på dansk, samt at derhos det danske sprog læres disse grammatikalsk; derimod forekommer det mig, at man uden fare kan tilstede under den nuværende overgangsperiode, at geografi, regning og skrivning samt fremmede sprog indtil videre læres på tysk. Forsåvidt spørgsmålet drejer sig om elementarundervisningen, der skal meddeles

ganske små børn, er det sikkert tåbeligt at ville bibringe barnet denne i et andet sprog end dets modersmål og endnu tåbeligere at meddele den i 2 sprog; jeg stemmer derfor for, at ingen elementarskoler tilstedes i nogen privatskole uden på dansk. At benytte katekismus, psalmebøger eller overhovedet lærebøger i religionen til sprogøvelser, så at disciplene afvekslende lærer disse på tysk og på dansk, forekommer mig i høj grad forargeligt: Enten er et barn her i byen tysk eller dansk; i første tilfælde er det, hvad dets modersmål angår, fremmed her, men af sådanne børn findes der heller ikke, såvidt mig bekendt, et eneste her i byen, og i så fald kan byens skoler, være sig private eller offentlige, ikke indrettes efter dets specielle tarv, eller når det er dansk, kan skolekollegiet ikke forsvare, at det bliver undervist anderledes, end det sømmer sig et dansk barn, nemlig i dets modersmål. Altså elementar- og religionsundervisningen må, efter min overbevisning, her i byen *udelukkende* være dansk; . . . og dette må være en nødvendig betingelse for at nogen privatskole kan erholde den fornødne sanktion af skolekollegiet. Det er en selvfølge, at ingen skolebestyrer kan gøre undtagelse herfra med hensyn til nogetsomhelst barn, om dettes forældre end måtte stille et sådant forlangende“. Disse synspunkter tiltrædes af skolekollegiets øvrige medlemmer med undtagelse af pastor Jensen. Han mener ikke, at det tilkommer skolekollegiet at gribe ind i privatskolernes indre forhold. Dets myndighed må indskrænke sig til en undersøgelse af lærernes dygtighed, inden tilladelsen til at holde privatskole gives, samt en kontrol af undervisningens resultater. „Sålænge disse svarer til billige fordringer og især sålænge de børn, som skulle gå over fra en privatskole til den offentlige, ikke står tilbage for dem, der fremgår af den offentliges tilsvarende klasse, er det, tror jeg, ikke kollegiets sag, hvorledes dette resultat opnås. Jeg ser her en grænse for øvrighedens rådighed og forældrenes frie bestemmelse, hvis overholdelse jeg holder for

såre vigtig og som, forsåvidt jeg ved, altid er respekteret i Danmark“.¹⁵⁾

Der bliver imidlertid ikke taget nogen notits af disse indvendinger. Den 15. januar 1853 overdrager skolekollegiet borgmester Finsen at udarbejde forslag til et særligt regulativ for byens privatskoler efter de principper, han havde fremsat i sin ovenfor refererede skrivelse; dette approberes den 1. febr. og træder i kraft den 1. april samme år.¹⁴⁾ Dets vigtigste bestemmelser er følgende:

„Ret til at holde privatskole er betinget af skolekollegiets tilladelse. Denne meddeles efter indgiven ansøgning . . . og vil ikke kunne forventes, uden at den vedkommende godtgør at være det danske sprog fuldkommen mægtig, samt ligeledes, såfremt privatskolen skal omfatte børn over 9 år, at have fornøden kendskab i det tyske sprog“.

Undervisningssproget er dansk. Denne regel gælder udelukkende og ufravigelig for al elementarundervisning (o: for undervisning af børn under 9 år). Ligeledes sker undervisningen i religion, historie og regning udelukkende i det danske sprog.¹⁵⁾ Derimod kan skolekollegiet gøre undtagelser fra reglen om dansk undervisningssprog m. h. t. de øvrige fag, forsåvidt det drejer sig om undervisning af børn over 9 år.

Alle privatskoler står under tilsyn af den offentlige skoles inspektører.

I henhold hertil indkommer så til skolekollegiet 9 ansøgninger om tilladelse til at holde privatskole. 7 af ansøgnin-

¹⁵⁾ Om årsagen til, at man ønsker dansk sprog anvendt i regneundervisningen skriver borgmester Finsen 29. 1. 1853: »Hvad derimod reglen om dansk undervisningssprog i regning angår, anser jeg dette for nødvendigt, navnlig af hensyn til den kendsgerning, at alle dansk-talende her i byen, som ikke specielt har lagt vind på at benytte de danske tal, tæller fra 1—39 på dansk og derefter på blandet dansk og tysk, navnlig således at de benytter de tyske benævnelser for tierne og de danske for enerne, t. ex. »to og siebzig« — og denne konfuse talbrug vil efter min mening ikke kunne hæves uden ved udelukkende dansk undervisning i regning«. (Sønderborg præstekniv. XIX. Kirke- og skolesager. Indk. sager til skolekollegiet 1848—58.)

gerne gælder tilladelse til at holde skoler for børn under 9 år. De bevilges alle på de i regulativet anførte betingelser. Lærer *J. Petersen* ved den offentlige skole får tilladelse til at holde en privatskole med udelukkende dansk undervisningssprog, og skrivemester *Ahlmann* får lov til at fortsætte sin private pige-skole på betingelse af, at kun undervisningen i geografi, natur-historie og tysk (5 timer ugentlig) meddeles på tysk. To pri-vatskoler var allerede i forvejen approberet af skolekollegiet, nemlig rektor *Peters'* drengelinstitut, hvor der i alle fag med undtagelse af bibel- og verdenshistorie samt regning under-vistes på tysk, og jomfru *Helene Christensens* pigeinstitut, hvor dansk var undervisningssproget i alle fag.¹⁶⁾

Det er tidligere omtalt, at der i 1851 samtidig med indfø-relsen af dansk skolesprog foretoges forskellige forandringer i den offentlige skoles organisation. Bortset herfra skete der ingen ændringer i skolens struktur i første halvdel af 50erne. Dette skyldes ingenlunde, at skolen nu i alle henseender for-måede at opfylde de krav, der kunde stilles til den, men sna-rest skoleledelsens erkendelse af, at de vanskeligheder, som et så radikalt skridt som en ændring af undervisningssproget uvægerligt måtte medføre, skulde overvindes, inden man kun-de skride til yderligere ændringer af rammerne for skolens arbejde. Der var nemlig forhold indenfor det offentlige skole-væsen, som gav anledning til utilfredshed. Således havde det vist sig umuligt indenfor rektorklassens rammer at meddele den højere real-undervisning, som det havde været hensigten at give plads her, og som der måtte være plads til i den offentlige skole, hvis den skulde opfylde de fordringer, man med rimelighed kunde stille til den. Ligeledes var der i alle skolens klasser børn, som — dels på grund af forældrenes forsømmelig-hed og dels fordi de hveranden uge arbejdede i fabrikkerne —

¹⁶⁻¹⁸⁾ Sønderborg præstearkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indk. sa-ger til skolekollegiet 1848—58.

ikke stadigt søgte skolen, hvilket naturligvis virkede i høj grad hemmende på undervisningen.

Disse mangler søgtes i 1856 afhjulpet ved oprettelsen af en „betalende klasse“ for drenge over 12 år med en videregående undervisning end folkeskolens og af en særlig klasse for „forsømte og forsømmelige børn“, også kaldet *fri-* eller *halvdagsskolen*. Samtidig nedlagdes den i 1851 etablerede 3. drengeklasse, og dennes lærer overtog undervisningen i friskolen. I denne optoges iøvrigt dels børn, som, fordi de arbejdede i fabrikkerne eller af andre lignende grunde, kunde få tilladelse til kun at gå i skole hveranden dag, dels børn, som utilbørligt forsømte skolen, og eleverne kunde herfra flyttes over i de andre klasser ved eksamen. Ved den betalende klasse ansattes ingen særlig lærer, idet timerne fordeltes mellem alle skolens lærere og byens præster. Undervisningen her omfattede foruden de almindelige skolefag engelsk, fransk og tegning, og betalingen sattes til 1 rdl. månedlig, dog således at en ottendedel af pladserne var fripladser, og at der kunde gives moderation, når to eller flere brødre samtidig besøgte klassen.¹⁷⁾

Oprettelsen af de to nye klasser fik officiel stadfæstelse ved approberingen af et nyt „regulativ for staden Sønderborgs offentlige skoler“ den 29. maj 1858.¹⁸⁾ Udover bestemmelserne vedrørende de to nye klasser indeholder dette regulativ iøvrigt kun lidet nyt: Den i 1851 nedlagte skolekommission genindføres i omtrent samme skikkelse og med de samme funktioner som tidligere, idet man håbede, at der igennem den kunde skabes forøget interesse for skolevæsenet hos borgerne, og at der kunde gennemføres en mere effektiv kontrol med forsømmelserne. Endvidere fastslås det, at skolens lærere fremtidig ikke antages til nogen bestemt klasse, men ansættes til skolekollegiets disposition med forpligtelse til at undervise 33 timer ugentlig. Herved opnåedes, at man kunde sikre den enkelte lærer for den klasse, hvortil han egnede sig bedst, og at der

åbnedes mulighed for en eventuel indførelse af faglærersystemet.

Friskolen havde stor tilgang af elever — 1859 havde den 50, 1862: 70 og 1864: 72 elever¹⁹⁾ — og øvede en gavnlig indflydelse på undervisningen og skolegangen. Derimod viste det sig snart, at der ved nedlæggelsen af tredje drengeklasse var taget for store sparsommelighedshensyn. Dels kunde klassen ikke undværes som mellemed mellem elementar- og kantor-klassen, „idet børnene nu må blive et årstid længere i den første og komme ligeså længe for tidligt i den sidste, hvilket har til følge, at begge disse klasser får alt for mange uensartede elementer og må holdes delt i to afdelinger, hvilket atter virker hemmende på undervisningen“, dels var antallet af elever i drengeklasse steget så stærkt, at en forøgelse af deres antal var nødvendig.²⁰⁾ 1861 vedtoges derfor oprettelsen af en ny drengeklasse og ansættelsen af yderligere en lærer ved drengeskolen. Samtidig indførtes et helt nyt fag i skolen, idet den nyansatte lærer som særlig forpligtelse påtog sig „i sommermånederne at meddele samtlige drengeklassens elever undervisning i *gymnastik*, der tidligere ikke har været undervisningsfag ved den herværende offentlige skole“.²¹⁾ Da det følgende år viste sig nødvendigt at skaffe yderligere undervisningslokaler ved opførelsen af en anden etage på Wilhelmine-skolen, indrettedes også her et gymnastiklokale. Samme år — 1862 — indførtes faglærersystemet i de to øverste drengeklasser, der havde vist sig ikke at svare til de fordringer, der kunde stilles til dem, således at sognepræsten overtog religionsundervisningen her og de forskellige lærere de fag, i hvilke de bedst kunde undervise.²²⁾

¹⁹⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73; M. Mørk Hansen og C. L. Nielsen: Kirkelig Statistik over Slesvig Stift II, s. 82.

^{20..21)} Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Diverse skolesager 1850—77.

Den vigtigste nydannelse indenfor skolen i disse år var dog oprettelsen af en *realskole* i 1862. Det havde allerede ved den „betalende klasse“s oprettelse i 1856 været tanken, at denne skulde udvikle sig til en realskole med adgang for både større og mindre drenge og eventuelt piger. Klassen vandt imidlertid ikke større tilslutning — 1859 havde den 17, 1862: 20 elever²³⁾ — vel nok hovedsageligt, fordi man af sparsommelighedshensyn havde fordelt undervisningen mellem skolens i forvejen stærkt optagne lærere i stedet for at ansætte en selvstændig lærer ved klassen. 1862 omdannedes den derfor til en realskole med egen bestyrer. Denne lønnes med en årlig gage af 500 rigsdaler + skolepengene, men skulde selv lønne de hjælpelærere, han måtte behøve. Den faste gage erklærede Sønderborg sparekasse sig villig til at udrede de første ti år; yderligere bevilgedes der skolen et statstilskud på 300 rdl., og byen bekostede brændsel, lys og forskellige undervisningsapparater. Som bestyrer antoges en cand. phil. *Bruun*, der var ansat ved en af Københavns offentlige skoler.²⁴⁾

Bevægelserne i den offentlige skoles *elevtal* i tiden mellem krigene er ganske ejendommelige. 1845 havde skolen som tidligere nævnt 650 elever. I 1855 er elevtallet sunket helt ned til 465.²⁵⁾ I de følgende år holder det sig på dette niveau og stiger så atter stærkt fra omkring 1860, så at skolen i 1864 kan mønstre samme elevtal som i 1845, nemlig ca. 650.²⁶⁾

Den bemærkelsesværdige tilbagegang i periodens første halvdel kan ikke forklares ud fra en tilsvarende bevægelse i befolkningstallet.²⁷⁾ Da den derimod falder sammen med en

²³⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73. — Til byggeriet på »Wilhelmineskolen« bevilgedes af statskassen 1.000 rdl., sparekassen i Sønderborg ydede et rentefrit lån på 2.000 rdl., resten af omkostningerne udrededes af bykassen.

²⁴⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73.

²⁵⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73; Sønderborg præstearkiv. Besondere Schulsachen 1864. 1865 og 1866.

²⁶⁾ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73.

²⁷⁾ M. Mørk Hansen og C. L. Nielsen: Kirkelig Statistik over Slesvig Stift II, s. 82.

stærk stigning i antallet af private skoler, vil det være rimeligt at søge årsagen til nedgangen i en øget konkurrence fra det private skolevæsens side. Det er ovenfor omtalt, at der i 1837 var 3 private skoler i byen. I 1852 er antallet af privatskoler imidlertid steget til 7 med over 110 elever i den skolepligtige alder. 1853 er der 11 privatskoler i byen, 1855 er deres antal atter sunket til 9 og de holder sig på dette tal perioden ud.²⁶⁾

En sammenstilling af den offentlige skoles elevtal 1845 og 1855 giver flg. resultat:

	1845	1855	difference
Øverste drengeskoler	150	179	+ 29
— pigeskoler	180	158	÷ 22
Elementarklasserne	320	128	÷ 192

At tilbagegangen således udelukkende ramte pige- og elementarklasserne og var særlig udpræget for de sidstes vedkommende er et yderligere indicium for, at det er i forøgelsen af privatskolernes antal, grunden til nedgangen i den offentlige skoles elevtal må søges. Indenfor privatskolerne var det nemlig pige- og småbørnsskolerne, der var absolut dominerende, hvilket følgende tal vil vise:

	Drengeskoler	Pigeskoler	Småbørnsskoler
1837		1	2
1852	1	1	5
1853	1	3	7
1855	1	2	6
1862		2	7

Noget endeligt bevis for, at det er den øgede konkurrence fra privatskolernes side, der er skyld i den synkende tilgang

²⁷⁾ 1845 havde byen 3.299, 1855: 3.997 og 1860: 3.894 indbyggere. (Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig (1864), s. 385).

²⁸⁾ Sønderborg byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indk. sager til skolekollegiet 1848—58; Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73.

til den offentlige skole i 50erne, kan dog ikke føres, da det nøjagtige antal elever i privatskolerne på de forskellige tidspunkter ikke kendes.²⁹⁾ Af samme grund er det umuligt at sige, om det er på baggrund af synkende tilgang til privatskolerne, at væksten i den offentlige skoles elevtal fra o. 1860 må forklares; dette er dog antagelig tilfældet.

Det lader sig iøvrigt ikke gøre at anføre nogen bestemt grund til det private skolevæsens opblomstring i 50erne. En vis rolle må de ændrede *politiske forhold* antages at have spillet. Man kan således ikke se bort fra, at det offentlige skolevæsens fordanskning kan have forårsaget oprettelsen af tyske privatskoler eller øget tilgangen til de bestående.³⁰⁾ Dette gælder dog fortrinsvis tiden til 1853, da også privatskolerne blev dansksprogede. Selv efter den tid kan politiske forhold imidlertid have spillet ind, idet der i flere af privatskolerne var indrømmet undervisningen i og på tysk en større plads end i den offentlige skole, og privatskolerne jo udmærket kunde ledes i tysk ånd, selvom undervisningssproget var dansk — hvilket ikke godt kunde være tilfældet for den offentlige skoles vedkommende.³¹⁾ Bertha Hahn anfører således i sine

²⁹⁾ Der foreligger kun spredte tal til belysning af privatskolernes størrelse. 1855 var der således ialt 90 elever i rektor Peters' drengeinstitut og jomfru Støvrings og mad. Diedriksens pigeinstitutter; 1859 og 1862 havde de to pigeinstitutter tilsammen hhv. 62 og 67 elever, og 1864 opgives det samlede antal elever i den kommunale realskole og de 2 private pigeskoler at være ca. 90. (Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI) nr. 44. 1851—73. M. Mørk Hansen & C. L. Nielsen: Kirkelig Statistik over Slesvig Stift II, s. 82).

³⁰⁾ At det offentlige skolevæsens fordanskning har givet tyske privatskoler vind i sejlene synes at fremgå af en skrivelse fra pastor L. P. Christensen af 15. 12. 1852, hvor det i anledning af en klage, der var fremsat over, at skrivemester Ahlmann fortsat opretholdt sit rent tyske privatinstitut, hedder, at Ahlmanns formål hermed på ingen måde har været at modarbejde det danske, men »ene og alene... at fortjene penge«. (Sdbg. byarkiv. XIX. Kirke- og skolesager. Indk. sager til skolekollegiet 1848—58). Der må således have været grundlag for spekulation i trangen til tysk undervisning.

³¹⁾ Om den tysksprogede undervisnings omfang i rektor Peters' og skrivemester Ahlmanns privatskoler jfr. s. 242 f.; i den offentlige skole (— elementarklasserne) indskrænkede tyskundervisningen sig til 4 timer ugentlig (Sdbg. præstearkiv. Besondere Schulsachen 1864, 1865 og 1866).

„Minder fra Sønderborg og Als“, at det ene private pigeinstitut i byen lededes af en dansk, det andet af en tysk bestyrerinde. „Til disse valfartede pigebørnene efter forældrenes standpunkt, og det var meget sjældent, at de to sæt havde noget at gøre med hverandre, også uden for skoletiden“. ³²⁾ I det store og hele må det dog have været andre forhold, der har begunstiget privatskolevæsenet i den her behandlede periode, uden at der herom kan siges andet, end at de gunstige konjunkturer i 50erne i hvert fald må have spillet en rolle i den forbindelse.

Når der ses bort fra den store reformperiode i begyndelsen af det 19. århundrede, kan der ikke være tvivl om, at årene 1850—64 har været den paa forbedringer rigeste og i det daglige arbejde mest frugtbringende tid i byens offentlige skolevæsens historie. Man tænke blot på de i det foregående omtalte mange praktiske ændringer i skolens struktur, oprettelsen af nye klasser, indførelsen af nye fag m. m. Og så stilles alt dette dog i skygge af den begivenhed, som må betegnes som den vigtigste i skolens 300-årige historie overhovedet, nemlig indførelsen af dansk undervisningssprog. Det er hævet over enhver tvivl, at uoverensstemmelsen mellem folkesprog og skolesprog i det lange tidsrum fra reformationen til 1851 har været til ubodelig skade for skolens undervisning, og at den i væsentlig grad har vanskeliggjort elevernes tilegnelse af lærestoffet — for slet ikke at tale om den indflydelse, de forkvalede sprogforhold har haft på den nationale udvikling i byen. Indførelsen af dansk skolesprog betød et radikalt brud med en århundredgammel tradition. Det mødtes vel nu og da med modstand, men dets betydning for skolens arbejde som helhed og for byens nationale liv kan ikke undervurderes. Desværre blev den danske skole i Sønderborg i første omgang kun et intermezzo af kort varighed. 1864 betød ikke blot en tilbagevenden til de gamle forhold, men også en skærpelse af disse,

³²⁾ Anførte sted, s. 9.

idet det tyske sprog i skolen, hvor det tidligere havde rådet som følge af gammel slendrian, nu bevidst blev udnyttet som germaniseringsmiddel. Først i 1920 kunde man fortsætte arbejdet, hvor man slap i 1864, og den forløbne tid har vist, at mændene fra tiden mellem krigene havde ret, når de hævdede, at kun hvor der er absolut overensstemmelse mellem folkesprog og skolesprog, vil skolen kunne få sin fulde betydning.

ANMELDELSER

Troels Fink:

Rids af Sønderjyllands Historie.

(Vi og Vor Fortid Nr. 11. J. H. Schultz Forlag 1945.)

Dr. Troels Finks Bog er fremkommet som et Led i den Række historiske Smaaskrifter, der under Fællestitlen »Vi og vor Fortid« udgives af en Kreds af yngre Historikere »Historikergruppen«, en af de — ikke altfor mange — gode Ting vi skylder Besættelsestiden. Den kunde saavidt ogsaa gøres nødvendig, som de Læsere, der vilde skaffe sig Besked om Sønderjyllands-Historie og hverken havde Tid eller Mod til at give sig i Lag med den nye fem Bind store »Sønderjyllands Historie«, var ret ilde stedt. De havde i Virkeligheden kun Valget mellem H. Rosendals »Træk af Sønderjyllands Historie« fra 1911—12, der næsten kun behandler Nationalitetskampen, altsaa stort set Tiden efter 1830, eller den tyske Historiker Otto Brandts' i 1926 oversatte »Slesvig-Holstens Historie i Grundrids«, der er stærkt slesvigholstensk præget.

Det siger sig selv, at naar Sønderjyllands Historie fra den graa Oldtid til Genforeningen skal skildres paa et Par Hundrede tilmed ret smaa Sider, kan det kun blive i de store Linjer. Det er da ogsaa som Forf. siger i Forordet kun »Landsdelens danske Historie« han prøver at give, og indenfor den er Hovedvægten atter lagt paa den politiske Udvikling »med nogenlunde ligelig Hensyntagen til de forskellige Tider.« Ordet »nogenlunde« maa dog stærkt understreges, da nøjagtig Halvdelen af Bogens 218 Sider er helliget det sidste Hundredeaar. Dette skal dog ingenlunde lægges ham til Last. Netop i en Bog af denne Art er det i sin Orden særlig at dvæle ved, hvad der er sket, siden »Sønderjylland vaagner«, altsaa rundt regnet de sidste hundrede Aar; det er jo ubetinget dette, der mest interesserer den Læsekreds, for hvilken den er skrevet. Men paa den anden Side er et nogenlunde Kendskab til Landets ældre Historie og statsretslige Stilling en nødvendig Forudsætning for at kunne forstaa hele den nationale og politiske Udvikling, saameget mere som begge Parter i Brydningstiden netop i saa høj Grad hentede deres Vaaben fra Arkivernes Rustkammer. Det er da ogsaa lykkedes Forf. paa disse hundrede Sider at give, hvad Læseren har Brug for uden

at fortabe sig altfor dybt i de gamle Stridigheder mellem Kongerne og de sønderjydske eller gottorpske Hertuger, denne »Ørkenvandring« for at bruge hans eget Udtryk. En direkte Fremhæven af den Betydning, Gottorp i Kampene mellem de to nordiske Riger havde for Sverige som Indfaldsport fra dets Besiddelser i Nordtyskland, vilde dog ikke have været af Vejen og ogsaa i Skildringen af den følgende Tid kunde man undertiden have ønsket, at Forf. havde trukket Linjerne skarpere op. Man savner saaledes et kort Sammendrag af det meget, der ved Nationalitetskampens Begyndelse knyttede Slesvig til Holsten og skilte det fra Kongeriget, skilte det i den Grad, at en Mand som Grundtvig saa sent som 1831 ansaa det for det bedste, at det forbandtes med Holsten (jfr. Citatet S. 122). Det var jo ikke blot den fælles Central - fra 1834 ogsaa Lokalstyrelse, for hvilket der naturligvis gøres Rede; men ogsaa en Række rent praktiske Forhold. Toldgrænsen gik saaledes ikke ved Ejderen, men ved Kongeaaen, i Kongeriget regnede man i Rigsdaler, i Hertugdømmerne i Kurant, og Skattegrundlaget var dernede Plovtalet. Nord for Kongeaaen Td. Hartkorn, Ting der overhovedet ikke nævnes.

Sammen med, hvad man mente at kunne udlære af Fortidens Aktstykker (»up ewig ungedelt«), danner det jo Baggrunden for den slesvigholstenske Bevægelse og har sikkert i det daglige Liv og for den jævne Mand betydet mere end de statsretslige Teorier fra Kiel og Augustenborg.

I en saa forholdsvis kort Oversigt kan man naturligvis ikke faa alting med. Adskilligt maa udskydes, og Valget maa altid blive subjektivt. I det hele og store finder jeg, at Forf. her har haft en heldig Haand, hvilket dog ikke udelukker, at der kan være Ting, man synes burde have været nævnt. At der helt ses bort fra Friserne, kan være rimeligt nok, derimod kunde man jo nok som et af de sparsomme Vidnesbyrd om, at Sønderjylland paa Valdemarstiden levede med i det danske Folks Liv (S. 38) have gjort opmærksom paa, at de netop fra denne Tid stammende Landsbykirker er helt danskprægede ned til Danevirke og Sli. Ved Omtalen af de kirkelige Forhold (S. 39) vilde det ogsaa have været rimeligt at nævne, at foruden Hovedstiftet Slesvig havde ogsaa Bisperne i Ribe og Odense sin Part. Det omtales ganske vist, men først langt senere og endda kun indirekte, naar det S. 76 fortælles, at Christian III nogen Tid efter Reformationen atter fik Tørninglen og Als og Ærø lagt ind under Ribe og Odense Stift. I Forbindelse med Reformationen fremhæves med Rette den ubodelige Skade, den voldte i national Henseende ved at drage det skæbnesvangre Kulturskel tværs gennem Landet, der er Hovedaarsagen til, at da Vandene deltes i 1840'erne, gik

hver Halvdel derhen, hvor de siden er blevet staaende. Men det kunde ogsaa have været tilføjet, at den afbrød den ældgamle Forbindelse mellem Slesvig Stift og den øvrige danske Kirke, hvor Ærkebispens i Lund jo havde været det fælles Overhovede. Ved Skildringen af Delingerne (S. 68) er det i fuld Overensstemmelse med Tidens Sprogbrug, naar det hedder, at de kun omfattede »Amter og Landskaber«. Det vilde dog ikke have været af Vejen for den almindelige Læser med et Par Ord at forklare, at Begrebet Amt ikke svarer til det nuværende, men kun omfatter Kron-gods og Selvejerbønder, altsaa ikke Adelens Fæstere.

For at gaa helt ned til 1864 vil det have været rigtigere som Bevis paa Befolkningens Nyindstilling til Delingstanken (S. 169) at citere Ordene i Adressen til Civilkommissærerne: »Vi modtager hellere en Deling af Slesvig efter Nationaliteten, end vi ønsker at følge Holsten til Tyskland og derved danne et Slesvigholsten« end Koldingadressen, der jo intet siger om dette Forhold, men alene taler om Troskab mod Danmark. Endelig er det jo en direkte, men meget almindelig Fejl, naar det S. 197 om Konventionen af 11 Jan. 1907 (»Optantkonventionen«) siges, at den aabnede »Adgang for Optanterne til at blive preussiske Statsborgere.« Konventionen omfattede jo kun de »nationalitetsløse Optant b ø r n«, men bragte ingen almindelig Løsning af Optantspørgsmaalet. Og er det rigtigt slet ikke at omtale »de hjemløse«, der jo dog i Aarene nærmest før 1914 spillede en ikke helt ringe Rolle?

Alt dette er dog mer eller mindre Smaating. Langt mere uheldigt forekommer det mig derimod, at Forf., der ret indgaaende gør Rede for Ridderskabets Skatteprotesterer omkring 1800, lader den ganske vist ret udviklede Ordning af Hertugdømmernes Pengeforhold efter Statsbankerotten 1813 uomtalt. Omend vist med Urette satte den jo meget ondt Blod og var en af de Faktorer, der bidrog til at undergrave den gamle loyale Følelse, som havde holdt Helstaten sammen. Den bør derfor afgjort have nogle Linjer i en kommende Nyudgave, hvor jeg ogsaa vil foreslaa, at det lille Ord »vist« i 8. Linje fra n. paa S. 217 udgaar! Og Bogen fortjener absolut at komme i et rigt Oplag. I en Tid, hvor Interessen for Sønderjylland ubetinget er større end Kendskabet til dets Historie, giver den indenfor sin Begrænsning — Sønderjyllands danske Historie — en god, klar og velskrevet Fremstilling af dets Skæbne gennem Tiderne, ikke mindst i Ud-lændighedsaarene 1864—1914. Den gør god Rede for omstridte Punkter som Begivenhederne 1721 og Sprogreskripterne fra 1851, bringer ogsaa nye Synspunkter som Understregningen af Udskiftningen og Pietismens Betydning for Skabelsen af den Selv-

stændighedsfølelse indenfor den nordslesvigske Bondestand, der danner Baggrunden for den nationale Vækkelse i 1840'erne og stod sin Prøve under Fremmedherredømmet.

M. Mackeprang.

Gudmund Schütte:

Sønderjylland kalder.

3. Udgave. (Einar Munksgaard. 1943).

Det er med stor Glæde, man konstaterer, at en saa speciel Bog som Gudmund Schüttes »Sønderjylland kalder« kan udsendes i en tredje Udgave, og det er med lige saa stor Glæde, at man anbefaler den til alle, der interesserer sig for Sønderjyllands indre Forhold til Danmark.

Bogen blev allerede trykt i 1943, men kunde af let begribelige Grunde ikke udsendes dengang, ligesom Forfatteren maatte tage den i eget Forlag. Enkelte Eksemplarer blev deponerede i særligt udvalgte Biblioteker og andre Steder. Nu er Bogen tilgængelig for alle, og Einar Munksgaards kendte Forlag har overtaget Ekspeditionen.

»Sønderjylland kalder« er »Tilegnet Biskop Erik Ludvigsen Pontoppidans Minde i Tohundredaaret for Fremkomsten av hans banebrydende Avhandling: »Det danske Sprogs Skiæbne og forrige saavel som nuværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig«. Forfatteren siger i Forordet: »Ligesom Pontoppidan skænkede Danskheden den absolut første nationalitetshistoriske Fremstilling, saaledes mener jeg ogsaa med nærværende Skrift at gøre en ny Indsats. — Jeg viser deri, sort paa hvidt, af Sindelaget fra Arilds Tid er dansk i det gamle danske Kronland Sønderjylland I 1920 blev det nordlige Sønderjylland efter 56aarig Adskillelse genforenet med Moderlandet; det er derfor en velhjemlet Statsinteresse at paavise og hævde dansk Sindelag indenfor dette Omraade. Ogsaa indenfor den nu med Tyskland forenede Del er det forsvarligt, historisk at paavise det tidligere tilstedeværende og endnu ikke helt udslukte danske Sindelag.«

At Sønderjylland er gammel dansk Jord, at den sønderjydske Befolkning stærkt overvejende er af dansk Æt, og at Danmarks Grænse i over 1000 Aar laa ved Ejder, behøver man ikke at diskutere. At der indtil omkring Aar 1800 endnu taltes Dansk ned til Linien Slesvig—Husum, kan heller ikke bestrides. Men hvorledes stod det til med Befolkningens indre Tilknytning til

Danmark? Mange lever endnu i den Tro, at Nationalitetsfølelsen kun er 100 Aar gammel i Europa, og at det, hvad Sønderjylland angaar, for 100 Aar siden lykkedes at vække en Danskhedsbevidsthed i Nord-slesvig, medens Sydslesvig altid kun har kendt tysk Nationalitetsbevidsthed. Dette er galt. Nationalfølelsen er lige saa gammel som Folkene selv. Det kan være nok at gøre opmærksom paa, at samtidig med, at Walther von der Vogelweide skrev sin Tysklandssang, sad vor egen Saxo og skrev sin Danmarkskrønike, glødende af Danskhedsfølelse, og omtrent 100 Aar senere sad den gamle Munk i Ryd (Kloster i Nordangel og udarbejdede dette Klosters Aarbog, der ligefrem gnistrer af Had mod Tyskerne.

Dette var et meget tydeligt nationalt Vidnesbyrd fra Sønderjylland. At denne Munk ikke stod alene, viser Gudmund Schütte i sin Bog. Med stor Flid har han sammenstillet Beviser for, at Sønderjylland siden Arilds Tid har vedkendt sig sin Danskhed. Naar man har læst 1. og 2. Udgave og nu studerer den 3., glæder man sig med Forfatteren over, hvorledes han stadig finder nye, saa Bogen svulmer op saa stærkt, at den foreliggende 3. Udgave fremtræder som et 1. Bind, der skal efterfølges af et 2., som skal behandle Tiden efter 1864.

I 1. og 2. Udgave var der samlet en Række Vidnesbyrd om udtrykkelig udtalt Sindelag fra de ældste Tider til henimod 1848. Den foreliggende 3. Udgave tager mere Sigte paa det personalhistoriske, idet den behandler enkelte Mænds Karakterer og Handlinger. Forfatteren fremhæver, at han skriver i villet Modsætning til en vis herskende Retning hos vore nymodens Pædagoger, der ser bort fra det personlige og lægger Hovedvægten paa Kulturhistorie, Erhvervshistorie, Forfatningshistorie. Ikke uden Ret paastaar han, at denne Form for Historieundervisning keder de unge, og at disse aander op, naar de faar Lov til at høre om store Mænds Karakter og Handlinger.

Forfatteren retter endvidere den Anke mod vore Faghistorikere, at de sagligt og uhildet behandler Kongernes frugtesløse Tovtrækninger med Hertuger, Grever, Junkere, Professorer og Advokater, medens Landsdelens rette Historie er den sønderjydske Menigmands Historie. A. D. Jørgensen forstod dette og fremstillede denne Side i sine »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, og P. Lauridsen gjorde det samme i sin overmaade interessante Fremstilling »Da Sønderjylland vaagnede«. P. Lauridsen satte imidlertid ind ca. 1830 og betragtede Sønderjylland som »sovende« i Tiden forud. Nu kommer Gudmund Schütte og viser, at der altid har været en bevidst Danskhed til Stede i Grænselandet. »Dette er«, skriver han, »den nye Indsats«.

Efter et indledende Afsnit om Danskhedens Førstefødselsret

i Sønderjylland og Sammenstilling af en Række Sindelagsvidnesbyrd fra Købstæderne Slesvig, Flensborg, Aabenraa, Haderslev og Sønderborg bringer Forfatteren en meget interessant og lærerig Statistik over nationale Sagn fra Sønderjylland, 51 nationaldanske Sagn fra gamle Tider indtil 1721. Der kan ikke opstilles en tilsvarende Række nationaltyske, et tydeligt Bevis for, at den folkelige Underbevidsthed i Sønderjylland var dansk. Saa følger den egentlige Række af danske Vidnesbyrd fra Sønderjylland:

Urtiden: Uffe hin Spage; den ældste danske Tid: Kong Gudfred, Dronning Thyra. Harald Blaaland, Magnus den Gode; den første nationale Optræden af Sønderjyder: Knud Lavard og Knudsgildet, Rydaarbogsmanden, Iver Ottesen, Folkevidnesbyrd fra 1421, Flensborgs kongetro Bymænd; den nyere Tid indtil Nationalstridens Udbrud: sønderjydske Bønders Selvforsvar mod holstenske Magthavere, kongetro sønderjydske Bønder, Bymænd og Matroser i 16.—17. Aarhundrede, Hans Nansen, Hans Schack, Hans Rostgaard, Frands Bøckman o. a., Bønder fra Nordslesvig, Pastor Carsten Lorenzen i Svenstrup, Hønved Menighed 1661, Ærkedegn Paul Sass i Haderslev, Hyrup Menighed omkring 1740, Menighederne i Sundeved, H. A. Brorson, Pastor Dyssel og Pastor Aagaard, Oberst Werner Abrahamson; Tiden efter Nationalstridens Udbrud: Prof. Chr. Paulsen, Bonden Nis Lorensen fra Lilholt, Hans Nissen fra Hammelev, Peter Chr. Koch og Fred. Fischer, P. Hiort Lorenzen og Laurids Skau, Værkmester Kruse, Pastor Jørgen Hansen, Hans A. Krüger, Vilhelm Bissen, Landstormen ved Brøns, Jomfru Fanny o. a. — Her slutter Rækken, og det er altsaa Meningens at fortsætte i et 2. Bind.

Bogens Formaal medfører, at den visse Steder kan virke ensidig. Dette gælder ikke mindst Sammenstillingen af de dansk-nationale Vidnesbyrd fra Købstæderne, hvor man kunde nævne en lang Række, der vidner om tysk Sindelag. Fra Vækkelsestiden i Nordslesvig er kun den ene Side medtaget, medens Tyskerne kan henvise til den anden: Sognefogedernes Protester fra Haderslev Amt, Folkemøderne ved Hoptrup, i Hundeklemmen ved Aabenraa og andre. Man kan ogsaa indvende, at der er taget rigeligt med: dette gælder især de danske Konger og Dronning Thyra, der ikke kan betragtes som Sønderjyder, og naar de sønderjydske Bønder forsvarede sig mod de holstenske Junkeres Overgreb, laa der næppe bevidst nationale Motiver bagved; det kan ogsaa diskuteres, om Generalerne fra Treaarskrigen burde være taget med.

Hovedlinien er dog ganske givet rigtig nok, og det er meget gavnligt, at denne lange Række af dansk-nationale Vidnesbyrd

fra Grænselandet fremdrages og gives os i en klar Oversigt. For vor Nationalbevidsthed og for Forholdet mellem Danmark og Grænselandet er dette mere værd end mange lærde Afhandlinger om Fredstraktater og andre Dokumenter, der vedrører den rent juridiske Strid mellem Konger og Hertuger. Det er den menige Befolknings Indstilling, det kommer an paa, og her giver Gudmund Schütte god Besked om en Danskhedsfølelse i Sønderjylland, som mange ikke har været klar over.

Resultatet kan vi sammenfatte med Forfatterens egne Ord: »Som aldrig før har den sidste Verdenskrig afsløret os det tyske Folks forfærdelige, fantastiske Jættekraft. Det undgaar ingen av os at se. Men, hvad der undgaar de fleste, er, at med denne vældige Modstander, denne Goliat, har Sønderjyden baxet i 1000 Aar, og trods alt Kraftopbud har Jætten kun faaet den lille Dværg tvunget et Hanefjed tilbage, de faa Mil fra Ejderen til Flensborg Fjord. En saadan Kendsgærning giver en Maalestok, hvorefter vi kan værdsætte Modstands-Ydelsen: er Modstanderen udrustet med fantastisk Kraft, saa maa Sønderjyden for at kunne modstaa ham eje en ligesaa fantastisk, ja rentud enestaaende Sejhed.«

Claus Eskildsen.

Vejledende Arkivregistraturer VI:

Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele.

En Oversigt. Ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt.
Udgivet af Rigsarkivet. (C. A. Reitzel 1944.)

Med dette Værk har Rigsarkivet gjort Begyndelsen til Udsendelsen af trykte Vejledninger over Landsarkivernes samlede Materiale. Til Trods for at Landsarkivet i Aabenraa er det yngste af de fire Landsarkiver, der bestaar her i Landet, er det saaledes blevet dette Arkiv, der først faar udsendt en trykt Registratur over dets Indhold. Grunden hertil kan ikke være, at dette Arkiv anses for saa meget vigtigere end de øvrige, selvom det er et overmaade interessant og vigtigt Arkiv, heller ikke at det er det forholdsvis mest benyttede, hvilket endnu ikke kan siges at være Tilfældet, den lille mørke Læsesal, vendt mod Nord, indbyder heller ikke dertil, men snarere at det er det af Landsarkiverne, der mest danner et afsluttet Hele, idet de bevarede Arkivalier fra Embederne fra før 1920 næsten alle er samlet i Arkivet.

Oversigten begynder med en Indledning, hvori der gives en kort Redegørelse for det preussiske Statsarkiv for Hertugdømmerne efter 1864 og for Tilblivelsen af det nuværende Landsarkiv, der endelig oprettedes ved Lov af 28. April 1931, men hvis Bygning først var færdig i Forsommeren 1933. Inden den Tid var Arkivalierne fra Tiden før 1870 blevet samlet i et Arkivdepot i Aabenraa, oprettet ved ministeriel Bekendtgørelse af 10. Jan. 1923. For nærværende Oversigt foreligger et Forarbejde, idet Landsarkivar Gribsvad, der havde ledet Arkivdepotet fra dets Oprettelse og foretaget Indsamlingen af Arkivalierne, i en Artikel i Tidsskriftet »Fortid og Nutid«, X Bd., har givet en kort Oversigt over Landsarkivets Bestand ved dets Aabning. Selvom der i Maj-Juni 1933 flyttedes mange Vognlæs Arkivalier fra Arkivdepotet i Aabenraa Amthus til det nye Landsarkiv paa Nr. Chaussé, er det glædeligt at se, at Arkivbestanden er vokset betydeligt i Omfang i Aarene 1933—44. Dette skyldes forskelligt. Der er saaledes foretaget yderligere Afleveringer fra Embederne, idet de bevarede Arkivalier fra den tyske Tid med faa Undtagelser er afgivet til Landsarkivet. Desuden er det kommet det sønderjydske Landsarkiv til Gode, at den store dansk-tyske Arkivudveksling fandt Sted i April-Maj 1936, og det skyldes sikkert først og fremmest Hensynet til dette Arkiv, idet f. Eks. Enklaverne før 1864 helt hørte under kongerigsk Administration, at den første egentlige indenlandske Arkivudveksling fandt Sted i 1938. Hvor meget det har betydet for Landsarkivet, faar man Begreb om ved at sammenligne Landsarkivar Gribsvads Oversigt i »Fortid og Nutid« med den nu foreliggende. Efter Landsarkivets Aabning viste Grev Adolf Brockenhuus-Schack paa Gram dertil Arkivvæsenet den Velvilje, at han lod det hele Godsarkiv paa Gram paa nær de Sager, der var nødvendige for den daglige Administration, indlemme i de Godsarkivalier, der tidligere fra Gram var sendt til Rigsarkivet og fra dette til Landsarkivet, saaledes at hele det store Gram Godsarkiv nu findes i Landsarkivet i Aabenraa.

Af Oversigten ses det, at Landsarkivet i Aabenraa har erhvervet en lang Række Institutioners og Foreningers Arkiver foruden mange private Personers Arkiver. Disse Arkiver har en særlig Betydning for det sønderjydske Omraade, idet sikkert de fleste af dem vil indeholde Kildemateriale til Nationalitetskampens Historie, det største og betydeligste af dem alle, nemlig H. P. Hanssen-Nørremøllers Privatarkiv, er dog endnu ikke kommet til Landsarkivet. Historisk Samfund for Sønderjyllands systematiske Arkivindsamling i Haderslev Vesteramt har ogsaa bidraget til at gøre Landsarkivets Samlinger righol-

digere. Af hvor stor Betydning denne Indsamling i det enkelte har været, ses dog ikke, som naturligt er, af nærværende Oversigt, da det indsamlede Materiale delvis er indordnet i de Arkiver, hvor det hører hjemme.

Registraturerne over Amtsstyrelsens Arkiver danner Indledningen til den lange Række af Registraturer. Her gøres Rede for Arkivalierne fra Amtmands- og Landraadsembederne samt fra Kredsudvalgene. Derefter følger Registraturer over: II, Oppebørselsarkiver: Amtstuearkiver, Arkiverne for Skattesager og Kredskasser samt amtskommunale Regnskaber, III, Rets- og Politivæsenets Arkiver: Retsarkiver indtil 1867, Amtsretsarkiver 1867—1920, Notariatsarkiver, »Amtsanwälte« »Polizeianwälte«, Dommerarkiverne efter 1920, Herredsfogderiarkiver, og Amtsforstanderarkiver, VI, Kirkelige Myndigheders Arkiver: Bisparkiver, Provstearkiver, Kirkekasse- og Kirkeinspektoratsarkiver, Stiftsrevisoratet for Als og Ærøs Arkiv og Præstearkiver, V, Skolevæsenets Arkiver: Skolearkiver, Seminariearkiver, Kredsskoleinspektionsarkiver og Kommuneskolearkiver, VI, Byarkiver og Flækkernes Arkiver med et Tillæg: Lavsarkiver, samt landkommunale Arkiver, VII, Gods- og Kogsarkiver, VIII, Husfogedarkiver, Skovriderarkiver, Skattearkiver, Amtslandinspektørarkiver, Bygningsinspektoratsarkiver, Fysikatsarkiver, Branddirektoratsarkiver og Forsikringsarkiver, IX, Private Institutioners og Personers Arkiver, X, Forskellige Samlinger: Pergamentsbreve, Topografica, Udskiftningsakter, Kortsamlingen samt Forskelligt. I Indledningen til Oversigten er der gjort Rede for, hvilke Afsnit der er udarbejdet af Landsarkivar Gribsvad og hvilke af Arkivar Johan Hvidtfeldt, der siden 1944 er Arkivar i Rigsarkivet.

Hver Registratur indledes med en almindelig Oversigt, foruden at der gives en Oversigt over det enkelte Embedes Forhold. Disse Oversigter, hvortil der er givet fyldige Litteraturhenvisninger, er meget værdifulde, idet man herigennem i en overskuelig Form faar Rede paa Amternes Grænsedragninger, de forskellige Embeders Forretninger og tillige for, hvornaar den tyske Ordning efter 1864 afløste den danske, og hvorledes Forholdet blev efter Genforeningen. Endelig er der gjort et stort Arbejde med Hensyn til Klarlæggelse af de vanskelige og indfiltrede Jurisdiktionsforhold. Bag i Bogen er der yderligere som et Tillæg givet en Oversigt over de sønderjydske Sognes Jurisdiktionsforhold i verdslig Henseende, inden de store Omlægninger fandt Sted i Tiden mellem de slesvigske Krige, idet denne Oversigt bygger paa de Oplysninger, der er givet i Indledningerne til de enkelte Retsbetjentarkiver. Vore Arkivers Ordning efter Proveniensprincippet nødvendiggør, at saadanne Oversig-

ter indleder en Arkivregistratur; i nærværende Arbejde er det gjort paa en saa udførlig Maade, at det er blevet til et Rids af Landsdelenes administrative Historie, men det maa siges at være paa sin Plads her for Sønderjylland, hvor de nuværende Grænser for Administrationsomraaderne paa saa mange Steder ikke falder sammen med de historiske.

Registraturerne viser, at en betydelig Del af Amtstuearkiverne er afstaaet fra Kiel, det er derimod mindre Tilfældet for Amtsarkivernes Vedkommende, til Gengæld har disse Arkiver faaet Sager, der rækker helt tilbage til det 16. Aarhundrede. Bispearkiverne er allesammen kommet til Aabenraa ved Arkivudvekslingerne, for Slesvig Stifts Vedkommende fra Statsarkivet i Kiel, for Ribe Stifts fra Landsarkivet i Viborg, og hvad Als og Ærø angaar, dels fra Kiel, dels fra Landsarkivet i Odense. Arkivudvekslingerne har derfor især for Bispearkivernes Vedkommende udfyldt et stort Hul i Landsarkivets Bestand. At Udvekslingerne dog ikke er foretaget paa en saa fuldstændig Maade, som man kunde ønske sig, skyldes arkivtekniske Grunde, idet Arkivprotokollerne ikke er delelige i samme Forstand som Sager, men man maa sætte det Haab til Fremtiden, at der ved Fotografiens Hjælp kan laves en Duplikatrække til Brug paa det Sted, hvor Protokollerne mangler.

Paa nogle Steder i Oversigten er der foretaget Sammenligninger mellem sønderjydske og kongerigske Forhold, det gælder saaledes Pastoratsarkiverne, der er mere indholdsrige for det sønderjydske Omraade, navnlig er Kirkebøgerne for Sognene under Slesvig Stift ført paa en mere udførlig Maade, og de begynder flere Steder meget tidlig, Hjordkær saaledes 1573. Der er ogsaa andre iøjnefaldende Forskelle mellem slesvigske og kongerigske Forhold. For Slesvig Stift findes der saaledes ikke nogen Stiftøvrighed. Det tilsvarende hertil er Kirkevisitatoriet, der bestod af Amtmand og Provst. De fleste Kirkevisitatorsager findes i Amtsarkiverne, da Sagerne ekspederedes i Amtskontoret. Kirkevisitatoriet førte ogsaa Tilsyn med Skolen, men dets Myndighed saavel over Kirken som Skolen ophævedes ved den tyske Lovgivning i 1870erne. Skoletilsynet lagdes fuldstændigt ind under Staten. I 1874 indførtes tillige ved tysk Lovgivning Personregistre (Standesamtregister). Med Undtagelse af Ægteskabsregistre er disse Register ogsaa blevet ført efter Genforeningen. De føres i to Eksemplarer, hvoraf det ene, Bi-registret, afleveres til Landsarkivet. Disse Register fylder meget i et Arkiv, og man forstaar egentlig ikke, hvorfor de stadig væk bliver ført i de sønderjydske Sogne, naar saadanne Register ikke anses for fornødne Nord for Kongeaaen. Med Hensyn til Skøde- og Pantebogsvæsenet findes der ikke i Landsarkivet i

Aabenraa noget tilsvarende til den lange meget værdifulde Række Landstings Skøde- og Pantebøger, der haves i alle tre Landsarkiver for det gamle Kongerige. For Jurisdiktionerne hørende under det slesvigske Omraade er Skyld- og Panteprotokollerne indrettet paa en anden Maade end i den kongerigske Del, og Indholdet er mere mangeartet. Dette er af stor Betydning i Betragtning af, at næsten alle Skiftesager er gaaet tabt. Formentlig er Skifteakterne ikke blevet indført i Protokoller, og de er da gaaet tabt sammen med de mange andre Sager i Retsbetjentarkiverne ved meningsløse Kassationer.

For alle, der arbejder med Sønderjyllands Historie, er den foreliggende Oversigt et værdifuldt Hjælpemiddel. Det tjener de to Forfattere til megen Ære, at Rigsarkivet saa faa Aar efter Landsarkivets Oprettelse kan udsende denne Oversigt over Arkivets Indhold. Naturligvis vilde det have været ønskeligt, om der i Registraturerne var angivet Bind- og Pakkeantallet, det er dog paa den anden Side givet, at det er at foretrække at faa Oversigten, som den er, i Stedet for at vente til yderligere Registreringer foretages.

Caroline Emilie Andersen.

P. V. Glob:

Studier over den jyske Enkeltgravskultur.

(Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, Gyldendal 1945).

I »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« har Nationalmuseumsinspektør P. V. Glob offentliggjort Resultaterne af mange Aars Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Det er et meget grundigt og klart Arbejde, som vil blive modtaget med stor Opmærksomhed.

Det vil det ogsaa blive paa Grund af sit Emne, for det er et af de centrale Problemer indenfor dansk Arkæologi, der her er taget op til Behandling.

Det er mærkeligt nu at tænke paa, at der kunde hengaa hele to Generationer, i hvilke Danmark var førende indenfor Oldtidskundskaben, uden at man opdagede denne vigtige Side af vor Stenalderkultur. De delvis samtidige Storstensgrave, Dysser og Jættestuer tiltrak sig hele Opmærksomheden. Enkeltgravene findes i smaa, ret lave Høje og er enten gravet ned i Jorden eller anlagt paa den oprindelige Jordoverflade eller endelig anlagt

oppe i en ældre Høj, der da rummer to eller flere Grave over hinanden. I Reglen er Graven, til Forskel fra Dysser og Jættestuer, bestemt for een Person. Den er ikke bygget af Sten, men bestaar enten af en Trækiste eller kun en Træramme, der udvendig er støttet af Sten og indvendigt brolagt med helt smaa Sten. I disse Grave finder man Stridsøkser af Sten, Flintøkser, Lerkar, Flækker, Pilespidser, Ravperler o. lign. Oftest kun nogle faa af disse Ting. Graven er sommetider omgivet af eller dækket af smaa Sten, men ikke altid. Det er forklarligt, at saadanne Grave, med en ikke særlig udviklet Udgravningsteknik, forblev upaaagtede. Først i 1881—82 sker de første Fund, i Begyndelsen af 90-erne sættes der systematisk ind fra Nationalmuseets Side, og i 1898 offentliggør Sophus Müller sin grundlæggende Afhandling: De jyske Enkelgrave fra Stenalderen. Siden da er det hjemlige Materiale firedoblet og i Tyskland, Polen, Rusland og andre Lande er der fremdraget Grave, der viser et tydeligt Slægtskab med de jyske. Derved har denne Kultur, som allerede Sophus Müller viste ikke havde nogen Forudsætninger i det hjemlige Materiale, og som derfor maatte være kommet udefra, faaet større Perspektiv, og Problemet om, hvem disse Folk var, og hvor de kom fra, har faaet større Betydning, ved at flere Forskere mener, at det er de oprindeligt fra Sprogvidenskaben kendte Ariere eller Indoeuropæere, som vi her kommer i mere konkret Berøring med.

Glob begynder med Grundlaget for hele Diskussionen, de fundne Oldsager og de Gravhøje hvori de er fundet, selve Grave- ne, Ligets Placering og andre Fundomstændigheder. Ca. 200 Sider fylder denne saare vigtige Forelæggelse af Materialet, og det skal siges, det er ikke Morskabslæsning. Stridsøkserne er det mest karakteristiske Gravgoods og nok dem, der fortæller mest, men det kan næppe tilraades Lægfolk at gaa i Gang med dette Afsnit. Ca. 2400 stedfæstede Stridsøkser er der fundet, og disse i Hovedtrækkene ens, men i Enkeltheder forskellige Økser opdeler Glob i 11 Typer, hver med en lang Række Varianter. Det er sikkert ganske forvirrende, navnlig naar man ikke har selve Økserne, men kun nogle Stregtegninger og Beskrivelser at holde sig til. Ydermere kommer Glob ofte ind paa Lighederne mellem Grupperne; f. Eks. S. 37: »Denne Øksetype [G-Typen]..... adskiller sig kun fra E- og F-Typerne ved en Række Detailler, hvoraf mange er saa lidet fremtrædende, at det ofte er en Skønssag, til hvilken af de tre Hovedgrupper man vil henføre dem. Samtidig slutter de sig ved mange Enkeltheder nær til de efterfølgende Økser af H-Type«. Saadanne Sætninger kan jo nok bringe en i Tvivl, om man nu kan stole paa alt dette, om det ikke bare er gold Systematik.

Uden at komme nærmere ind paa Kriterierne for, om saadanne Typer betyder noget væsentligt eller ikke, skal jeg kort antyde, at det afhænger af en Sammenligning af Fundomstændighederne og navnlig en Undersøgelse af om alle de enkelte Oldsager i Typen ofte findes sammen med nogle Typer og aldrig sammen med andre. Saa viser det sig nemlig, at Grupperne ikke er lige gamle, og ved at se sig om i Europa ser man, at de endog ikke alle er kommet fra de samme Egne. Der bliver altsaa Tale om Kulturpaavirkning eller om Vandringer; det bliver til Historie.

Det forekommer mig, at Globs Oldsagtyper bestaar denne Prøve, og det maa hilses med Glæde, at vi nu paa lettilgængeligt Sted kan faa klar Vejledning ved Vurderingen af de Oldsager fra Enkeltgravskulturen, som stadig kommer ind til Museerne.

Afsnittet om Gravene har større kulturhistorisk Interesse. I de ældre Enkeltgrave ligger Mændene oftest paa højre Side med Hovedet mod Vest; Benene er trukket op, som naar man sidder paa Hug. I Gravens Sydside ud for Ansigtet ligger Stridsøksen, hvis en saadan findes i Graven, medens de fleste andre Gravgaver anbringes mindre regelmæssigt.

Ejendommeligt er det at faa at vide, at Kvinderne oftest begravnes med Hovedet i Øst, men da liggende paa venstre Side, saa Ansigtet ogsaa her vender mod Syd. Det almindeligste Gravudstyr i Kvindegravene er Ravperler, der kan være anbragt noget forskelligt i Forhold til den Døde, men oftest dog findes i Nærheden af Hoved eller Hals. Denne Iagttagelse af de to Køns modsatte Placering i Graven, kunde let forlede til at tro, at de Dobbeltgrave, hvor de Døde ligger med Benene mod eller forbi hinanden, altid rummer en Mands- og en Kvindegrav. Det vilde passe godt til, at det er sandsynligt, at Kvinderne havde en med Mændene ret jævnbyrdig Stilling, og at dette Stridsøksefolk levede i Engifte. I nogle Tilfælde viser Gravgodset dog, at ogsaa to Mænd kunde begravnes paa denne Maade.

I de yngre Grave synes det at blive mere almindeligt, at Liget ligger udstrakt paa Ryggen. Saadan var det Skik i Storstensgravene, og det er et af de interessante Vidnesbyrd om Rigtigheden af Globs Oldsagtyper, at der samtidig i Oldsagernes Former kan spores en Paavirkning fra samme Kultur, som Enkeltgravfolket efterhaanden kom i nær Berøring med.

Hvad er saa Meningen med den ejendommelige »Siddestilling« i de ældre Grave? Chr. Blinkenberg har i et Foredrag i 1906 under Henviisning til ægyptiske Skikke tolket Stillingen som primitive Folks Spisestilling. Det er da et smukt Udtryk for Omsorg at anbringe den Døde i hans kæreste Stilling. Glob føjer hertil den interessante Parallel, at den Døde i romersk

Jernalder, omkring og efter Kr. F., igen »sidder« foran et vel-dækket Bord: Lerkar ved Lerkar med Mad og Drikke.

Størst historisk Interesse knytter sig dog til Afhandlingens sidste Del, hvor Glob forsøger at klarlægge Enkeltgravskulturens Oprindelse og dens Forhold til andre Stenalderkulturer. Den svenske Forsker Åberg har, støttet af nogle tyske Forskere, deriblandt Kossinna, hævdet, at denne Kultur havde sin Oprindelse i Jylland, idet dens Redskaber kunde afledes af nogle af Dyssetidens Former. Denne Teori har aldrig vundet Tilslutning paa Nationalmuseet, og Glob afviser den da ogsaa ganske. Dels optræder de paagældende Oldsager netop ikke i de ældste Grave, dels ligger mellem de nævnte Former fra Dyssetid og de ældste Enkeltgrave et langt Tidsrum »med en fra Dyssetiden meget forskellig Kultur, hvilket yderligere gør en saadan Afledning meget lidt sandsynlig.«

Ved Behandlingen af Enkeltgravenes Flintøkser understreges det ogsaa, at disse er Nybegynderes Forsøg i Forhold til Dyssernes og Jættestuernes bedste Økser. En Del af Teknikken er endog direkte overtaget fra Behandlingen af Stenøkser. »Den primitive Flintbehandling viser mere end noget andet, at det jydsk Enkeltgravfolk er fremmed i det flintridge Danmark«. Dette Argument bliver det meget vanskeligt at imødegaa.

Med stor Forsigtighed bevæger Glob sig, naar han kommer ind paa det heftigt debatterede Problem om Arierne eller Indo-europæerne. Han hælder til den Anskuelse, at Indo-europæerne er identiske med Stridsøksefolket, selv om ogsaa andre kan have hørt dertil. Spørgsmaalet om hvorfra dette Folk har sin Oprindelse kan endnu ikke løses. Særligt tyske Forskere har hævdet, at den maa søges i det nordeuropæiske Lavland ved Østersøen, medens andre vil søge den mod Øst, i det sydlige Rusland eller Asien. Det er her en Sammenarbejdelse af Sprogvidenskabens Resultater om det indogermanske Sprogs Udvikling og Bevægelser og Arkæologiens Klarlæggelse af de forskellige Kulturgrupper, det kommer an paa. Glob efterlyser her en nøjagtigere tidsmæssig Inddeling af det centraleuropæiske Materiale.

I et Slutningskapitel giver Glob et kort Rids af Begivenhedernes Forløb. Stridsøksekulturens Vugge maa søges i det sydlige Rusland eller tilgrænsende Dele af Asien, selvom Omraadet endnu ikke kan nærmere fastlægges. Her har i det 3. Aartusinde et talrigt Nomadefolk haft deres Telte. Antagelig af klimatiske Aarsager sker der saa vældige Udvandringer. Nogle drager mod Nord gennem Centralrusland, Finland og Sverige, andre mod Centraleuropa, Tyskland og Jylland.

Til Hest og med Øksen som deres fornemste Vaaben banede

disse Erobrere sig Vej op gennem Sønderjylland og satte sig ret hurtigt i Besiddelse af den midterste og vestlige Del af Halvøen. De oprindelige Beboere blev fordrevet eller undervunget.

I lang Tid gjaldt Enkeltgravskulturen for at være en jydsk Foreteelse, idet det antoges, at dens Bærere kort efter Indvandringen blandede sig med de oprindelige Beboere og sammen med dem skabte en Fælleskultur i Stenalderens Slutning og efterfølgende Bronzealder. Nu er Billedet mere detailleret. Vi maa regne med endnu en kraftig Indvandring lidt senere af Stridsøksefolk fra østligere beslægtede Kulturgrupper. Denne Indvandring ramte Øerne og Østjylland, og i Afhandlingens sidste Sætning vurderes den saaledes, at det er denne østdanske Enkeltgravskultur, der forener de oprindeligt lokale Kulturgrupper, den svenske Baadøksekultur og den jydsk Enkeltgravskultur, til et sammenhængende Kulturomraade.

Glob berører ogsaa Spørgsmaalet om den Rolle, som Enkeltgravsfolket kom til at spille senere, navnlig i Bronzealderen, om det er rigtigt, som Brøndsted mener, at det var Enkeltgravsfolkets Efterkommere, der som en Herreklasse var det bærende Element. Glob slutter sig hertil og kommer med nogle sikkert rigtige Replikker til H. C. Broholm, der mener, at Bronzealderens Kultur er en primitiv Bondekultur uden større sociale Forskelle. Dette vigtige Spørgsmaal burde dog være behandlet udførligere eller ogsaa slet ikke.

Selv om denne Afhandling ikke bliver læst af mange udenfor Fagfolkenes Kredse, har de Resultater, der fremlægges i den, stor almen Interesse. Glob's Arbejde er et betydeligt Værk om et væsentligt Punkt i vor ældste Historie, hvor vi ser Sønderjylland som Bro og som Indfaldsport mod Nord.

Hans Neumann.

Holger Hjelholt:

Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721.

(Slesvigske Forlag. Grænseforlaget. 1945).

De akter, hvorved Frederik IV i 1721 tilkendegav den indtraadte ændring i Sønderjyllands stilling i riget, savner desværre den umiddelbare klarhed, der vilde gøre al diskussion overflødig. Frederik IV.s hensigt var tydelig nok; han vilde indlemme den gottorpske del af Sønderjylland i den danske krone, som det kgl. omraade efter den alm. mening allerede var en del af. Uheldigvis var imidlertid ikke alene formuleringen uklar,

men dertil kom, at den paatænkte administrative indlemmelse, der vilde have hævet enhver tvivl, ingensinde fandt sted.

Spørgsmaalet om, hvad der egentlig skete i 1721, har været livligt drøftet, dels under det store opgør om Sønderjyllands statsretslige stilling i midten af forrige aarhundrede, dels senere som følge af A. D. Jørgensens og Kr. Erslevs undersøgelser. Erslevs autoritet var saa stor, at hans resultat vandt almindelig anerkendelse.

Det er Dr. Hjelholts store fortjeneste, at han har taget spørgsmaalet op til fornyet prøvelse, og det er lykkedes ham — efter min opfattelse uigendriveligt — at paavise Erslevs fejltagelse. Den gottorpske del af Slesvig indlemmedes 1721 i den danske krone, ikke som Erslev vilde i den kongelige del.

Sine resultater meddelte Hjelholt i Historisk Tidsskrift 10 r. IV bd. Det er denne afhandling, der nu er udsendt i udvidet form, saaledes at den foreliggende bogs kapitler 6, 7 og 8 svarer til afsnit 3, 4 og 5 i nævnte afhandling.

Udvidelsen bestaar i en undersøgelse af den kgl. dels stilling ved midten af det 17. aarhundrede, følgerne af enevældens indførelse i Danmark for den kgl. del af Sønderjylland samt forholdene under Christian V.; endelig er der tilføjet et kapitel om opfattelsen af Sønderjyllands stilling i riget i tiden indtil 1800. Men det centrale er stadig gennemgangen af begivenhederne i 1721.

Angaaende spørgsmaalet om, hvorvidt enevælden af 1660 og kongeloven af 1665 kom til at gælde i den kgl. del af Sønderjylland, har der været stærkt delte meninger. P. Lauridsen besvarede spørgsmaalet ubetinget bekræftende, mens Erslev lige saa ubetinget besvarede det benægtende.

Formelt er kongelovens arvegang og enevælden aldrig indført i den kgl. del af Sønderjylland, men Hjelholt gaar nu den vej at undersøge, hvorledes kongen selv og hans embedsmænd opfattede stillingen. Allerede Frederik III hævdede, at kongelovens arvefølge var gældende ogsaa for hans del af Sønderjylland, og hans efterfølgere gjorde det samme. Da hertugdømmet Sønderborg blev indlemmet i Kronen i 1667—68, gennemførtes her en arvehyldning og edsaflæggelse, hvorved altsaa enevælde og kvindeligt arvegang ogsaa formelt blev gældende.

Hjelholt fremhæver derefter en række træk, der viser hvorledes enevælden fra kongeriget smittede i Sønderjyllands kongedel, og da vi kommer frem til 1720 er der ingen tvivl om, at enevælden er faktisk raadende her.

Enkeltheder i Hjelholts tolkning af arvehyldningsakterne af 1721 skal der ikke gaas ind paa. Her skal kun fremføres et enkelt forhold, hvor anmelderen ikke er enig med forfatteren.

Til forskel fra afhandlingen i Historisk Tidsskrift afviser Hjelholt i den foreliggende bog ikke saa kategorisk, den af A. D. Jørgensen fremsatte, saakaldte landdagsteori. D. v. s. den opfattelse, at det slesvigske ridderskab, der deltog i arvehyldningen paa Gottorp slot i 1721, faktisk udgjorde en landdag, der godkendte hele Sønderjyllands indlemmelse i Danmark. Dr. Hjelholt vil ikke gaa ind for A. D. Jørgensens syn og mener, at Erslev har gode grunde for sin opfattelse, men det er vanskeligt at benægte, siger Hjelholt, at prælaters og ridderskabs hyldning er blevet opfattet af kancelliet og maaske af kongen, som den arvehyldning, Frederik IV havde til gode efter sin tronbestigelse.

Jeg kan ikke være enig med Hjelholt paa dette punkt. Erslevs redegørelse for den uvilje fyrsterne nærrede imod at anerkende, at en arvehyldning var nødvendig, forekommer mig tilstrækkeligt overbevisende. Det forhold, at »vi« i edsformularen rettes til »jeg«, vil Hjelholt nok tillægge nogen vægt; men fortjener det ikke at blive opfattet som et afgørende vidnesbyrd om, at der ikke tilkendtes ridderskabet nogen stilling som korporation, endsiges landdag? Man krævede netop eden individuelt.

Den naturligste forklaring er simpelthen den, at man har forlangt ed af alle dem, der ikke, som den kgl. dels indbyggere, var ensidigt forpligtet over for kongen. Det gjaldt baade indbyggerne i den gottorpske del og ridderskabsmedlemmerne, der repræsenterede fællesdelen. *Altsaa indlemmes i kronen i 1721 baade den gottorpske del og de adelige distrikter.*

I forbindelse med spørgsmaalet om forholdet mellem godsdistrikter og fyrstelige Omraader, maa jeg lige gøre opmærksom paa en sætning s. 55, der lyder usandsynlig. Der staar: »at den slesvigske Adel samt de, der besad adelige Godser i den tidligere gottorpske Andel, skulde indfinde sig« o. s. v. Det kan næppe være rigtigt. De adelige godser laa jo netop uden for de fyrstelige distrikter. F. v. Jessen citerer da ogsaa patentet i »En slesvigsk Statsmand« s. 107: »Prälaten, sämbtliche von der Ritter-schaft und anderen, so einige adelichen Güter im Herzogthum Schleswig besitzen. . . .«. Jeg vil tro Franz v. Jessen har det rette.

Troels Fink.

Johan Nordentoft:

General Hans Christoph Hedemann 1848.

(Udgivet af Det Krigsvidenskabelige Selskab i Kommission hos N. Olaf Møller. 1944).

Mellem de Skatte, der opbevares i Hærens Arkiv, findes 24 Breve, som den danske Øverstkommanderende i 1848, General

Hedemann, sendte hjem til sin Hustru under Felttoget. Det havde længe været paatænkt at faa dem udgivet, og det er nu sket ved denne Pjece, som Forfatteren har givet den Form, at han indfletter Brevene i en Skildring af de meget dramatiske Begivenheder, der skete bag Kuliserne. Brevene er interessante, fordi de giver et smukt Billede af Generalen som en velmenende Foresat og kærlig Ægtemand og Fader, der trods de store Forandringer i hans Liv og det voldsomme Pres, der hvilede paa ham som Hærfører, stadig havde Benene paa Jorden. Gennem Brevene lyser hans Omsorg for Hustru og Børn, som han ofte glæder med Gaver, samtidig med at han er meget fordringsløs for sig selv. Han fortæller jævnt og ærligt alt, hvad der sker, og fortæller det med Lune.

Hedemann var født 1792 i Flensborg og saaledes Sønderjyde som hans to Efterfølgere: Bülow og Krogh. Ved Oprørets Udbrud var han Oberst og Chef for 1. Jægerkorps, der laa i Kastellet, hvor han tillige var Kommandant; men da der af Spar-sommeligheds Hensyn ikke havde været holdt større Øvelser siden Frederik VI's Død, havde han ikke haft Lejlighed til at føre større Troppeled. Hans Konduiteliste var særdeles god og den bedste blandt Brigadens 6 Bataillonskommandører.

Grunden til at han kom til at gøre det store Spring fra Bataillonschef til kommanderende General, var, at den nye Krigsminister, Tscherning, vilde have sin tidligere Elev og Partifælle Kaptajn Læssøe til den egentlige Leder af Hæren. Tscherning mente ikke, at nogen af Hærens Generaler vilde underkaste sig denne Fordring og gik derfor ned i Oberstklassen. Valget faldt paa Hedemann, der til at begynde med holdt sig meget tilbage, men tilsidst lod sig overtale mod Løfte om eventuelt at maatte gaa tilbage til sin tidligere Stilling.

Saa begyndte Krigen med, at Hedemann sprængte Oprørshæren ved Bov og besatte Egnen om Slesvig. Saavel Kongens Udtalelser som Krigsministerens Breve viser idel Ros, og denne Indstilling ændres ikke efter, at Hedemann maatte gaa tilbage efter Slaget ved Slesvig den 23. April.

Efter Hærens Ankomst til Flensborgegn opstod der Panik mellem de Tropper, der laa i Byen. Den blev hurtigt dæmpet; men Rygtet herom naaede snart baade Efterretningskontoret i Kolding, der straks lod det gaa videre til København, og Kommandanten paa Als, Overkrigskommissær Riegels.

Da der var bragt Ro og Orden i Afdelingerne, rykkede Hedemann med Hovedstyrken til Als; men ved Ankomsten hertil præ-senterede Riegels ham sin Bestalling, hvorefter han havde Kommandoen over alle Tropper paa Als — altsaa ogsaa over Hedemanns! Saa snart Kongen fik det at vide, ændrede han Bestal-

lingen, saa Riegels kun havde Kommandoen over 6. Bataillon og Landstormen.

Da Rygtet om Panikken naaede København, tabte Tscherning Hovedet og sendte Chefen for Intendanturen, Oberst C. F. Hansen, til Als med en meget vidtrækkende Fuldmagt til at træffe alle fornødne Foranstaltninger. Dagen efter fik han Hedemanns Rapport og skrev straks et meget rosende Brev, hvori han ikke nævner Hansens Sendelse med eet Ord; men samtidigt lod han sin Adjutant skrive til Læssøe, som han skulde opfordre til at udtale sig direkte til Tscherning.

Imidlertid kom Hansen til Sønderborg, og derfra skrev han til Ministeren, at alt var i Orden, og saa burde han selvfølgelig være vendt hjem. Men i Stedet fik han Lyst til at overtage Kommandoen selv, og Tscherning gik straks ind herpaa og svarede, at Hansen snarest skulde lade Hedemann afgaa til Fyn for at organisere Tropperne der. Da Hedemann protesterede, halede Hansen Fuldmagten frem, og den bøjede Hedemann sig for.

Fra Fyn beklagede Hedemann sig over den Behandling, han havde været udsat for, og foreslog, at Kommandoen paa Als blev givet til en, han kunde arbejde sammen med, eller at han fratraadte sin Stilling og igen fik Kommandoen over 1. Jægerkorps. Inden der kom Svar paa denne Skrivelse, havde Tscherning sendt Hedemann et anonymt Brev, hvori han stempledtes som Landsforræder, og Ministeren tilføjede, at to hæderlige Mænd vilde bevidne Rigtigheden af det fremførte!

Saa kom Svaret paa Hedemanns Brev, hvori Ministeren erklærede, at Hansens Kommando paa Als kun skulde opfattes som en Division under Armeekorpsen. Men derefter sluttede Brevet med en lang Tirade, hvori han meget stærkt bebrejder Hedemann, at han havde blandet Kongen ind i Sagen om Riegels.

Læssøe var imidlertid begyndt at korrespondere direkte med Tscherning, og han foreslog, at Hedemann blev erstattet med en anden, f. Eks. Bülow. Der var paa den Tid begyndt Forhandlinger med Sverrig-Norge om et Hjelpekorps. Læssøe kunde godt tænke sig, at den svenske General fik Overkommandoen med 3 svensk-norske og 2 danske Divisioner direkte under sig. Men han var bitter og irriteret, og har vel været en Del overanstrengt, og saa gik det naturligvis ud over Hedemann, som han karakteriserede som en Skygge.

Medens dette gik for sig, udarbejdedes Planerne for et Angreb fra Als mod Sundeved. De godkendtes af Ministeren, der udtrykkelig betegnede Hedemann som Højstbefalende. Efter de sejrriege Kampe i Sundeved og paa Dybbøl førtes en stor Del af Hæren til Nordslesvig, hvortil Hedemann ogsaa forlagde sin Kommandostation. Det kom dog ikke til nye Kampe, idet der

indledtes Forhandlinger med Preussen. Dette benyttede Tscherning sig af til at faa Kongen til at approbere en Indstilling om, at Hedemann skulde være Præsident for en raadgivende Komité vedrørende Forfremmelser; men det fremgaar klart af Indstillingen, at Forudsætningen var, at Vaabenstilstanden traadte i Kraft først.

Forhandlingerne trak imidlertid ud, og den midlertidige Vaabenstilstand truede med at udløbe, saaledes at Krigen skulde begynde igen. Den Dag Vaabenstilstanden udløb, sad Hedemann og skrev et glad Brev hjem til sin Hustru, da der kom Besked om, at Ministeren var kommet og vilde tale med ham. Da Hedemann havde meldt sig til ham, satte de sig i en Sofa og talte sammen om Forhandlingerne og den videre Krigsførelse. Ministeren sagde endog: »Ja, der bliver ingen Stilstand, og fra i Morgen har De frie Hænder til at gøre, hvad De vil.« Men pludselig trak Tscherning den kongelige Resolution frem og rakte Hedemann den. Han gjorde straks opmærksom paa, at den ikke gjalt, naar Krigen fortsattes, men dertil svarede Ministeren: »Ja, da gør jeg den gældende, da jeg maa have nye Kræfter i Gang«. Senere bad Hedemann Tscherning om en Forklaring paa hans Fjernelse og fik til Svar, at det var noget, som var almindeligt i konstitutionelle Stater, at forskellige Kræfter fik Lejlighed til at udfolde sig. Ja, saadanne vare Ordene! Da Ministeren var gaaet, sluttede Hedemann Brevet med at fortælle, at han kom hjem, og at de skulde lave hans Værelse i Stand; men han tilføjede dog, at han var smertelig berørt ved Udnævnelser.

Fra høj og lav fik Hedemann Hilsner ved sin Afgang, og en af de smukkeste formede blev sendt af Krogh, Bülow, Schleppegrell, Rye, de Meza og Lunding i Forening, vel den skønneste Buket, der kunde samles, og Kongen viste ham hele Tiden sin Bevaagenhed.

Tscherning blev om Efteraaret erstattet med General C. F. Hansen, der var en fremragende Administrator. Det maa siges, at det var en Lykke for vort Land, at Preussen i 1848 ikke førte Krigen med mere Energi.

Gordon Norrie.

A. Lorenz Büchert:

En Sydslesvigsk Genforening med det danske Folk i Løbet af et halvt Hundrede Aar.

(Hagerup 1945).

Ved valget til den tyske rigsdag den 12. Januar 1912 viste det sig ganske overraskende, at der var en paafaldende frem-

gang af danske stemmer i Oversø sogn syd for Flensborg. En af dem, der var med den dag, A. Lorenz Büchert, har i en lille bog fortalt, hvordan det gik til, at han blev dansk. Det er et meget interessant dokument til belysning af danskhedens udvikling i Sydslesvig. Büchert har kun sat sig den opgave at skildre, hvordan hans egen danskhed er vokset frem, men alligevel kaster bogen en hel del lys over forholdene i egnen syd for Flensborg i aarene op mod 1914. Vi kender meget lidt til Sydslesvig i denne tid, og derfor er hvert bidrag velkomment. Endnu værdifuldere var det, om vi havde faaet en lidt bredere skildring af egnens forhold, men det kan maaske blive det næste skridt paa Bücherts forfatterbane.

Büchert har bygget sin bog op over 4 beslutninger. Han begynder i forordet med den sidste, der blev taget i 1936; det var beslutningen om at skrive den foreliggende bog. De andre beslutninger bliver man præsenteret for efterhaanden som læsningen skrider frem. Den første var, at han vilde lære at læse dansk; den blev taget, mens han i 1904 var soldat, og den blev sat i værk umiddelbart efter, at han var færdig med militærtjenesten. Det var dog ikke hans første forbindelse med det danske. Hans far og mor havde kunnet tale dansk, men de gjorde det aldrig med børnene. Dog lærte han af sin mor en del danske rim og remser. Mere afgørende var det dog, at en ældre ven af huset, en mand der hed Nicolaj Lorenzen, lærte Büchert dansk i barneaarene efter Jessens stovebog. Lorenzen var optant og dansksindet; og han har saaledes i al stiltfærdighed været med til at bevare den danske bevidsthed i et område, hvor det ved det gamle danske folkesprogs uddøen var gjort umaadelig vanskeligt. Dette lykkedes det ikke at redde, selvom han siden prøvede paa at faa Büchert til at tale det. Muligvis bliver det Bücherts femte beslutning ogsaa at lære sønderjysk.

Den første beslutning lykkedes det Büchert ved nogle aars ihærdig vinteraftenlæsning at virkeliggøre. Den næste beslutning, at lære at tale dansk, traf han den 17. 11. 1918, da han var med til det store møde paa Folkehjem, men ikke turde tage ordet paa tysk. Efter nogle aars arbejde, nu støttet af den aftenundervisning, der kom i gang efter 1920, kunde Büchert ogsaa tale dansk; og han har i aarenes løb holdt mange foredrag ud over hele Danmark. Den tredje beslutning var at lære at skrive dansk. Det lykkedes ogsaa for ham, derom bærer ikke mindst hans bog vidne. Det er kun faa steder, man møder germanismer, og man er imponeret over hans fortrolighed med danske ord-sprog og vendinger.

En ejendommelighed ved Bücherts udvikling er det, at han, trods sin danske stemmegivning og sit arbejde for danskheden,

ikke følte sig rigtig dansk før efter mange aars forløb. Hans fuldstændige genforening med danske fuldbyrdes først i 1936, da han var med ved Grænseforeningens sendemandsmøde i Aabenraa. Her fik han ved bordet lejlighed til at tolke, hvorledes han i 1918, da han hørte H. P. Hanssen tale, havde følt sig uværdig til at dele Nordslesvigernes glæde, og hvorledes Sydslesvigerne siden havde bestræbt sig for at naa værdigheden i fremtiden. H. P. Hanssen, der var tilstede, hilste paa ham og takkede ham for hans ord. For Büchert blev det symbolsk, at han dog een gang, uden nogensinde at have trængt sig frem, fik talt med H. P. Hanssen, inden han døde. I den sommer følte han, at han nu var blevet dansk; og vi er ham taknemmelige for, at han har skildret, hvordan det er gaaet til.

I en Tid, hvor meget er i støbeskeen, og hvor det er vanskeligt at klargøre sig rækkevidden af og dybden i de tilkendegivelser, der møder os fra Sydslesvig, er Bücherts bog et kærkomment bidrag til belysning af, hvorledes en nærmest tysk bevidsthed kan afløses af en dansk, men den viser tillige, at den nationale bevidsthed ikke ændres i løbet af kort tid; den kræver en vækst igennem mange aar.

Vi kan kun glæde os over, at Büchert har sluttet sig til vort landsmandsskab, og det vil kun vække glæde, naar andre gør det, lige saa jævnt, lige saa ærligt og lige saa ægte.

Troels Fink.

Anders Bjerrum:

Fjoldemålets Lydsystem.

(Munksgaard 1944).

Fjolge Sogn er klassisk Grund for dansk Dialektforskning. I Aarene 1858 og 1859 optegnede det moderne Folkemaalsstudiums Grundlægger her i Landet, K. J. Lyngby, et ret betydeligt Ordstof fra Sognet, og senere fremkaldte P. K. Thorsen en Optegnelse ved en indfødt Fjolgebo, Skoleinspektør Lorenz Petersen. I 1913 og 1929 blev der optegnet af Marius Kristensen, i 1928 og 1929 af Poul Andersen, og i 1931—32 foretog Anders Bjerrum de meget omfattende Optegnelser, der er udskrevet paa ikke mindre end 16500 Ordsedler og udgør Hovedgrundlaget for Disputatsen om Fjoldemålets Lydsystem. Selve Optegnelsen er noget af en Bedrift, foretaget som den er under vanskelige Forhold og med faa Meddelere, der beherskede Dialekten med nogenlunde Sikkerhed. Hovedmeddeleren var den 90-aarige Ca-

tharina Carstensen (»Tinne«), f. 1841, som Bjerrum har givet en smuk Skildring af i Danske Folkemaal 1938; hun var den eneste af Meddelerne, der talte Dansk med lige saa stor Lethed som Plattysk. Med hendes Død i 1937 maa den danske Dialekt i Fjolge betegnes som praktisk talt forsvunden.

Naar Fjoldemaalet i saa høj Grad har kunnet glæde sig ved Dialektforskernes Bevaagenhed, hænger det sammen med den ejendommelige isolerede Stilling, det indtager blandt de sønderjyske Dialekter. Fjolge med de to sydlige Nabsogne, Svesing og Olderup, har udgjort et særlig sydslesvigsk Dialektomraade, forskelligt fra saavel Angel og Sognene Vest herfor som navnlig fra det mellemslesvigiske Dialektomraade mod Nord. Karakteristisk for Sydslesvigsk i Modsætning til Mellemslesvigsk er f. Eks. den omfattende Diftongering af de lange Vokaler og Overgangen af kj til tj i Forlyd. I Ordforraadet er flere nordiske Arveord bevaret, der mangler i andre Dialekter, og Bøjningssystemet er paa visse Punkter konservativt; saaledes er den gamle Forskel paa Ental og Flertal i Udsagnsordene delvis bevaret.

Formaalet med Bjerrums Bog er dog ikke først og fremmest at give en Skildring af den af mange Grunde interessante Dialekt; den skal fremfor alt levere et Bidrag til Dialektforskningens Metodik. De fleste nordiske Dialektbeskrivelser gaar ud fra den stiltiende Forudsætning, at det er muligt for den trænede Optegner ved Hjælp af Lydskriften at give et objektivt Billede af Materialet, saaledes at alle relevante Forskelle indenfor Dialekten er betegnet. Hovedopgaven for Fremstillingen er at ordne Stoffet paa en saadan Maade, at det lader sig bruge af Dialektgeografer og Sproghistorikere, og som Regel vælger man at lægge Oldsproget til Grund for Ordningen og opstille Materialet saaledes, at man let kan se, hvorledes de enkelte af Oldsprogets Lyd i forskellige Kombinationer har udviklet sig i vedkommende Dialekt. Metoden lader sig forsvare, hvor det drejer sig om en indfødt Optegner. Under Forudsætning af, at Lydskriften er tilstrækkelig fintmærkende og anvendt med tilstrækkelig Omhu vil den indfødte være i Stand til at give et paalideligt Billede af Dialekten, hvorimod dette ikke er Tilfældet med den fremmede Optegner, selv om han i nogen Tid har forsøgt at leve sig ind i Dialektens Lydsystem. Forskellige sproglige Størrelser kan da være betegnet ens, og samme Størrelse kan i samme Kombination være betegnet forskelligt.

Anders Bjerrum har i sin Bog givet en original og dybtgaaende Undersøgelse af, hvorledes Dialektforskeren udfra et saadant Stof kan naa frem til det nødvendige Grundlag for videre sprogvidenskabelige Undersøgelser: de sprogligt relevante For-

skelle indenfor Dialekten. Fjoldemaalet frembyder et fortrinligt Grundlag for en saadan Undersøgelse gennem de mange Optegnelser foretaget til forskellige Tidspunkter (og med forskellige Lydskriftsystemer) af forskellige Optegnere, der (med en enkelt Undtagelse) alle var fremmede for Dialekten. Undersøgelsen viser paa aldeles overbevisende Maade, at Optegnerens eget sproglige Grundlag (Dialekt), selv hvor det drejer sig om en trænet Dialektoptegner, er af den største Vigtighed for Lydopfattelsen, og at man hele Tiden maa tage Hensyn til dette Forhold, naar man vil søge bag om Optegnelserne for at komme til Klarhed over Dialektens Lydsystem. Gennem minutiøse Enkeltundersøgelser, som der ikke kan gøres nærmere Rede for i nærværende Anmeldelse, er det lykkedes Bjerrum ved Anvendelsen af dette Princip at fastslaa Fjoldemaalets for Optegnerne saa fremmedartede System med næsten fuldstændig Sikkerhed paa alle Punkter. Blandt andet er han naaet til det vigtige Resultat, at Maalet overhovedet ikke kender den Forskel mellem en Akcent 1 og en Akcent 2, der ellers spiller en saa væsentlig Rolle i alle kendte, jyske Dialekter, og dette Resultat er naaet ad rent teoretisk Vej; direkte fremgaar det ikke af nogen af de foreliggende Optegnelser.

I Bogen om Fjoldemaalets Lydsystem har Anders Bjerrum skabt det sikre Fundament for alle fremtidige Undersøgelser af denne Dialekt samtidig med, at han har anlagt nye og frugtbare teoretiske Synspunkter paa Dialektstudiets Materiale som Helhed, Synspunkter, som alle Dialektforskere antagelig vil komme til at tage Stilling til, selv om hvert Arbejde ogsaa i Fremtiden vil frembyde sine særlige Problemer. Hans Arbejde er derigennem blevet et Hovedværk indenfor den danske Dialektforskning. — For den ikke-sprogligt uddannede Læser er Bogen naturligvis vanskeligt tilgængelig. Man maa haabe, at Forfatteren engang vil forelægge sine store Optegnelser fra vort Sprogs gamle Grænseomraade ogsaa paa anden Vis, saaledes at f. Eks. det store kulturhistorisk værdifulde Stof, de rummer, bliver tilgængeligt for videre Kredse.

Kristian Hald.

Hanne Jensen og Margrethe Løbner Jørgensen:

Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet III.

(Sønderjydsk Bogforlag 1944).

I 1930-31 udkom der to bind biografier af betydelige sønderjyske Kvinder, som havde levet og virket under fremmedherre

dømmet. Nu 14 aar senere udgives en ny samling, der sikkert ligesom sine forgængere vil faa mange læsere. De fleste af de biograferede kvinder er næppe kendt udenfor en ret snæver kreds, og kun faa af dem har paa fremtrædende maade taget del i det offentlige liv. Deres indsats er gjort i det stille, først og fremmest i hjemmene, men den bliver ikke mindre derfor. Det var ikke deres lod at øve den store skelsættende daad, men disse kvinders aldrig svigtende trofasthed mod deres fædreland fik alligevel afgørende betydning i den politiske og kulturelle kamp mod fortyskningen.

I en del tilfælde er der tale om selvbiografier. Det ligger i sagens natur, at disse maa være af meget forskellig historisk og litterær værdi. Det samme gælder ogsaa om de andre biografier, i almindelighed maa man sige, at dybtgaaende psykologiske analyser eller indgaaende historiske udredninger er der ikke tale om, ligesom den sproglige udformning ofte kunde være mere omhyggelig. Men alligevel er bogen af betydelig værdi, baade som personalhistorisk værk og som et nyt vidsnedbyrd om Sønderjydernes seje udholdenhed i kampen mod den stortyske udvidelsestrang.

Illustrationsmaterialet er i et personalhistorisk værk af meget stor betydning, og det maa beklages, at man ikke har sørget for at faa et billedstof, der kunde tilfredsstille alle rimelige krav. Man burde overalt have søgt at faa helt nye og helt gode billeder af de endnu levende kvinder, og der burde have været ofret mere omhu paa den rent tekniske side af gengivelsen. Selve opsætningen er haabløs forældet og ubehjælpelig. Hvis en ny samling skulde komme, vil dette forhold forhaabentlig blive rettet.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Morten Kamphøener:

Møllens Røst.

(Bogforlaget Guldhorn, 1944).

Den af Redaktør Kamphøener udgivne bog om Hellevad vandmølle er et let læst bidrag til sønderjysk lokalhistorie. Der fortælles indgaaende om møllens historie, om dens bygninger og inventar. Med særlig interesse læser man om den ejendommelige indretning, der hed mølletvangen, et af de mange udslag af den herskende merkantilisme, der lagde det økonomiske liv i baand og lænker, eller rettere prøvede paa det; thi her som overalt viste det sig, at lovene ikke blev holddt, bønderne søgte

ogsaa andre møller end den, hvortil de var tvungne møllegæster.

Selvom forfatteren giver en udførlig redegørelse for de økonomiske forhold, mærker man dog, at det først og fremmest er de mennesker, som har levet paa møllen, der interesserer ham. Vi faar udførlig besked om de forskellige møllere, deriblandt repræsentanter for saa kendte sønderjyske embedsslægter som Callesen, Saldern og Kamphøvenner. Bogen giver saaledes et interessant bidrag til det 17. og 18. aarhundredes personalhistorie og dermed ogsaa til almindelig sønderjysk historie. Forfatteren har nemlig utvivlsomt ret i, at de gamle gottorpske embedsmandsslægter ikke har været uden betydning for hjemmetyskhedens opstaaen, selvom det samtidig maa pointeres, at den gottorpske tradition næppe har været særlig stærk i det 19. aarhundrede.

Johan Hvidtfeldt

Niels Madsen Carlsen:

Et vestslesvigsk Smaakaarshjem.

Hjemstavnskildringer fra Skærbæk Sogn i Firserne.

(Bogforlaget Guldhorn 1944).

Viceskoleinspektør N. M. Carlsen i Nordby på Fanø er født i Hjemsted i Skærbæk sogn. Hans hjem var småt, hans far og mor hørte til de fattige i sognet; men hjemmet var på sin vis alligevel rigt. Faderen var avlskarl på en gård i sognet. »En eller to Gange om Ugen samt hver anden Søndag fra Middag af kom Fader hjem, og det var Festaftener«.

Moderen passede hjemmet og børnene, og der var nok at gøre for hende. Hun måtte bage hver 14. dag, hun spandt og kniplede, hun lavede falske fletninger, og blev der en pige syg på en af gårdene, overtog hun malkningen, »hvilket Arbejde i Reglen lønnedes med en Kande sød Mælk«. Der var fattigt i det lille hjem, men det var et godt hjem. »Aldrig har jeg hørt Far og Mor skifte Ord, saa man fik Indtryk af, at der laa Vrede eller Utilfredshed bagved«.

N. M. Carlsen er født 1872, hans minder når langt tilbage, men de er pålidelige og sikre. Han fik sin gerning som lærer nord for Kongeåen; men hans barndomstid står klar og tydelig for ham, og han fortæller jævnt og uden overdrivelser, altid troværdigt og redeligt om, hvad han har set og oplevet i sin barndom.

Tiderne skifter, mange af de forhold, han tegner, og af de skikke, han genkalder i mindet, findes ikke mere. Derfor er den lille bog blevet en særdeles værdifuld kulturskildring, et folkelivsbillede, der kan nævnes blandt de bedste, Carlsen fortæller om årets og arbejdets fester, fra barnets synspunkt bliver det skiftende arbejde tit til fest, og han husker alle arbejdets enkeltheder. Der er samlet meget folkloristisk stof i den lille bog; men det hele er så personligt, at fremstillingen tit bliver både fængslende og gribende. Der er afsnit i bogen, der kan tælles imellem det bedste, vi har af sådanne skildringer. Høbjergningens travle glæde bliver mærkeligt nærværende, og uden al kunst, naturligt og yndefuldt følger små naturbilleder sig ind i fortællingen. »Et saadant Syn, som det at Stak ved Stak rejste sig var uforglemmeligt. Især var der en egen Ynde over Landskabet, naar Duggen fra Grøfterne væltede sig langs Jorden og skjulte baade Hest og Kvæg for Menneskers Blikke. Kun Halvdelen af Høstakkene var skjult, og det saa ud, som svævede Toppene i Luften og syntes at hæve sig af Taagehavet.; det var blot Vingerne, der manglede, syntes man«.

Lige så dygtigt er der fortalt om kornhøst og akssankning, om egnens mærkelige fiskeri i å og vadehav, om sociale kår og om flodtid, når »der var kommet Flod«.

Alt er første hånds, det er drengeminder, gemt i en sjælden hukommelse og fortalt i et oprindeligt og ægte sprog, på selvsagt måde rummende særprægede mundheld og egns ord. Alt i alt en lille, stedlig kulturskildring af værd og interesse langt ud over de egne, der her tegnes af en god dansk mand, der på hver side viser sin kærlighed til sin fødeegn.

H. L a u s t e n - T h o m s e n.

P. A. Callø.

Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar.

1920—1945.

(1945).

Direktør Callø udtaler i Forordet til Sønderjyllands Kreditforenings Jubilæumsskrift, at det kunde være tvivlsomt, om det ikke egentlig var for tidligt at udgive et saadant Skrift allerede efter Kreditforeningens 25-aarige Bestaaen; men, naar det alligevel er sket, saa motiveres det med, at disse 25 Aar har været saa rige paa Begivenheder, at det kan være rigtigt, at de bliver skrevet ned nu, hvor de, der har levet med i dem, endnu er i deres Kraft og kan huske Begivenhederne.

Naar man har læst Skriftet, vil man ikke være i Tvivl om,

at det var rigtigt, at det blev skrevet. Disse Beretninger vil senere kunne danne et vigtigt Bidrag til den sønderjydske økonomiske Historie i den første Tid efter Genforeningen. Selv for dem, som har gjort alle disse Ting med, er det interessant Læsning. Man faar genopfrisket Begivenheder, som var gaaet halvt eller helt i Glemme. Vanskelighederne for Kreditforeningen begyndte allerede i Starten. Grænsestriden var endnu frisk, og Oprettelsen af Kreditforeningen mødte stærk Modstand i visse Flensborgkredse. Men ogsaa indenfor Kredsen af bestaaende Kreditforeninger var der en ikke ringe Modstand, fordi en Del af disse Kreditforeninger gerne selv vilde herved, for at tage Del i Genforeningsarbejdet. Men denne Modstand blev overvundet, ganske vist kun efter ret skarpe Kampe. Callø siger derom: Denne Strid blev ført paa ægte sønderjydske Maade med megen Nidkærlighed og alle Chikaner, og det maa man give ham Ret i. Men var der Blæst under Starten, saa kan man godt sige, at det undertiden i de følgende Aar blev til Storm. De økonomiske Kriser meldte sig ret hurtigt, og særlig galt blev det, da den stærke Kronestigning i 25 var ved fuldstændig at slaa Grunden bort under Fødderne af store Del af det sønderjydske Landbrug. Callø har i Skriftet skildret den Række af Bevægelser, som Krisen fremkaldte. Først kom Kravet om højere Laan med stærk Kritik af Kreditforeningen, fordi den med stor Fasthed fastholdt det engang lagde Laaneniveau, og senere, da Vanskelighederne yderligere voksede, opstod bl. a. Parilaanebevægelsen, som vilde have hele Landbrugets Prioritetsgæld ombyttet med højere forrentede Parilaan i udenlandsk Valuta. Det er meget interessant i Festskriftet at se skildret, hvordan saadanne umodne og ugenomtænkte Stemninger kan opstaa og rive mange med sig; men hvordan de lige saa hurtigt forsvinder, naar Tiden har vist, at de ikke vilde have forbedret, men tværtimod forværret Stillingen for de kriseramte.

Et Kapitel for sig drejer sig om en særlig Krise, som man kan kalde en Mistillidskrise. Den opstod ikke paa Grund af de økonomiske Forhold; men fordi der i visse Finanskredse var opstaaet nogen Ængstelse med Hensyn til Holdbarheden af den ny Grænse. Af den Grund faldt Kurserne paa Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer saa stærkt, at Laantagerne ikke kunde være tjent med det. Det er beskæmmende, at saadanne Hensyn kunde gøre sig gældende, saa meget mere som det ellers fra alle Sider blev anerkendt, at Kreditforeningen var overordentlig godt og forsigtigt ledet. Men Ulemperne, som disse Stemninger bragte, var meget ubehagelige, og der maatte gøres noget ekstraordinært for at faa dem afhjulpne. Dette skete gennem

Opnaaelsen af Statsgaranti for en ny Serie; men i de Kæmpe, som førtes for at opnaa dette, blev der igen fra den Side, som hele Tiden havde stillet sig fjendtligt over for Kreditforeningen, gjort et sidste Forsøg paa at slaa den ud. Til Trods herfor blev Garantien med stort Flertal vedtaget i den danske Rigsdag, og det viste sig i Løbet af kort Tid, at det var den rigtige Foranstaltning, der var blevet truffet. Kurserne blev igen tilfredsstillende, og Kreditforeningen fik Lejlighed til at vise ikke alene sin Eksistensberettigelse, men ogsaa sin gavnlige Indflydelse paa vore økonomiske Forhold.

Lederne af Kreditforeningen har, som man ser, haft Opgaver og Vanskeligheder nok at tumle med indenfor deres eget Omraade. Men det har dog ikke afholdt dem fra at tage Opgaver op, som egentlig laa udenfor deres Forpligtelser. De viste, som man vil se af Skriftet, meget Initiativ og stor Iderigdom, naar det gjaldt at fremskaffe øget Hjælp til det nødstedte Landbrug. Det er ikke det mindst interessante ved Bogen, at den giver en Lejlighed til at følge med i, hvad der her er gjort og at faa et samlet Overblik over næsten alle de Foranstaltninger, der blev gennemført til Støtte for os henede.

Fornøjeligt at læse er ogsaa det næstsidste Afsnit, som Callø har kaldt: Indenfor Murene, der faar man et Indtryk ogsaa af den hyggelige Side ved de mange Møder og Sammenkomster, der i Aarenes Løb er blevet afholdt, og man bliver præsenteret for de Personer, som i den forløbne Tid har spillet en Rolle indenfor Kreditforeningens Ledelse eller i Kontorerne. I dette Afsnit er ogsaa omtalt et, ganske vist kun i beskedent Omfang, udført Arbejde gennem Kreditforeningens Hjælpefond. Man erfarer gennem Læsningen heraf, hvor lidt der i Virkeligheden ofte behøves for at hjælpe en Familie, der er slaæet ud, i Gang igen.

Henimod Slutningen af Bogen udtaler Callø: »Det har været helt ejendommeligt at genopleve de 25 Aar i Erindringen, og det glæder os at kunne sige, at vi i Døg kan kendes ved den Stilling, vi under de skiftende Situationer har taget til Problemerne. Naar vi andre har læst Bogen, vil vi forstaa Berettigelsen af denne Indstilling, og vi kan fristes til at sige det samme som en ledende Mand indenfor Realkreditten udtalte ved et Møde i den sønderjydske Realkreditkommission: Financieringen af de sønderjyske Landsdele efter Genforeningen er gaaet mirakuløst godt.

Alt i alt kan det anbefales enhver interesseret Sønderjyde at læse denne ret omfangsrige Beretning. Man henter derigennem ikke alene Belæring om, hvad der er sket i Fortiden, men man kan ogsaa deri finde nogen Vejledning om, hvordan man even-

tuelt i den kommende Tid skal søge at imødegaa de Vanskeligheder, som sikkert vil melde sig. Dertil kommer, at Bogen, ikke alene paa Grund af sit interessante Indhold, men ogsaa paa Grund af Calløs livlige Maade at skildre Begivenhederne paa, kan læses som en Roman. Bogen findes i alle vore Biblioteker.

N i s C h r. N i s s e n.

Beretning og Regnskab.

Beretning.

Historisk Samfunds aarsmøde afholdtes paa »Folkehjem« i Aabenraa den 27. maj 1945. I betragtning af de vanskelige rejseforhold var mødet godt besøgt. Det indledtes med, at formanden, A m t s l æ g e, Dr. med. H. L a u s t e n - T h o m s e n, aflagde følgende beretning:

Ved dette aarsmøde i den maaned, da Danmark efter over 5 aars ufrihed atter har mødt friheden sammen med sommerens komme, maa vi naturligvis først med tak mindes dem, der ved deres daad har bragt os disse dages lykke. Vi tænker baade paa de allierede magter og paa dem af vore egne, der enten ved mod eller taalmod har hjulpet til, at vi naaede frem til frihedens dag.

En særlig tanke sender vi dem, der døde for Danmark, der utvungent og selvfølgeligt gav deres liv for vor skyld. Vi mindes dem sammen med dem af Historisk Samfunds medlemmer, der i aarets løb er revet bort fra vore rækker. Som vi plejer ved aarsmødet nævner vi ogsaa i dag deres navne: Dommerfuldmægtig Svane, Aabenraa, Godsejer B. A. Høyer, Juhlsminde, Lærerinde Frk. Ehrenreich, Starup, Bogholder Wilken Jacobsen, Haderslev, Stiftsprovst Hjordkær, Haderslev, Gaardejer Jørgen From, Fjelstrup, Pastor R. Nielsen, tidl. Tandslet, Amtslandinspektør Leide, Toftlund, Rektor West, Sorø, cand. polyt. Søren Sørensen, Gadstrup, Gaardejer Hans Wehl, Tandsry, Valgmenighedspræst A. Nørgaard, Vejstrup, Provisor Prien, Aabenraa og Apoteker Toft, Tønder.

Vi kan ikke nævne navnene paa dem, der faldt for Danmark eller døde under fremmed tvang og pinsel; men af deres liv og død gror Danmarks historie, vi haaber en lysere, fredeligere og bedre historie end de sidste onde og tunge aars. Om dem alle siger vi, Maa de hvile i fred, deres minde skal æres, og deres daad skal leve og lyse i kommende dage.

Jeg kunde i min sidste aarsberetning fortælle om den betydelige række af værker, som vi havde udgivet i det foregaaende aar. Jeg haaber, at medlemmerne med glad undren har set, at det ogsaa i det forløbne aar har været muligt at udsende en række selvstændige værker. I sommer kom Lektor Finks og Arkivar Hvidtfeldts »Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie«, som vi dog ikke kunde give medlemmerne gratis, men kunde stille til deres raadighed for halv pris. Det store tal bestillinger, der er kommet paa bogen, viser, at der har været en betydelig interesse for denne vejledning, som uden tvivl afhjælper et savn og forhaabentlig vil kunne være med til at fremme studiet af Sønderjyllands historie igennem tiderne. Til jul fik medlemmerne gratis tilsendt andet bind af Tønder bys historie, skrevet af en række betydelige danske historikere. Der er hermed skabt et værk, som fuldt ud kan staa maal med de bedste købstad-monografier i vort land. Endelig har Hist. Samfund ogsaa kunnet udsende et navregister til H. P. Hanssens værker, udgivet af Arkivar Hvidtfeldt. Registret, hvis udarbejdelse og trykning er bekostet af H. P. Hanssens mindefond, er uundværligt for enhver, som vil udnytte det uhyre og værdifulde historiske kildemateriale, som er gemt i H. P. Hanssens store litterære produktion.

Udsendelsen af de mange særlige værker har selvfølgelig kun været mulig ved omfattende tilskud fra forskellig side. Foruden de fonds og private institutioner, som har givet bidrag, og som jeg tidligere har nævnt i min aarsberetning, vil jeg gerne fremhæve, at Tønder by har sat sit bidrag til »Tønder gennem Tiderne« betydeligt op, ligesom vi ogsaa har modtaget en værdifuld understøttelse fra staten til udgivelsen af »Vejledningen«. Løvrigt har vi i aar ligesom tidligere faaet hjælp til vor almindelige virksomhed fra staten, de fire sønderjyske amter samt Haderslev, Aabenraa og Sønderborg byer samt Løgumkloster, Skærbæk og Skodborg kommuner. Desuden har sparekassen for Haderslev bys omegn ydet et tilskud. Med særlig glæde har vi ogsaa i aar modtaget gaver fra privat side, nemlig Konsul Jørgen M. Hansen, Aabenraa og Sønderjysk Tæppefabrik, Højer. Af betydelig økonomisk værdi har det været, at vort medlemstal er i stigen, idet vi har fortsat fremgangen fra de foregaaende aar. Vi er nu oppe paa et medlemstal af 1090.

Uden denne værdifulde støtte fra saa mange sider, vilde det ikke have været muligt for os at løse de store opgaver, som vi har paataget os. Men alligevel har vi maattet kæmpe med adskillige økonomiske sorger, som nu i det væsentlige er overvundet. For at undgaa en forringelse af vor status har vi dog set os nødsaget til at nedskære omfanget af Sønderj. Aarbøger med godt tre ark, men jeg tror, at medlemmerne gerne tilgiver os denne nedskæring i betragtning af det, vi har kunnet yde til gengæld. Hvis papirforholdene ellers tillaa-

der det, haaber vi i aar at kunne udsende Sdj. Aarbøger i det sædvanlige omfang. Aarbøgerne er vort hjertebarn, og jeg tror, at jeg tør sige, at vi indenfor redaktionen bestræber os for at kunne give det bedste. Det maa dog siges, at opgaven ikke er helt let at løse, idet der er mange forskellige forhold, som maa tages i betragtning, først og fremmest maa vi søge at bringe artikler, som baade er af værdi for den videnskabelige udforskning af Sønderjyllands historie, og som samtidig kan læses med udbytte af den historisk interesserede lægmand. Erfaringen har vist, at det er meget faa, der baade kan skrive videnskabeligt og populært. Vi har derfor bestræbt os paa at bringe saavel redegørelser af videnskabeligt trænedede fagmænd som mere populære og umiddelbart fængslende artikler, der kan læses af folk uden større historiske forudsætninger. Det er aldrig blevet bebrejdet os, at vor videnskabelige standard ikke er tilfredsstillende. Derimod er der en enkelt gang blevet klaget over, at vi bragte for faa populære artikler. Men som De vil forstaa, er redaktionen fuldt ud klar over dette problem og dets betydning, og vi vil søge at holde en linie, der kan tilfredsstille alle krav.

Af de artikler, som er fremkommet i de sidste to hefter, vil jeg gerne have lov til at fremhæve P. Laurups morsomme erindringer, der giver et interessant billede af livet i Agerskov sogn i sidste aarhundrede, og Dr. Mackeprangs store redegørelse for Løgumklosters godshistorie. Jeg behøver ikke at sige, at det er med glæde, at vi atter ser Dr. Mackeprang som medarbejder. Han er en af dem, der har betydet mest for aarbøgerne, ikke mindst i de svære aar under preusservældet.

Hist. Samfund har af den Hjelmstjerne-Rosenroneske stiftelse faaet bevilget et beløb til indsamling af arkivalier. Arkivar Iversen, Aabenraa, og Lærer Werner Christiansen, Jejsing, har paataget sig at arbejde med indsamlingen i Aabenraa og Tønder amter. Senere vil vi saa ogsaa foretage en systematisk indsamling i Haderslev Østeramt og Sønderborg amt. I sidstnævnte amt er der dog allerede gjort et stort arbejde, først og fremmest af Museumsdirektør Raben. Iøvrigt kan jeg oplyse, at Landsarkivet i Aabenraa, efter hvad Landsarkivar Gribvad meddeler, i det forløbne aar har modtaget en del private arkivalier, gennem Hist. Samfund saaledes en optegnelsesbog, ført af Søren Knudsen Midtgaard i Spandet, samt Jep Riis: Løjt sogns beskrivelse, Pastor Kiær Østerløgum sogns beskrivelse og originalmanuskripterne til P. Laurups erindringer. Endvidere har Lærer Korse, Broager, Lærer Thomsen, Korup, Ingeniør Jacobsen, Tønder, Chr. Jacobsen, Runde Mølle, og Enkefru Jepsen, Hoptrup m. fl. afleveret en del arkivalier til arkivet, ligesom Redaktør Kaphøener, Aabenraa, Lærer Maibøll, Jejsing, og fhv. Amtsassessor Jonathan Smith, København, har skænket arkivet fotografier og afskrifter af arkiva-

lier og optegnelser. Vi haaber, at flere og flere maa faa forstaaelse af, hvor vigtigt det er, at fortidens skriftlige efterladenskaber bliver sikret for fremtidens forskning. Det er lige saa betydningsfuld en opgave som at faa oldtidens stenøkser og bronzesværd reddet. I denne forbindelse vil jeg gerne gøre opmærksom paa, at de mange optegnelser og papirer, som vedrører Sønderjyllands forhold under besættelsen, bl. a. modstandsbevægelsens indsats, bør sikres, og at dette bedst sker ved at anbringe dem i Landsarkivet.

Men de skrevne kilder til vort lands historie kan jo ikke give os hele sandheden om folkets kaar. Det gælder ikke mindst de svære tider under fremmedherredømmet, og Hist. Samfund har derfor henvendt sig til en række af de kvinder og mænd, som stod i forreste række i kampen mod fortyskningen, og bedt dem nedskrive deres erindringer, som skal deponeres i Landsarkivet. Vi har faaet løfter fra de fleste af dem, vi har henvendt os til, og vi haaber, at vi ogsaa paa denne maade kan virke til gavn for sønderjydsk historie.

Nævnes bør det ogsaa, at vi har givet bidrag til mindesmærket for Nis Lorenzen.

I de foregaaende aar har Hist. Samfund drevet en betydelig foredragsvirksomhed ude omkring i de enkelte sogne. De vanskelige trafikforhold og den store usikkerhed har gjort, at vi iaar har maattet lade denne side af vor virksomhed ligge, men vi haaber, at vi kan genoptage foredragene i den tid, som kommer.

Denne korte meddelelse til medlemmerne af Hist. Samf. for Sønderjylland vil jeg gerne slutte med ønsket om, at det maa blive det givet ogsaa herefter at gøre et arbejde til gavn for granskning af landsdelens historie og udbredelse af kundskab om den. Vi har i disse aar set den store værdi af, at vort samfund, at Danmarks rige organisk og uden store omvæltninger i folkets liv er blevet til, hvad det er idag; vi har tydeligere end før set vor sammenhæng med fortiden, set os selv som det enkelte slægtled, hvis sind og skæbne kun kan forståes ud fra vor historie. Vi har søgt at gøre vort lille arbejde i Danmark og i det danske folk. Vi ønsker intet mere for fremtiden, end at da maa ogsaa vi, maa Hist. Samfund for Sønderjylland få lov til at tjene danskhed og Danmark.

Efter formandens beretning aflagde kassereren, M u s e u m s i n s p e k t ø r N e u m a n n, regnskabet (se side 290), og S e m i n a r i e l æ r e r C l a u s E s k i l d s e n gav en redegørelse for Sønderjydsk Maanedsskrift, der nu havde 617 abonnenter, en fremgang i det forløbne aar paa 82. Regnskabet, der viste et overskud paa 263,38 Kr., balancerede med 6308,90 kr. Aktiverne beløb sig til 2147,03 kr. Det oplystes, at registret til Maanedss-

skriftet nu var udarbejdet og snart kunde udsendes til abonnenterne.

Bibliotekar Jakob Petersen, Aabenraa, takkede bestyrelsen for det store arbejde, der var udrettet i det forløbne aar. Han glædede sig over, at Sdj. Aarbøger var ved at faa et mere populært tilsnit, idet han samtidig udtalte ønsket om en udvidelse af det historisk-topografiske stof. Kontorassistent Olav Christensen, Haderslev, takkede kassereren for hans udmærkede arbejde, idet han samtidig udtalte ønsket om en klarere redegørelse for de særlige tilskud. Kassereren oplyste, at der næste aar vilde blive aflagt et særligt regnskab for »Tønder gennem Tiderne«. Formanden opfordrede til at nedskrive beretninger om voldsherredømmets fem aar og udtalte, at bestyrelsen vilde være taknemmelig for at faa tilskyndelser og forslag udefra. Lektor Holbech, Aabenraa, foreslog, at Hist. Samfund arrangerede udflugter og foredrag, ligesom han fremhævede, at mange vilde være interesseret i byvandring. Formanden udtalte hertil, at man, naar forholdene atter tillod det, vilde arrangere udflugter i forbindelse med aarsmøderne. Gaardejer H. P. Jørgensen, Olmersvold udtalte ønsket om, at Hist. Samfund støttede arbejdet med udarbejdelse af sognehistorier, især ved at give vejledning m. h. t. redaktionelle problemer. Kontrolassistent Laursen, Bøvrup fremhævede i denne forbindelse den hjælp, man i Varnæs havde faaet af Arkivar Hvidtfeldt og Lektor Fink, mens Redaktør Kamphøven, Aabenraa, foreslog, at man skulde lade historiske sogneudvalg tage sig af denne opgave; de kunde saa samtidig støtte Hist. Samfund ved at arbejde for tilgang af medlemmer. Sekretæren gav sin tilslutning hertil, idet han samtidig fremhævede Hist. Samfunds hidtidige indsats paa dette omraade. Han omtalte, at hele dette spørgsmaal var blevet drøftet paa et bestyrelsesmøde, hvor man bl. a. havde vedtaget at lade udarbejde en lille vejledning i studiet af sønderjysk lokalhistorie. Fhv. Amtslæge, Dr. med. Mads Michelsen, Aabenraa gjorde opmærksom paa det store billedstof, som fandtes i museerne, og den betydning, det havde som illustrationsmateriale. For-

m a n d e n ønskede, at Hist. Samfund vilde sørge for, at der blev udgivet vejledninger vedr. de sønderjyske museer.

Det vedtoges, at næste aarsmøde skulde afholdes i Sønderborg.

Til bestyrelsen genvalgtes Museumsinspektør Neumann, Højskoleforstander Hans Lund og Pastor H. F. Petersen, samt nyvalgtes Gaardejer Hans Alexandersen, Ø. Sottrup. Mødet afsluttedes med et interessant foredrag af Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, om Sigfrid Ley.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Historisk Sæmfund for Sønderjylland. — Aarsregnskab 1944.

INDTÆGTER:	Kr.	Øre	UDGIFTER:	Kr.	Øre
Medlemsbidrag	5.012	20	Trykning	14.715	85
Salg af Skrifter	3.577	40	Honorarer	2.824	—
Annoncer	150	—	Ekspedition, Kasserer, Sekretær	650	—
Tilskud	13.903	55	Omdeling, Fragt	1.128	55
Renter	29	62	Repræsentation	88	25
Forskelligt	944	04	Forskelligt	904	90
			Balance	3.305	26
	23.616	81		23.616	81

Status pr. 31. December 1944

AKTIVER:	Kr.	Øre	PASSIVER:	Kr.	Øre
Post- og Bankkonti	4.780	30	Regning til „Hejmdal“	2.470	50
Kontant	733	04	Regning til Centraltrykkeriet	1.293	50
Udestaaende Fordringer:				3.764	—
Kontingent	280	—	Formue	2.666	94
Annoncer	300	—			
Salg af Skrifter	337	60			
	6.430	94		6.430	94

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med Bilagene. Beholdningen var til Stede.

Haderslev, den 16. Februar 1945.

Vald. Lauritzen.

Olav Christensen.

Medlemsfortegnelse.

Efterfølgende medlemsliste for Historisk Samfund for Sønderjylland er ordnet topografisk. Inden for hvert amt er medlemmerne i købstæderne anbragt først, derefter følger amtets sogne i alfabetisk rækkefølge. Efter Sønderjylland kommer medlemmerne i Storkøbenhavn, i det øvrige land og i udlandet. I København anføres den nøjagtige adresse, udenfor København kun byens navn.

Man har fra bestyrelsens side bestræbt sig for at faa fortegnelsen saa fuldstændig og rigtig som muligt, og den er derfor i korrektur gennemgaaet af alle bestyrelsens medlemmer. Ofte er det saaledes, at hvis et medlem afaar ved døden, bliver hans enke eller børn ved med at være medlem. I saadanne tilfælde faar ekspeditionen sjældent meddelelse om dødsfaldet, hvorfor det trods den største paapasselighed næppe helt har kunnet undgaaes, at der paa fortegnelsen opføres enkelte afdøde medlemmer. Paa den anden side har dette forhold medført, at medlemslisten ikke er fuldstændig, da vi har udeladt navnene paa de medlemmer, som vi vidste var døde, selv om de efterladte har fortsat medlemskabet. Naar der ses bort fra disse tilfælde, har Historisk Samfund i øjeblikket 1066 medlemmer, der fordeler sig saaledes paa landets enkelte dele:

Aabenraa by	80	Tønder by	72
Aabenraa amt	115	Tønder amt	129
Haderslev by	83	Storkøbenhavn	127
Haderslev amt	158	Det øvrige Danmark ..	165
Sønderborg by	35	Udlandet	19
Sønderborg amt	83		

A a b e n r a a A m t:

Aabenraa By:

Bech, C. J., Journalist	Christensen, J., Byraadssekretær
Beyer, A., Dr. med., Øjenlæge	Christiani, Torben, Sagfører-fuldmægtig
Black Hansen, N., Dr. phil.	Christiansen, Jes, Direktør
Boeck, Holger Overretssagfører	Cleemann, P. F., Skibsreder
Bojesen, Harald Bo, Boghandler	Fallesen, Aksel V., Tandlæge
Bonde, Aage, Bibliotekar	Fallesen, P. V., Kæmner
Erammer, Tage, Amtsforvalter, cand. jur.	Fink, Holger, Borgmester
Børresen, Trafikassistent	Fink, Jep, Arkitekt
Caspersen, Jes, Amtsfuldmægtig	Frost, Jens, Museumsleder
	Gabe, Ernst, Læge
	Gribsvad, Frode, Landsarkivar
	Hammer, Kaj, Overlæge

- Hammerich, Landsretssagfører
 Handelsbanken
 Hansen, Astrid, Fru
 Hansen, Hans, Kreditforenings-
 direktør
 Hansen, J., Tandlæge
 Hansen, Jørgen M., Konsul
 Hansen, Niels, Redaktør
 Hanssen, Bjørn, Redaktør
 Holbech, E., Lektor
 Hunger, Hermann, junr.,
 Journalist
 Høj, Knud, Bogholder
 Iversen, Peter Kr., Arkivar
 Jacobsen, Chr., sen., Gartner
 Jacobsen, Holger, Kontorass.
 Jacobsen, Th., Farver
 Japsen, Gottlieb, Fabrikant
 Jensen, Johs., Statskonsulent
 Jepsen, Lindrum, Prokurist
 Jessen, P., Købmand
 Juhl, Jeppe, Arkivbetjent
 Kallmoes, Bibliotekar
 Kamphøvenner, M., Redaktør
 Kjeldsen, Lektor
 Kjøgex, Kai, Politifuldmægtig
 Klinkby, Jens V., Lektor
 Landsarkivet f. de sdj. Landsdele
 Landsbiblioteket
 Lausten-Thomsen, H.
 Amtslæge, Dr. med.
 Levinsen, Dommer
 Lorentzen, Landsretssagfører
 Ludvigsen, Carl Johannes, Præst
 Madsen, Niels, Apoteker
 Mathiesen, Bogbindermester
 Michelsen, Jac., Gaardejer
 Michelsen, Mads, Dr. med.,
 fhv. Amtslæge
 Mogensen, Aage, Redaktionssekr.
 Moos, P. H., Pastor emer.
 Mortensen, M., Direktør
 Møller, Erland, Bogholder
 Møller, Iver, Politifuldmægtig
 Møller, Mimi, Fru
 Møller, Nis Hansen, Dr.
 Nielsen, M. H., Pastor. emer.
 Pedersen, Ingeman, Adjunkt,
 cand. mag.
 Petersen, Jakob, Bibliotekar
 Ramhøj, Jørgen, Stadsingeniør
 Rasmussen, Henrik, Lærer
 Rosenstand, Gregers, Lands-
 retssagfører
 Schrøder, Ernst, Redaktør
 Simonsen, H. Holdt, cand. pharm.
 Stave, Jørgen, Lærer
 Statsskolen
 Statsskolens Bibliotek
 Sørensen, Osvald, Prokurist
 Sørensen, S. M., Arkitekt
 Thomsen, Kr. Refslund,
 Amtmand
 Thomsen, Marie, Enkefru
 Tofft, Helga, Fru
 Ølgaard, Sparekassedirektør

Bedsted Sogn:
 Biblioteket
Bjolderup Sogn:
 Bertelsen, Hans, Lærer, Rebbøl
 Hanssen, P. Chr., Gdr., Nygaard
 Holdt, Jacob, Lærer, Bjolderup
 Jørgensen, Andr., Sognefoged,
 Raved
 Lorentzen, Hans, Gdr.,
 Bolderslev
 Madsen, Hans, Sognepræst,
 Bjolderup

Bov Sogn:
 Biblioteket
 Carøe, Joh., Sognepræst, Bov
 Hou, Arne, Lærer, Padborg
 Jørgensen, Hans Ronald, Krusaa
 Knudsen, Ebbe, Lærer, Vejbæk
 Lauritzen, M., Sognepræst, Bov
 Lorenzen, H., Læge, Bov

- Madsen, Th., Lærer, cand. mag.,
Kollund
Meyer, Joh., Sognefgd., Frøslev
Schmidt, Hans, Gdr., Kollund
Sørensen, R. P., Kommunelærer,
Buskhøj
Tegevald, Lærer, Bov
- Egvad Sogn:*
Eriksen, Chr., Lærerinde, Hønkys
Jessen, Hans, Købmand,
Nr. Hostrup
Nissen, Fru, Tingbjerggaard
Nr. Hostrup Skoles Bibliotek
- Ensted Sogn:*
Bach, Fr., Gdr., Sdr. Hostrup
Budsted, Elmer, Uddeler,
Stubbæk
Gadeberg, P., Præst, Stubbæk
Meyer, Jørgen, Gdr., Hostrupskov
Røllum Skoles Bibliotek
Staugaard, Fester, Gdr., Torp
- Felsted Sogn:*
Biblioteket, Felstedskov
Boysen, Rasmus, Gdr., Traasbøl
Hansen, Hans P., Gdr., Svejrup
Jensen, Lærer, Traasbøl
Jepsen, Annette, Lærerinde,
Traasbøl Skole
Petersen, H., Lærer, Felstedskov
Staugaard, Jørgen, Gdr., Felsted
Winther, Aage, Dyr læge, Felsted
- Graasten Sogn:*
Biblioteket, Graasten
Andersen, Apoteker, Graasten
Biehl, C. C., Købmand, Graasten
Bjerre, Politimester, Graasten
Emborg, Læge, Graasten
Eriksen, fhv. Stationsforst.,
Graasten
Glendal, Læge, Graasten
- Graasten Bank A/S, Graasten
Graasten kommunale Skole,
Graasten
Gredsted, Dommer, Graasten
Hansen, H. C., Overlærer,
Graasten
Hvidt, C. V., Sognepræst,
Graasten
Kræmer, Jens, Bankkasserer,
Graasten
Lauridsen, L., Forstander,
Graasten Landbrugsskole
Marcussen, P., Formand for
D. N. U., Graasten
Nordisk Institut, Graasten
Petersen, Marie, Fru,
Gaardejerske, Graasten
Warncke, Anna, Lærerinde,
Graasten
- Hellevad Sogn:*
Biblioteket, Hellevad
Grau, P. O., Lærer, Hellevad
Hansen, Peter, Lærer, Hellevad
Petersen, E. O. J., Lærer,
Klovtoft
- Hjordkær Sogn:*
Bøgh, Chr., Gdr., Alslev
Clausen, Knud, Møller, Aarslev
Jessen, Heinr., Gdr., Nybøl
Nederby, Holger, Lærer,
Hjordkær
- Holbøl Sogn:*
Biblioteket, Hokkerup
Christensen, Anders.
fhv. Gdr., Lundsgaard
Frederiksen, Magda, Lærerinde,
Holbøl
Jepsen, Christian, Lærer, Holbøl
Olesen, R., Bakkegaard, Sogne-
præst, Holbøl

Vollsen, Henning, Gdr.,
Øster Gejl

Kliplev Sogn:

Biblioteket, Søgaard Skole
Brock, A., Stationsmester,
Kliplev
Hansen, Chr., Lærer, Kliplev
Philipsen, Kr., Gdr., Lundtoft
Zachariassen, Sognepræst,
Kliplev

Løjt Sogn:

Andersen, A. J., Lærer, Bodum
Frank, Peter, Gdr., Stollig
Gammelgaard, A., Førstelærer,
Barsmark
Hansen, Oluf, Overlærer,
Løjt Kirkeby
Hjortlund, Alfr., Gdr.,
Høgebjerg
Jensen, J. A., Førstelærer,
Skovby
Jepsen, Jens, Forpagter,
Straagaard
Laursen, Erling Buhl, Skovby
Lildholdt, Mads, Gdr., Fasbro
Petersen, P. A., Lærer,
Løjt Kirkeby
Toftkær, Arild, Gdr., Stolliggaard
Warming, Jørgen, Gdr., Stollig

Rinkenæs Sogn:

Beyer, Fr., Provst, Rinkenæs
Nørgaard, Kr., Forstander,
Aarsbjerg

Rise Sogn:

Beeck, C. J., Overportør, Rødekro
Ipland, Ernst, Gdr., Søst
Ipland, Maren, Fru, Lærerinde,
Rise
Hybschmann, Mads, Gaardejer,
Rise

Jensen, Ernst, Stationsforstander,
Rødekro

Jepsen, Christine, Lærerinde,
Rødekro

Keller, A. B., Overportør,
Rødekro

Kristiansen, L., Lærer, Rødekro

Matthiesen, Carl, Skoleleder,
Rødekro

Ratzer, A., Lærer, Rise-Hjarup

Riishøjgaard, Sigfred,
Sognepræst, Rise

Uge Sogn:

Jørgensen, H. P., Gdr.,
Olmersvold

Hansen, Hans Jacob, Kasvraa
Petersen, Anton, Gdr., Voldager

Varnæs Sogn:

Biblioteket, Varnæs
Bladt, Jørgen, Gdr., Varnæsgrav
Lauersen, Jens, Chr.,
Kontrolassistent, Bovrup
Præstiin, H., Lærer, Bovrup
Rosquist, C., Varnæs
Schmidt, Hans J., Gdr., Vrangkær

Øster-Løgum Sogn:

Callesen, R., Gdr., Lerskov
Callø, Mads, Gdr., Genner
Jørgensen, Lærer, Genner
Kristensen, Jens, Lærer,

Ø. Løgum

Pedersen, Peter, Sognepræst,
Ø. Løgum

Randløv-Jensen, P., Lærer
Rugbjerg Skole

Rasmussen, Frk., Bestyrerinde,
Genner

H a d e r s l e v A m t:

Haderslev By:

Agerschou, E. Kruse, Afdelings-
leder

- Algreen-Petersen, Boghandler
 Andersen, Erik, Grosserer
 Andersen, Schack, Bankdirektør
 Andersen, Tove Lasson, Lektor
 Biblioteket
 Bløcher, Paul, Arkitekt
 Bonde, Bankdirektør
 Braae-Hansen, Seminarielærer
 Brodersen, Fru
 Bruhn, Daniel, Købmand
 Callø, P. A., Kreditforeningsdir.
 Christensen, J. S., Direktør
 Christensen, Olav, Kommuneass.
 Dahl, Th., Sekretær
 Dirks, J. C., Lærer
 Dueholm, P., Seminarielærer
 Fahrenдорff, Valdemar, Urmager
 Favrhøldt, M., Dr., Adjunkt
 Flensmark, Provst
 Haderslev Amtsmuseum
 Hansen, Grosserer
 Hansen, A., Overlærer
 Hansen, Frederik, Bogholder
 Hansen, Harry, Overlæge
 Hansen, M., Tandlæge
 Hansen, Michael, Grosserer
 Hansen, Niels, Tandlæge, Dr.
 Hartmann, Frantz, Politimester
 Henningsen, P., Urmager
 Hjorteapoteket
 Højberg, Joh. L., Fuldmægtig
 Hørluck, Marie, Tandlæge
 Jacobsen, Andreas, Museumsbetj.
 Jacobsen, N. H., Rektor, Dr. phil.
 Jensen, Th., Driftsbestyrer
 Jensen, Th., Komm. Undersøger
 Karlsson, Henry, Adjunkt
 Katedralskolens Bibliotek
 Kjær, Juliane, Frk.
 Lauritzen, Valdemar, Lærer
 Lauritzen, L. B., Amtslæge
 Lindhardt, Th., Landinspektør
 Lunn, Knud, Overlæge
 Michael, Marie, Frk.
 Møller, Arne, Dr. phil.,
 Seminarieførstander
 Møller, H. C., Boghandler
 Møller, Mads, pens. Overlærer
 Neumann, Hans, Museumsinsp.
 Nielsen, Carl, Boghandler
 Nielsen, Gunhard, Civildommer
 Nielsen, Johs., Boghandler
 Nielsen, N. J., Redaktør
 Nielsen, Palle, Seminarielærer
 Niemann, Aage, Kontorassistent
 Nissen, H. C., Lærer emer.
 Noack, C., Biskop
 Norn, M., Overlæge
 Olrik, Knud, Lektor
 Petersen, Johs., Købmand
 Petersen, Thade, Frimenigheds-
 præst
 Pontoppidan Thyssen,
 Stiftsprovst
 Rattenborg, Niels, Snedkermester
 Refslund, H., Læge, Dr. med.
 Reincke, H., Lektor
 Reumert, Eigil, Lærer
 Roust, Th., Amtsskolekonsulent
 Ruhwald, Erik, Læge
 Schmidt, P., Pedel
 Schrøder, Postkontrollør
 Schultz, Jes, Læge, Dr. med.
 Sorgenfri, Jørgen, Snedkermester
 Søchting, Redaktør
 Sønderbæk, Postassistent
 Sørensen, Alma, Jordemoder
 Thomsen, Andr., Lærer
 Thomsen, N. Th., Redaktør
 Thomsen, Sophus, Direktør
 Thulstrup, Andreas, Borgmester
 Thyssen, Inga, Fru
 Vig, Chr., Lærer
 Wind, J., Bogtrykker

Aastrup Sogn:
 Boesen, Gdr., Stendetgaard
 Ravn, P., Gdr., Nederbygaard

Agerskov Sogn:

Lautrup, Jens., Grd., Gestrup
 Lautrup, L. H., Gdr., Vellerup
 Lund, Johs., Gdr. Gestrup
 Poulsen, Refslund M., Gdr.,
 Bovlund
 Rolskov, E., Lærer, Gestrup
 Refslund, N. H., Gdr., Bovlund

Aller Sogn:

Boesen, Gdr., Stubbum
 Fink, Hans, Gdr., Stubbum
 Schultz, P., Gdr., Kobbersted

Bevtoft Sogn:

Dinesen, H. M., Gdr., Hjartbro
 Gubi, Malermester, Bevtoft
 Nissen, Peter Jessen, Gdr.,
 Strandelhjørn
 Nissen, Anker, Sognepræst,
 Bevtoft
 Sandholdt, M., Bygmester,
 Bevtoft
 Schmidt, Niels, Gdr., Glasergaard
 Skov, A. L., Gdr., Bevtoft

Branderup Sogn:

Biblioteket, Branderup
 Bojsen, Thomas, Købmand,
 Branderup
 Fredslund, Ingemann,
 Mejeribestyrer, Branderup
 Nielsen, L. J., Lærer, Rurup

Fjelstrup Sogn:

Friis, Fedder, Gdr., Anslet
 Friis, Jørgen, Gdr., Fjelstrup
 Hansen, H., Lærer, Knud
 Møller, Rasmus, Propr.,
 Toftegaard
 Paulsen, Hejselbjerg H., Sogne-
 præst, Fjelstrup
 Thomsen, Jørgen, Gdr., Knud

Fole Sogn:

Ehrenreich, Aage, Førstelærer,
 Fole
 Filtenborg, P., Sognepræst, Fole

Gl. Haderslev Sogn:

Duus, Handelsmd., Stokkerhoved
 Have, Proprietær, Hørregaard

Gram Sogn:

Andersen, A., Bankbogholder,
 Gram
 Bernsen, P., Mejeribest., Gram
 Biblioteket, Gram
 Brockenhuus Schack, Grevinde,
 Gram
 Frisk, Anders, Sparekassebest.,
 Gram
 Hagen, Søren, Førstelærer, Tiset
 Lindorff, Karl, Gdr., Gram
 Lund, L., Gdr., Skjoldager
 Nielsen, Kr. Østergaard, Lærer,
 Endrupskov
 Petersen, Hans, Gdr., Gram
 Raben, J. N., Forpagter, Gram
 Thykjær, Apoteker, Gram
 Thomsen, Th., Skatteraadsfor-
 mand, Gram
 Timmermann, Købmand, Gram
 Weber, Peter, Vognmand, Gram
 Zerlang, Helge, Læge, Gram

Grarup Sogn:

Fromm, J. R., Gaardejer, Grarup
 Petersen, J., Lærer, Grarup

Halk Sogn:

Eriksen, Erik, Gdr., Halk
 Hansen, Hans L., Gdr., Langmose
 Jensen, Jens, Gdr., Sode
 Petersen, Jacob, Gdr., Sodegaard

Hammelev Sogn:

Lauritzen, Hans P., Gdr.,
 Søndergaard

Hjerndrup Sogn:

Hansen, Peter, Gdr., Hjerndrup

Hjerting Sogn:

Hansen, Ejnar, Gdr., Bjørnekær

Hoptrup Sogn:

Augustinus, P., Sognepræst,

Hoptrup

Biblioteket, Hoptrup

Christensen, C. M., Lærer,

Djærnæs

Høj, Jep, Gdr., Elisabetsminde

Iversen, Chr., Gdr., Sønderballe

Lauritzen, P. H., Forstander,

Hoptrup Højskole

Hygum Sogn:

Fokdal, Hans N., Lærer,

Kamstrup

Fredslund, Peter, Gdr.,

Sdr. Hygum

Hjuler, P. A., Gdr., Sdr. Hygum

Popp, A., Pastor emer., Sdr. Hygum

Jels Sogn:

Kragh-Petersen, O., Apoteker,

Jels

Ravn, H., Læge, Jels

Jægerup Sogn:

Biblioteket, Jægerup

Eriksen, M., Lærer, Jægerup

Lintrup Sogn:

Jensen, H. S., Gdr., Tornumgaard

Magstrup Sogn:

Dalberg, Ernst, Sognepræst,

Magstrup

Nustrup Sogn:

Billund, K. P. P., Lærer, Nustrup

Friis, Peter, Gdr., Brøndlund

Gram, J., Gdr., Folketingsmand,

Ankergaard

Iversen, Marius, Gdr., Nustrup

Nielsen, Fr., Lærer, Kolsnap

Sørensen, H. M., Lærer, Bæk

Østergaard, J. H., senr., Gdr.

Gabøl

Rødding Sogn:

Biblioteket, Rødding

Fink, Olav, Gdr., Brændstrup

Faugaard, Lærer, Brændstrup

Høyer, Jens, fhv. Landstingsmd.,

Rødding

Jacobsen, Westergaard.

Provst, Rødding

Larsen, Axel, Læge, Rødding

Lund, Hans, Forstander, Rødding

Lyck, P., Direktør, Rødding

Marcussen, A. J., Urmager,

Rødding

Pedersen, Arne Fog, Højskolelæ-

rer, cand. theol., Rødding

Petersen, K., Lærerinde, Rødding

Rasmussen, Asger, Dommer,

Rødding

Rübner-Petersen, Direktør,

Rødding

Staurup, P. P., Lærer, Rødding

Svendsen, Kr., Frimenigheds-

præst, Rødding

Østergaard, Jacob, Rødding

Skodborg Sogn:

Aalling, J. Jensen, Regnskabs-

fører, Skodborg

Biblioteket, Skodborg

Hansen, Kresten, Gdr., Højvang

Hollensen, Andr., Købmand,

Skodborg

Hørlück, Jens, Gdr., Skodborg

Jørgensen, Jørgen, Skatteraads-

medlem, Skodborgskov

Larsen, Viggo, Gdr., Skodborg
Nielsen, Sigfred, Bogholder,
Skodborg
Schmidt, Aage, Gdr., Faarkrog

Skrave Sogn:

Biblioteksforeningen, Langetved
Boesen, P., Lærer, Københoved
Dall, Christen H., Københoved
Gram, M. K., Gdr., Københoved
Kloppenborg Skrumsager, Gdr.,
Københoved
Roostgaard-Andersen, P., Gdr.,
Københoved

Skrydstrup Sogn:

Ludvigsen, P., Gdr., Hørløk
Sognebiblioteket, Skrydstrup

Sommersted Sogn:

Michelsen, R., Dyrlæge,
Sommersted
Møller-Nielsen, P., Førstelærer,
Sommersted
Nissen, Viktor, Lærer,
Over Lerte
Petersen, Jørgen, Gdr.,
Sommersted
Rasmussen, H. K., Læge,
Sommersted
Schmidt, Johan, Gdr., Kastvraa

Stepping Sogn:

Beck, J., Proprietær,
Anderupgaard
Nissen, Martin, Sognepræst,
Stepping

Toftlund Sogn:

Bogens Højskole, Toftlund
Coln, H., Overlærer, Toftlund
Lambertsen, Børge, Redaktør,
Toftlund
Mosbech, J. L., Landinspektør

Petersen, P. A. J., Lærer,
Stenderup
Thyssen, Peter, Gdr., Gravlund

Tyrstrup Sogn:

Bancke, Lærer, Tyrstrup
Biblioteket, Christiansfeld
Bramsen, Anna, Frk., Læge,
Christiansfeld
Hansen, Jac. H., Dyrlæge,
Christiansfeld
Krog, Hans, Rentier,
Christiansfeld
Lind, Hans, Apoteker,
Christiansfeld
Nicolajsen, J., Præst,
Christiansfeld
Petersen, Schultz, Proprietær,
Tyrstrupgaard

Vedsted Sogn:

Aalling, Kr., J., Lærer, Vedsted
Poulsen, Karl, Gdr., Christiansdal
Quistgaard, Sognepræst, Vedsted
Rasmussen, H. Chr., Lærer,
Vedsted

Vilstrup Sogn:

Biblioteket, Sdr. Vilstrup
Gade, Paul Ø., Sognepræst,
Sdr. Vilstrup
Kloppenborg Skrumsager, Gdr.,
Kanekær
Neumann, Markus, Gdr.,
Sdr. Vilstrup
Scherrebeck, Iver, Sognefoged,
Sdr. Vilstrup

Vojens Sogn:

Aaholm, Sognepræst, Vojens
Biblioteket, Vojens
Hagelso, Forstander, Vojens
Jensen, Overlærer, Vojens
Nybroe, Læge, Vojens

- Schmidt, J. H., fhv. Gdr., Vojens-
gaard
- Øsby Sogn:*
Biblioteket, Flovt
Dahl, P., Sogneraadsformand,
Aarøsund
Hansen, Heinrich, Førstelærer,
Øsby
Hylsebæk, Paul, Toldassistent,
Aarøsund
Jensen, Niels Antoni,
Stenderupgaard
Sørensen, Simeon, Gdr., Hajstrup
- Øster-Lindet Sogn:*
Biblioteket, Øster-Lindet.
Skau, J., Forpagter, Nygaard
- S ø n d e r b o r g A m t:
- Sønderborg By:*
Andreasen, Sophie, Lærerinde
Beck, Hans, Turistchef
Biblioteket
Biering, fhv. Provst
Borgaa, Børge, Lærer
Christensen, J. P., Viceskoleinsp.
Dircks, Civilingeniør
Evald, Dr., Tandlæge
Granum-Jensen, A. R.,
res. Kapellan
Gregersen, Gudrun, Adjunkt
Hansen, J., Pastor emer.
Hollensen, Holger, Købmand
Hundtofte, C., Lærer
Jacobsen, Otto B., cand. mag.
Jensen, Egeberg, Rektor
Jørgensen, Marie, Adjunkt
Koblen, Postmester
Kock, I. H., Købmand
Krogh, Hans, Lærer
Larsen, Kai Edvard, Redaktør
Lausten-Thomsen, Gert, Læge
- Lodberg, Postkontrollør
Miang, H., Dr. jur., Landsrets-
sagfører
Mortensen, Martin, Lærer
Novrup, Hans, Amtsskolekon-
sulent
Nørhald, M., Landsretssagfører
Petersen, Viggo, Adjunkt,
cand. mag.
Raben, J., Museumsdirektør
Rasmussen, J. M., Overlærer
Rasmussen, Lilly M., Lærerinde
Ræder, Postmester
Ræthinge, Ellen, Overtoldassi-
stent
Skjoldborg, Pastor emer.
Statsskolens Bibliotek
Wisse, Svend E., Kontorchef
- Asserballe Sogn:*
Clausen, Chr., Gaardejer,
Kettingskov
Simonsen, Christine, Lærerinde,
Asserballeskov
- Augustenborg Sogn:*
Biblioteket, Augustenborg
Schmidt, Anders, Læge,
Augustenborg
Vinten, A., Overlærer,
Augustenborg
- Broager Sogn:*
Bredtoft, Cilius, Lærer, Dynt
Damm, Chr., Journalist,
Egersund
Dirksen, H., Dr. med., Broager
Hansen, Reinhold, Lærer,
Brunsnæs
Højlund-Carlson, D., Dyr læge,
Broager
Korse, Aug., Broager
Kyster, Johs., Præst, Broager
Schmidt, Lærer, Iller

Dybbøl Sogn:

Bang, H. O. C., Sognepræst,
Dybbøl
Biblioteket, Dybbøl
Christensen, Nicolai, Gdr.,
Dybbøl
Ruge, Keramiker, Dybbøl Mølle

Egen Sogn:

Biblioteket, Egen
Holm, Lærer, Guderup
Jacobsen, Joh., Gdr., Dyndved
Jensen, H. C., Læge, Guderup
Nielsen, Jørgen, Guderup

Hagenbjærg Sogn:

Christensen, Claus, Gdr.,
Lavensby
Clausen, Hans, Gdr., Hagenbjærg
Schmidt, P. P., Gdr., Lauensby

Hørup Sogn:

Biblioteket, Hørup
Jessen, H. H., Peberbjerg
Nielsen, N. Chr., Sognefoged,
Miang

Kegnæs Sogn:

Andreasen, Georg, Lærer,
Sønderby
Biblioteket, Kegnæs
Jepsen, Riis, Lærer, Østerby

Ketting Sogn:

Biblioteket, Ketting
Nissen, Herluf, Lærer, Sebbelev

Lysabild Sogn:

Jensen, Christian, Gdr., Skovby
Madsen, H. C., Sognepræst, Lys-
abild

Nordborg Sogn:

Biblioteket, Nordborg
Blichfeld, Sognepræst, Nordborg

Blomgren, P., Bankbestyrer,
Nordborg

Demuth, Chr., Forstander,
Nordborg

Hansen, Jes, Lærer, Holm
Jensen, Hans, Barber, Nordborg

Jensen, R. M., Førstelærer, Holm
Kaae, Ejner, Lærer, Nordborg

Meincke, D., Læge, Nordborg
Nissen, Nis, Sparekassedirektør,
Nordborg

Warncke, Chr., Overlærer,
Nordborg

Wolff, Lærer, Nordborg

Notmark Sogn:

Andresen, Andreas, Lærer,
Fynshav

Biblioteket, Fynshav

Terkelsen, Frede, Højskoleforst.,
Danebod

Nybøl Sogn:

Madsen, J. P., Lærer, Stenderup

Oksbøl Sogn:

Grüne, Lærer, Mjels
Jørgensen, Hans, Mjelsmark

Sottrup Sogn:

Alexandersen, Hans, Gdr.,
Ø. Sottrup

Alexandersen, P., Gdr.,
V. Sottrup

Andersen, C. J., Førstelærer,
V. Sottrup

Andersen, Hans P., Gdr.
Oldstoft

Biblioteket, Snogbæk
Bonefeld, Olav J., Gdr.,
Snogbæk

Hansen, Peter, Læge, Sottrup
Hanssen, Sv. A., Gdr.,

Nørremølle

- Knutsen, H. C., Lærer,
V. Sottrup
- Møller, Jens, Rentier, V. Sottrup
- Nielsen, Chr., Konsulent,
V. Sottrup
- Nielsen, Kirsten, Lærerinde,
Ø. Sottrup
- Schmidt, Christian, Gdr.,
Snogbæk
- Thorsen, Hans Th., Frisør,
V. Sottrup
- Svenstrup Sogn:*
- Biblioteket, Svenstrup
- Horne, E., Lærerinde, Stevning.
- Tandslet Sogn:*
- Bonefeldt, Jac., Bogholder,
Tandslet
- Fink, Johs., Lærer, Tandslet
- Roesdahl, H., Læge, Tandslet
- Ulkebøl Sogn:*
- Aarø-Hansen, Kristian, Sogne-
foged, Hestehave
- Biblioteket, Ulkebøl
- Hansen, Martin, Sognepræst,
Ulkebøl
- Jensen, Harald, Førstelærer,
Kær
- Lorentzen, J., Forpagter,
Rønhave
- Thomsen, Anne, Lærerinde,
Ulkebøl
- Ullerup Sogn:*
- Holdt, Jes M., Lærer, Ullerup
- Iversen, Kr., Gdr., Langager
- Lyck, Hans, Købmand, Avnbøl
- Petersen, Hans, Lærer, Blans
- Warncke, Sognepræst, Ullerup
- T ø n d e r A m t :
- Tønder By:*
- Andersen, Jørgen, Adjunkt
- Andersen, Knud, Kordegn
- Andersen, S. Rahbek, Bestyrer,
Mejerholm
- Andresen, A., Amtslandmaaler
- Bernsen, Redaktør
- Biblioteket
- Bohn, Else, cand. mag.
- Boisen, Boe, Lærer
- Brahm, Overlærer
- Bredsdorff, Morten,
Seminarieforstander
- Brejll, S. C., Viceinspektør
- Brenner, Dr. med.
- Bruhn, P., cand. pharm.
- Brøndum, Karen, cand. pharm.
- Busch, Otto, Amtslandmaaler
- Christensen, Erik, Provst
- Christensen, Ehm, Købmand
- Christensen, Hans, Amtsrevisor
- Christiansen, V., Bogholder
- Clausen, Hans Chr., Redaktør
- Dyrehøj, M. C., Redaktør
- Eskildsen, Claus, Seminarielærer
- Florander, V., Kontorchef
- Frank, Jørgen, Konsulent
- Gaarde, P. Kontorassistent
- Gotthardsen, A. J., Assurandør
- Hansen, Frede, Seminarielærer
- Hansen, Gerda Tarp, Bibliotekar
- Hansen, Hans J., Landsrets-
sagfører
- Hansen, Hans N., Bankbogholder
- Hartmann, P. H. Boye, Lands-
retssagfører
- Helkiær, Otto, Lærer
- Hinrichsen, P., Direktør
- Ingwersen, W., Malermester
- Jacobsen, Ingeborg, Broderi-
handler
- Jacobsen, T. Q., cand. polyt.,
Ingeniør
- Jefsen, J. N., Boghandler
- Jensen, Henry, Adjunkt
- Jensen, M., Amtsfuldmægtig

- Jensen, Niels, Sekretær
 Jepsen, Peter, Læge, Dr. med.
 Knudsen, Munch, Bankbogholder
 Kondrup, Lektor
 Kristensen, K. P., Konsulent
 Kusk Nielsen, Jørgen, Bibliotekar
 Laursen, Th., Bogtrykker
 Magle, Hans, Sognepræst
 Moltke, Helene, Lærerinde
 Mosbech, Aage, Fuldmægtig
 Møller, Niels, Dr. phil., Seminar-
 ierlærer
 Nielsen, A. Bai, Købmand
 Nielsen, P., Direktør
 Paulsen, J., Borgm., Bankdir.
 Pedersen, Dan, Civilingeniør
 Petersen, Amdi, Lærer
 Petersen, Anders, Sygehus-
 inspektør
 Petersen, C., Hypotekm.
 Petersen, Chr., Mejeriejer
 Petersen, Johs., Købmand
 Petersen, P. J., Arkitekt
 Petersen, Thorvald, Bagermester
 Randrup, Rektor
 Rasmussen, J. C., Motorsagkynd.
 Rossing, Erling, Lektor
 Seminariets Bibliotek
 Statsskolens Bibliotek
 Steenholdt, Jens, Forretningsf.
 Stegmann, H. H., Dommer
 Svendsen, Nic., Amtsskolekons.
 Sørensen, A. H., Overbetjent
 Westh, Thorkild Claudi, Civil-
 ingeniør
 Vestslesvigs Tidende
- Abild Sogn:*
 Andersen, Hans, Gdr., Kongs-
 bjerg
- Arrild Sogn:*
 Biblioteket, Arrild
 Madsen, Jeppe, Gdr., Roostgaard
- Mamsen, P. J., Smedemester,
 Roost
 Thomsen, Hans, Gdr., Roost
- Ballum Sogn:*
 Jensen, Ingwert, Gdr., Husum
 Lorenzen, Hans, Ballum
 Nicolajsen, Fr., Sognepræst,
 Ballum
- Brede Sogn:*
 Biblioteket, Bredebro
 Gantzel, Enne Madsen, Køb-
 mand, Bredebro
 Hersbøl, Stationsforst., Bredebro
 Holdt, J., Dr. theol., Sognepræst,
 Bredebro
- Brøns S.:*
 Andersen, P. Obeling, Virkelyst
 Biblioteket, Brøns
 Historisk Samfund f. Brøns S.
 Jacobsen, Aage, Mølle ejer,
 Brøns Mølle
 Lodbjerg, Chr., Førstelærer,
 Brøns
 Malling, Anders, Sognepræst,
 Brøns
- Burkal Sogn:*
 Andresen, A., Dyr læge, Bylde-
 rup Bov
 Bentholm, Axel, Bestyrer, Grøn-
 gaard
 Biblioteket, Rends
 Damm, I., Lærer, Burkal
 Heick, Frederik, Forsøgsleder,
 St. Jynde vad
 Høgel, Ejner, Sognepræst,
 Burkal
 Jensen, pens. Lærer, Majborg
 Leick, Willy, Førstelærer,
 Lydersholm

Linnet, Sven, Læge, Bylderup
Bov

Matthiesen, Lærer, Lund
Nissen, Georg, Landbrugs-
konsulent, Bylderup Bov

Spandet, N. C. Lærer,
St. Jyndeved
Tinglef, Jørgen, Gdr., Lund

Bylderup Sogn:

Dethlefsen, Hans M., Sognepræst,
Lændemark

Daler Sogn:

Biblioteket, Østerby
Grøn, Sognepræst, Østerby

Døstrup Sogn:

Biblioteket, Døstrup
Ebbesen, Hans, Sognepræst,
Døstrup

Nielsen, Aage, Lærer, Døstrup
Nissen, Anton, Lærer, Lovrup
Petersen, Christen Thygesen,
Købmand, Døstrup
Rattenborg, Aug., Lærer,
Døstrup

Emmerlev Sogn:

Eriksen, Laust N., Gdr.,
Sdr. Sejerslev
Lassen, A., Lærer, Emmerlev
Laursen, C. J., Lærer,
Nr. Sejerslev
Lund, A. P., Gdr., Byvang
Lund, Anders P., Gdr.,
Emmerlev Klev

Hostrup Sogn:

Biblioteket, Jejsing
Christensen, Chr., Vejformand,
Jejsing
Christiansen, Werner, Lærer,
Jejsing
Friis-Christensen, H., Lærer,
Solderup

Kloppenborg, Axel, Gdr.,
Rørkær

Maibøll, pens. Lærer, Jejsing
Michelsen, Nikolai, Landmand,
Jejsing

Møller, P., Lærer, Hostrup
Petersen, Hans, Sognepræst,
Hostrup

Petersen, Johs., Bestyrer, Solvig
Petersen, Nis, Gdr., Rørkær
Vestergaard, Fr., Landmand,
Jejsing

Hviding Sogn:

Jefsen Christensen, Landstings-
mand, Høgsbro
Madsen, M., Førstelærer,
Hviding
Warming, M., Gdr., Raahede

Højer Sogn:

Biblioteket, Højer
Christiansen, Folmer, Lærer,
Højer
Lund, Grethe, Børnehaveleder,
Frk., Højer
Mathiasen, Vilh., Direktør,
Højer
Nielsen, N. P., Præst, Højer
Rasmussen, Ras, Læge, Højer

Højrup Sogn:

Biblioteket, Arnum
Paulsen, Nic., Sognepræst,
Højrup

Højst Sogn:

Appel, Erik, cand. mag., Domæ-
neforpagter, Ellehus
Biblioteket. Ø. Højst
Hansen, Johs. J., Købmand,
Ellehus

Løgumkloster Sogn:

Biblioteket, Løgumkloster

Glaven, P., Læge, Løgumkloster
 Kjems, J., Apoteker,
 Løgumkloster
 Myrhøj, A. F., Lærer,
 Løgumkloster
 Outzen, Karsten, Ellum
 Rasmussen, Lærer, Draved
 Schülein, Provst, Løgumkloster
 Skovmand, Overlærer
 Løgumkloster

Mjolden Sogn:

Biblioteket, Mjolden
 Helms, Sognepræst, Mjolden
 Jensen, Kristen, Gdr., Mjolden
 Petersen, Jac., Gdr., Mjolden

Møgeltønder Sogn:

Biblioteket, Møgeltønder
 Clausen, Førstelærer,
 Møgeltønder
 Iversen, Aksel, Landmand,
 Bønderby
 Jørgensen, K. M., Sognepræst,
 Møgeltønder
 Linnet, Hans, Forpagter,
 Møgeltønder
 Nielsen, N. Juhl, Lærer,
 Møgeltønder
 Rasmussen, Aage, Lærer,
 Møgeltønder
 Reggelsen, Chr., Gdr., Toghale
 Schack, O. D., Greve,
 Amtmand, Schackenborg

Nr. Løgum Sogn:

Biblioteket, Nr. Løgum
 Friis, Claus, J., Gdr.,
 Løgumgaard
 Poulsen, Jens Refslund, Lærer,
 Ny-Bjerndrup
 Lange, M. J., Lærer Kløjning

Rabsted Sogn:

Gad, P. J., Gdr., Hejsel

Johansen, U. P., Førstelærer,
 Rabsted
 Thomsen, Frederik, Lærer,
 Korup

Rejsby Sogn:

Jensen, Truels, Gdr., Rejsby
Roager Sogn:
 Biblioteksforeningen, Roager
 Gad, Uffe K., Gdr., Ravnholt

Rømø Sogn:

Biblioteket, Kirkeby
 Jensen, A. Korsgaard, Lærer,
 Toftum

Skærbæk Sogn:

Biblioteket, Skærbæk
 Degn, Søren, Gdr., Skærbæk
 Fromsejer, Kr., Skovrider,
 Skærbæk
 Jørgensen, J. F., Præst,
 Skærbæk
 Jørgensen, R., Realskolebestyrer,
 Skærbæk
 Kristensen, Sig, Lærer, Skærbæk
 Schultz, N., Overlærer,
 Skærbæk
 Skodborg, Christian, Arkitekt,
 Skærbæk
 Svendsen, Andr., Gdr., Hjemsted
 Ulfbeck-Petersen, E., Læge,
 Skærbæk

Spandet Sogn:

Smidt, Peter, Gdr., Spandet-
 gaard

Tinglev Sogn:

Alnor, Læge, Dr. med., Tinglev
 Andersen, Chr., Lærer, Tinglev
 Biblioteket, Tinglev
 Damgaard, P., Gdr., Rødebæk
 Fink, Gudmund, Stoltelund

- Hansen, H. P., Stationsforst.,
Tinglev
Møller, Carl, Tinglev
Schmidt, Laur., Lærer, Eggebæk
- Visby Sogn:*
Andersen, Poul, Gdr., Nørmark
Biblioteket, Visby
Hansen, Th., Branddir., Visby
Søe, Niels, Sognepræst, Visby
- Vodder Sogn:*
Petersen, Holger, Lærer, Vodder
Schack- Stenberg, S., Sognepr.,
Vodder
- S t o r k ø b e n h a v n :
- Adolph, Andreas, Kommune-
lærer, Markmannsgade 4^a, S
Andersen, Caroline, Arkivar,
mag. art., Landsarkivet,
Jagtvej 10, N.
Andersen, Holger, Præsident,
Duntzfeltsallé 26, Hellerup
Andersen, J. Oskar, Professor,
Rathsacksvej 5, V.
Arnstrøm, Ellen, cand. mag.,
Gothersgade 129, K.
Astrup, Tage, Civilingeniør,
Engbakkevej 18, Charlottenl.
Behrens, C., Redaktør,
Ny Toldbodgade 55, K.
Bendix, Prokurist,
Hellerup Allé 7, Hellerup
Biblioteket, Hvidovre, Valby
Biblioteket, Lyngby
Bing, Otto, Overretssagfører,
Stormgade 6, V.
Blaabjerg, Vagn, Kontorassistent,
Merløsevej 21, Brønshøj
Boesen, Caja, Fru, Olesvej 13,
Virum
Boesen, Gudmund,
Museumsinsp., Rosenborg, K.
Boghandel, Aug. Olsens,
Strandvej 189, Hellerup
Bokkenheuser, Oberstløjtnant,
Østerbrogade 78, Ø.
Braher, Willy B., Lærer,
Zinniavej, Kastrup
Brammer, Fr., Overfører,
Østersøgade 96^a, Ø
Christensen, Arthur, Fuldm.,
cand. polit., Emil Slomanns-
vej 11^a, F
Christensen, Balthazar, Dommer,
Gersonsvej 77, Hellerup
Dahl, Sven, Rigsbibliotekar,
Amalievej 4, V.
Dalgaard, Sune, stud. mag.,
Hans Tavsensgade 1, N.
Dalgaard, K., Kommuelærer,
cand. mag., Drosselvej 20, F.
Dansk Folkemindesamling,
Kgl. Bibliotek, K
Dein, Autin, Lektor,
Ejderstedgade 14, V.
Due, Gudrun Bossen, Frk.,
Nøragervej 14, Vanløse
Due-Hansen, Johs., Præst,
Naksøskovvej 15^a, Valby
Elling, H., Lærer,
Vendsysselvej 28, F.
Fanø, Knud, stud. mag.,
Kuhlausgade 56^a, Ø
Fink, Poul, stud. jur.,
Ane Katrinesvej 28^a, F.
Frederiksen, F. C., Ingeniør,
Grøndals Parkvej 108,
Vanløse
Friis, Aage, Professor,
Bernstorffsvej 32, Hellerup
Friis, Niels, Redaktør,
Holbergsgade 6, K.
Fræmohs, A., Kontorchef,
Ellinorsvej 24, Charlottenl.
Gjessing, H., Dommer,
Havsgaardsvej 16, Hellerup

- Grænseforeningen,
Peder Skramsgade 5¹, K.
- Guthormsen, Anna, Frøken,
Maagevej 34, N.
- v. Haffner, Amtsforvalter,
Mynstersvej 3, V.
- Hansen, E. Hart, Dr. med.,
Øster Søgade 18, K.
- Hansen, H. Sjelle, Dyrlæge,
Hellerup
- Hansen, Inger Bondo,
Puggaardsgade 7, V.
- Hansen, Magnus, Repræsentant,
Klintholmsvej 1, Brønshøj
- Heils, Aksel, Arkivar,
Udenrigsministeriet, K.
- Hemmingsen, Jørgen, Assistent,
Østerbrogade 88 B, Ø.
- Henriksen, Knud, Heliograf,
Stormgade 12, K.
- Hertz, P. M., fhv. Rektor,
Slotsvej 35, Charlottenlund
- Hjelholt, Holger, Dr. phil.,
Arkivar, Markvej 15, F.
- Holdt, H. Kalum,
Anemonevej 7, Gentofte
- Hollesen, Korrespondent,
Tagensvej 29⁴, N
- Horsten. Hans, Sagfører,
Gefionsgade 1⁴, Ø.
- Horsten, Holger, Fuldmægtig,
Ordrup Jagtvej 167,
Charlottenlund
- Hulegaard, Axel, Overretssagf.,
Bjerregaards Sidevej 4,
Valby
- Hvid, M., Politiskolechef,
Artillerivej 53, S.
- Hvidtfeldt, Joh., Arkivar ved
Rigsarkivet,
Blomstervænget 93, Lyngby
- Iversen, M., Kontorchef,
Dr. polit., Oldfuxvej 14, NV.
- Japsen, G., cand. mag.,
Hovmestervej 37, NV.
- Jensen, Chr. Axel, Museums-
inspektør, mag. art.,
Søndermarksvej 14, Valby
- Jepsen, H., Overlærer,
Lille Strandvej 7, Hellerup
- Jepsen, Hans,
Snorresgade 2¹, S.
- Jessen, Knud, Prof., Dr. phil.,
Gothersgade 140, K.
- Jones, William, Grosserer,
Helgolandsgade 9³, V
- Justesen, Karen, cand. mag.,
Købmagergade 52⁴, K.
- Jørgensen, Harald, Arkivar ved
Rigsarkivet, Dr. phil.,
Tøjhusgade 5, K.
- Jørgensen, Peter, Docent,
Jydeholmen 42, Vanløse
- Kaper, Anne Marie, Frk.,
Amalievej 19³, K.
- Kjems, Sven, stud. jur.,
Griffenfeldtsgade 37, N.
- Klint, Jon, Kommunelærer,
Mariendalsvej 75, F.
- Koch, Hal, Professor, Dr. theol.,
Malmøgade 8, Ø.
- Kretzschmer, Knud, Lektor,
Amagerfælledvej 17, S.
- Kretzschmer, Magnus, Sagfører,
Gl. Strand 40, K.
- Kyhl, O., Oberst, Ordrupjagtvej
48 E, Charlottenl.
- Kyllesbech, L., Toldassistent,
Hartmannsvej 17, Hellerup
- Lange, Yrsa Ross, Fabrikant,
Torvegade 35⁵, K.
- Langholz, C., Bibliotekselev,
Biblioteket, Lyngby
- Lassen, Gudrun, Frk.,
Forchhammersvej 33, V.

- Lauritzen, stud. jur.,
Dyvekesallé 9, S.
- Lebeck, Margr., Enkefru,
Sortedamsdosseringen 95B, Ø
- Linvald, Axel, Rigsarkivar,
Norgesmindevej 20, Hellerup
- Louw, A. Charles, Direktør,
Laxegade 2, K.
- Lænkholm, Kaj, Præst,
Wagnersvej 14, V.
- Mackeprang, M., Dr. phil., fhv.
Museumsdirektør, Ordrup-
højvej 40, Charlottenl.
- Maibøll, H., Grosserer,
Lindevangsalle 4, F.
- Marstrand, Vilh., Ingeniør,
Øster-Voldgade 6, K.
- Meyer-Heiselberg, R., stud. mag.,
Ny Adelgade 4², K.
- Møller, Valentin, Aage,
Grosserer, Dr. Tværgade 5,
K.
- Moltesen, L., fhv. Udenrigs-
minister, Dr. phil.,
Lille Fredensvej 8,
Charlottenlund
- Moltke, Carl, Generalmajor,
Maglevænget 8, Charlottenl.
- Møller, Helge Richard,
Wilh. Smidtsvej 12,
Gentofte
- Mønsted, A., Fru,
Gl. Kongevej 156³, F.
- Nationalmuseets II. Afd., K.
- Neergaard, C., fhv. Museums-
inspektør,
Nr. Voldgade 9, K.
- Nielsen, Fru, Ordrup Jagtvej 98,
Charlottenl.
- Nielsen, W., fhv. Overlærer,
Østersøgade 102², Ø.
- Nissen, Harald, Civilingeniør,
Moltkesvej 20, F.
- Nordlien, Poul, Landsdommer,
Puggaardsgade 14, V.
- Nørregaard, Georg, cand. mag.,
Dronningensgade 54, K.
- Olsen, Søstrene,
Bendzvej 2³, F.
- Paulsen, Ove, Professor,
Brogaardsvænge 3, Gentofte
- Petersen, Carl S., fhv. Over-
bibliotekar, Solvej 2, F.
- Petersen, Niels, Postmester,
Godthaabsvej 119³, F.
- Plum, Inger Marie, Frk.,
Vestre Boulevard, V.
- Prieme, Ruth, Fru,
Emanuel Olsensvej 6, F.
- Rasmussen, Paul, W., cand.
pharm.,
Amagerbrogade 247, S.
- Rasmussen, W. S., Sekretær,
Gyldenløvesgade 10, K.
- Ravn, J., Overlærer,
Helgolandsgade 15, V.
- Ravn, J. P. J., Docent,
Museumsinspektør,
Rolighedsvej 20, V.
- Rigelsen, Jens, Manufaktur-
handler, Frihedsvej 7, F.
- Rigsarkivet, K.
- Roos, Carl, Dr. phil., Professor,
Sylowsallé 19, F.
- Sarup, Kaj, Redaktionssekretær,
Spurveskjulbakken 41,
Lyngby
- Schmidt, Gunder, Kirstine,
Holsteinsgade 42⁴, Ø.
- Schmidt, Max, Dr. med.,
Overlæge
- Seidenfaden, Politidirektør,
Strandvejen 219,
Charlottenl.
- Skadhauge, Antikvarboghdl.,
Nørre Voldgade 102, K.

- Smith, Jonathan, fhv. Amtsforvalter, Aagade 98², N.
- Stenbæk, L. A., Papirhandler, Hvælvningen, K.
- Stephensen, Bodil, Svanemøllevej 41, Hellerup
- Stephensen, K., Museumsinsp., cand, mag., Brodersensalle 13, Hellerup
- Stevns, Arne, Kaptajn St. Markus Plads 10, V.
- Sønderjyds Forening for København, Raadhuspladsen 45, V.
- Thaulow, Per, Politifuldmægtig, Toldbodvej 46, K.
- Thaysen, Holger, Apoteker, Gustav Adolfsvej 5, Ø.
- Thaysen, Stig, stud. jur., Blomstervænget 22, Lyngby,
- Tholle, Johs., Havearkitekt, Laur. Sørensenvej 2, F.
- Thorsen, Svend, Protokolsekret., Peter Bangsvej 209, Valby
- Vestre Borgerdydskoles Bibliotek, Helgolandsgade 6, V.
- Werner, Sigvard, Forretningsfører, Dalføret 5, S.
- D e t ø v r i g e D a n m a r k .
- Andersen, Jacob, Overpostinspektør, Aarhus
- Andersen, Johs., Højskoleforst., Galtrup
- Appel, Hans, Landbrugslærer, Skovvang
- Arnfred, J. Fr., Højskoleforst., Askov
- Balle, K., Forstander, St. Restrup
- Biblioteket, Aarhus
- Biblioteket, Askov Højskole
- Biblioteket, Esbjerg
- Biblioteket, Finderup
- Biblioteket, Fredericia
- Biblioteket, Helsingør
- Biblioteket, Herning
- Biblioteket, Hillerød
- Biblioteket, Holstebro
- Biblioteket, Kolding
- Biblioteket, Køge
- Biblioteket, Maribo
- Biblioteket, Nyborg
- Biblioteket, Nykøbing Mors
- Biblioteket, Odense
- Biblioteket, Randers
- Biblioteket, Ribe
- Biblioteket, Silkeborg
- Biblioteket, Skive
- Biblioteket, Slagelse
- Biblioteket, Stege
- Biblioteket, Søllerød
- Biblioteket, Thisted
- Biblioteket, Vejen
- Biblioteket, Vejle
- Biblioteket, Viborg
- Birkeland, Chr., Kalundborg
- Bitsch, Øjvind, Direktør, Viborg
- Bock, Karl N., Rektor, Dr. phil., Nakskov
- Brøndsted, Sigurd, Højskoleforstander, Søllested
- Bundgaard, Niels, Frimenighedspræst, Holstebro
- Bøggild-Andersen, Carl O., Professor, Dr. phil., Aarhus
- Christensen, Arthur, Prokurist, V. Karleby
- Christensen, C. A., mag. art., Holte
- Christensen, H. P., Præst, Silkeborg
- Christensen, Marie, cand. theol. & mag., Kolding

- Christensen, O. Elmkvist,
Postbud, Frederikshavn
- Cortsen, Knud, Dommer, Varde
- Dahl, Aage, Sognepræst,
Horsens
- Dahl, A. P., Sognepræst, Hørby
ved Holbæk
- Damgaard-Nielsen, G., Højskole-
forstander, Ryslinge
- Drewsen, Helge, Forstander,
Borris
- Dybberg, Lærer, V. Hæsinge
- Eller, Edv., Præst, Varde
- Enevoldsen, Lærer, Hverringes
Skole
- Fabricius, R., Divisionschef,
Gilleleje
- Fink, Ernst, Højskolelærer,
Uldum
- Fink, Troels, Lektor, Dr. phil.,
Aarhus
- Fiedslund, Ragna, Frk.,
Vranderup
- Friis-Petersen, Viceskoleinsp.,
Espergærde
- Frølund, Erik, Civilingeniør,
Køge
- Fyns Stifts Læseforening,
Odense
- Hansen, Gustav, Bibliotekar,
Silkeborg
- Hansen, Mads Chr., Partikulier,
Hundelev
- Hansen, Paul Erik, mag. art.,
Hornbæk
- Hansen, Poul, Gaardbestyrer,
Lillevang
- Hansen, Reimann A., Grosserer,
Holte
- Hansen, Sigurd Brandt, Frisko-
lelærer, Lørup
- Hansen, S. P., Lærer, Randers
- Hansen-Hauge, H., Forstander,
Rønde
- Harbo, Jørgen, Præst,
Munke-Bjærgby
- Hasselbalch, K. A., Dr. med.,
Borupgaard
- Hatting, Jørgen, Adjunkt,
Rungsted
- Hauch, Viggo, Ekspeditions-
sekretær, Grønholt
- Hvidtfeldt, Erik, Købmand,
Vejle
- Høfring, P., Sognepræst,
Sundby
- Høeg, J. C., Læge, Viborg
- Ingemann, Godsejer,
Egebjerggaard
- Jensen, Gerhard, Dommerfuldm.,
Esbjerg
- Jensen, Johs., Friskolelærer,
Sødinge
- Jensen, K., Hospitalsforvalter,
Middelfart
- Jeppesen, P., Adjunkt, cand. mag.
- Jepsen, J. Kr., Arkitekt,
Kolding
- Juhl, F., Dommer, Hasseris
- Jørgensen, Chr., Pastor emer.,
Søderup
- Jørgensen, Frovin, Lærer,
Kolding
- Jørgensen, Jordt, Præst,
Dr. theol., Roskilde
- Karberg, A. V., Amtmand,
Ringkøbing
- Kejser, Sognepræst
- Killelose, Højskolelærer,
Vallekilde
- Kjems, Olav, Lærer, V. Vedsted
- Kjær, Jens, Forstander,
Staby Efterskole
- Kjølseth, Pastor emer., Randers
- Kold-Christensen, Rich.,
Overdyrlæge, Hillerød
- Krogh, Anna, Forstanderinde,
Snoghøj

- Kudahl, Gerda, Lærerinde,
Brande
- Ladelund Landbrugs- og Mæl-
keriskoles Bibliotek, Brørup
- Landsarkivet, Viborg
- Lange, Hans P., Adjunkt, Rønde
- Larsen, Henrik, Gdr., Højbjerg
- Larsen, L. Chr., Stationsforst.,
Fredericia
- Lassen, Lærer, Højstrup
- Lassen, Harald, Læge, Borris
- Lassen, Johanne, Sygeplejerske,
Borris
- Lauritzen, L., Forsøgsstationen,
Tylstrup
- Laursen, Søren, Rejsesekretær,
Segalt
- Lilholdt, Hans, Redaktør,
Lemvig
- Lind, Chr., Fabrikant, Herning
- Lindegaard, M. C., Provst,
Vejen
- Lorenzen, Christian, Dr. med.
dent., Tandlæge, Ribe
- Lorentzen, H., cand. phil., Bræd-
strup
- Lund, Jens, Forpagter,
Indslev Damgaard
- Lunden, A. P., Forpagter,
Dyrehavegaard
- Lützhøft, H., Ingeniør,
Snekkersten
- Løber, Kaj, Adjunkt, Odense
- Martensen-Larsen, T., Politi-
mester, Odense
- Meinertsen, Provst, Everdrup
- Michaelsen, Dyrslæge, Gadbjerg
- Michaelsen, Peter, Grosserer,
Lunderskov
- Midtgaard, Gdr., St. Anst
- Mikkelsen, cand. mag., Seminarie-
lærer, Vordingborg
- Mikkelsen, Anton, Friskolelærer,
Søllinge
- Mølbak, Keld, Højskoleforst.,
Hindholm Højskole
- Møller, Bager, Vejen
- Møller, Arne J., Bibliotekar,
Birkerød
- Nakskov komm. Gymnasium,
Nakskov
- Nielsen, Axel V., cand. mag.,
Aarhus
- Nielsen, Jens J., Gylling
- Nielsen, Birkedal, Johs.,
Sognepræst, Skjold
- Nielsen, P. Gamborg, Forst.,
Bornholms Højskole,
Almindingen
- Nielsen, Poul Holm, Læge,
Aarhus
- Nielsen, Viggo, Kommiss,
Nykøbing F.
- Nielsen, Vald., Valgmenigheds-
præst, Vemmelev
- Nordentoft, B., Adjunkt, Randers
- Nykøbing Katedralskoles Bib-
liotek, Nykøbing Falster
- Olesen, N. C., Lektor, Randers
- Otte, Kr., Provst, Brande
- Overgaard, Hedvig, Fru, Askov
- Paludan Müller, H. K.,
Postmester, Nykøbing S.
- Paulsen, Jørgen, cand. mag.,
Museumsinspektør, Hillerød
- Petersen, A. Brandt, Forstander,
Vraa Højskole
- Petersen, Chr., Translatør, Vejle
- Petersen, Kr., la Cour, Forstan-
der, Skibelund
- Petersen, Marius, Redaktør
Skjern
- Petersen, P., Jessen, Dyrslæge,
Bagsværd
- Petersen, T. Haastrup, Forst.,
Ollerup
- Rasmussen, Johs., Lærer,
Nordby, Fanø

Rattenborg, A., Lærerinde, Fru,
Aarhus

Reck, Skovrider, Ruds-Vedby

Reiff, Overlærer, Jonstrup

Ribe Katedralskole, Ribe

Ruff, Marius Jørgensen,

Landmand, Sølvager

Rydal, Præst, Ryslinge

Scharling, C. J., Biskop, Dr.

phil., Ribe

Schütte, Gudmund, Dr. phil.,

Godsejer, Eskær

Skar, Marius, Forstander,

Stevns Højskole

Skautrup, Peter, Professor,

Risskov

Skovrup, Ejner, Højskoleforst.,

Kerteminde

Sodborg, J. M., Overlærer,

Lemvig

Statsbiblioteket, Aarhus

Stærnrose, Forst., Lindenberg,

Kirke-Saabø

Swane, Jørgen, Amtsforvalter,

Vejle

Sørensen, Lærerinde, Frk., Ribe

Teilmann, Overlæge, Vejen

Thomsen, Aage, Ubberup

Thomsen, Valborg, Lærerinde,

Rynkeby

Vallø, Vilh., Direktør, Vedbæk

Vejle Gymnasium, Vejle

Vesten, L., Præst, Hobro

Willemoes, C., Redaktør, Ribe

Wilson, E., Adjunkt, Horsens

De forenede Stater

Jensen, Aage, III North Dak toe-

Pasadena, California

C a n a d a:

Bølleose, Kelowna, Brit.-Co-
lumbia, Canada

S v e r i g e:

Bjerrum, Anders, Dr. phil., Haga
Kyrkogata 16, Gøteborg

T y s k l a n d:

Achelis, Th. Otto, Dr. phil.,
Schleswigerstr. 23, Rends-
burg

Duborg Skolen, Flensborg

Glahn, Torben, Overbibliotekar,
Flensborg

Historisches Seminar der Univer-
sität, Kiel

Kjems, Niels, Lærer, Harreslev
pr. Flensborg

Kronika, J., Redaktør, Flensborg

Lindstrøm, Gustav, Vandrelærer,

Ladelund pr. Læk

Meng, Hans, Lærer, Duborg-

Skolen, Flensborg

Münchmeyer, Otto, Præst, Sche-
nefeld über Itzehoe

Møller, J. C., Grosserer, Wran-
gelgade 15, Flensborg

Paulsen, L. C., Grosserer,

Frueskovvej 47, Flensborg

Petersen, Fr., Generalsekretær,

Nørregade 76, Flensborg

Petersen, Hans Fr., Præst,

Wrangelgade 14, Flensborg

Petersen, Signe, Lærerinde,

Fru, Bjerggade 31, Flensborg

Rasmussen, P., Prokurist, Am

Schlossee 2, Glücksborg

Stenz, Lærer, Vesby, Sydslesvig